

Др Данило Ж. Марковић Др Иван Ж. Булатовић

СОЦИОЛОГИЈА

Београд
2014

Др Данило Ж. Марковић - Др Иван Ж. Булатовић

СОЦИОЛОГИЈА
ОСНОВНИ ПОЈМОВИ И САВРЕМЕНО
ДРУШТВО

Београд
2014

СОЦИОЛОГИЈА
ОСНОВНИ ПОЈМОВИ И САВРЕМЕНО ДРУШТВО
Др Данило Ж. Марковић
Др Иван Ж. Булатовић

Рецензент:

др Петар Хафнер, редовни професор, Економског Факултета
Универзитета у Нишу

Издавач:

Београдска пословна школа-Висока школа струковних студија
Београд, Краљице Марије 73

За издавача:

проф. др Ђуро Ђуровић, директор

Штампа:

Тираж:

500 примерака

ISBN 978-86-7160-

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

ПРЕДГОВОР

Социологија се налази у наставним плановима високих школа са наставним програмима чији је садржај одређен, у основи, местом наставног предмета Социологија у наставном плану појединих школа. Међутим, ово није њено прво издање. Првоозначени аутор на (њеним корицама), сам или у сарадњи са својим млађим сарадницима, развијао и објављивао овакав приручник да би помогао студентима високих школа у припремању испита из социологије, тј. стицања основних знања из социолошких дисциплина. У том подухвату, скоро четири деценијском периоду мењао се однос према социолошком образовању у образовном систему, па и према социолошком образовању. Уз то одвијао се процес значајних друштвених промена у свему и код нас, па је требало те промене промислити и нове односе и институције критички размотрити из угла утицаја тих промена на положај човека у друштву као слободног и стваралачког бића. Све је то, на одређен начин утицало на промене у програму социологије као наставног предмета. Међутим, у истраживању и теоријском промишљавању остварених (и очекиваних) друштвених промена, не само да се није имао научни приступ, већ је често тај приступ, мање или више био идеолошки. У претходним издањима ове књиге настојало се да се избегну, колико је то било могуће ове идеолошке замке, с обзиром на карактер предмета, а интерпретација социолошких категорија остварени новим теоријским опсервацијама и научним, макар и скромним сазнањима.

У припремању за објављивање овог издања приручника аутори су пошлели од три чињенице. Прво, да су студенти, који ће користити овај приручник, већ у средњој школи имали, по одређеном програму, наставу из социологије. Значи да већ располажу неким сазнањима о социолошким категоријама и појмовима социологије. Друго, да се настава из социологије изводи уз веће ангажовање студената путем вежби, семинарских радова и разних видова дискусија. Управо зато, на крају приручника дат је списак значајних књига (на српском језику): уџбеника социологије и значајних научних дела за социолошко образовање. Трећи, да је потребно дати већи простор интерпретацији најзначајнијих сазнања о савременом друштву, његовим проблемима и променама, посебно у процесу глобализације. У настојању да се удовољи овој потреби, дат је нешто шири простор интерпретацији сазнања о глобализацији, нешто шири него што је уобичајено у приручницима ове врсте, са указивањем на цивилизацијски аспект глобализације.

Ова полазишта у припреми овог приручника нису могла да надокнаде за сада изостајање дубљег теоријског промишљања друштвених промена које су означиле, како неки кажу настанак глобалног друштва, са многим противуречностима, које је ако не глобално, оно сигурно глобализирајуће, вишеполарно, које карактерише нивелација култура и супростављање тој нивелацији у условима својеврсне универзализације модела тржишне привреде.

Аутори се надају да ће овај приручник Социологија – основне категорије и проблеми одговорити својој намени, а биће захвални и за све добронамерне критике и сугестије, које се крећу у границама приступа у коме је приручник припреман.

Београд, децембар, 2014 год.

Садржај

Глава прва

ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЈЕ

I. Предмет опште социологије

1. Поступак дефинисања предмета опште социологије 11
2. Значајнија схватања о предмету опште социологије 16
3. Схватања о предмету опште социологије у југословенским земљама .. 27

II. Однос опште социологије и **сродних** наука

1. Општа социологија и посебне социологије..... 35
2. Однос опште социологије и других друштвених наука 41

Глава друга

ДРУШТВО И ДРУШТВЕНЕ ПОЈАВЕ

I. Друштво, природа, појединац

1. Социолошки појам друштва 55
2. Настанак људског друштва..... 69
3. Однос природе и друштва..... 77
4. Социолошки појам човека 89
5. Друштво и појединац..... 93

II Појам и врсте друштвених појава

1. Појам друштвене појаве 99
2. Врсте друштвених појава 105

III. Структура и динамика друштва

1. Појам друштвене структуре..... 109
2. Састав друштвене структуре 114
3. Основна питања развоја друштва..... 123

IV. Појам и састав друштвене основе

1. Појам друштвене основе 144
2. Састав друштвене основе..... 148

V. Производне снаге и производни односи

1. Производне снаге..... 152
2. Производни односи..... 160
3. Однос производних снага и производних односа..... 168

Глава трећа

КУЛТУРА И ДРУШТВО

I. Развој друштва и културе

1. Култура и свакодневни живот човека..... 173
2. О појму културе 177
3. Култура свакодневног живота 184
4. Култура и рад 187

II. Култура и развој

1. Култура и традиција 190
2. Култура и цивилизација 195

III. Култура и облици друштвене свести

1. Култура и религија 201
2. Основни облици сазнања: филозофија и наука..... 212

2.1. Филозофија.....	212
2.2. Наука.....	218
3. Уметност.....	227

Глава четврта

САВРЕМЕНО ДРУШТВО -

- ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПРОБЛЕМИ

I. Основне карактеристике савременог друштва

1. О могућности формулисања основних обележја савременог друштва....	237
2. Основна обележја савременог друштва	240
2.1. Уједињавање човечанства - глобализација	240
2.2. Научно-техничка револуција и промене у индустријској цивилизацији	260
2.3. Значајне промене у социјално класној структури, породичним односима, начину живота и друштвеној свести	267
2.4. Еколошки проблеми	274

II. Држава и нације у савременом друштву

1. Држава	281
1.1. Појмовно одређење државе	281
1.2. Класификација држава	287
1.3. Држава и савремено друштво.....	296
2. Нација и национални односи	305
2.1. Појмовно одређивање нације	305
2.2. Национални односи	310

*Пред нама су нови хоризонти:
треба их знати, открити и желети
да се они досегну.*

Федерико Мојар

Глава прва

ПРЕДМЕТ СОЦИОЛОГИЈЕ

I. ПРЕДМЕТ ОПШТЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

1. ПОСТУПАК ДЕФИНИСАЊА ПРЕДМЕТА ОПШТЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

1. Социологија је као најопштија друштвена наука настала скоро пре 170 година. Огист Конт је 1839. године у делу *Течај позитивне филозофије* одређује као науку која треба да проучава људско друштво као целину. Међутим, њен развој се одвијао не само тако што је за предмет проучавања имала људско друштво, као укупност свих друштвених појава, већ и поједине друштвене појаве или области друштвеног живота. Тако су, од почетка двадесетог века, а посебно од краја Другог светског рата, настале посебне социологије, *па се више не говори о социологији, већ о систему социолошких дисциплина у оквиру кога се разликују општа социологија, која проучава друштво као целину, и посебне социологије, које за предмете својих проучавања имају поједине „сегменте“ друштва.* Зато је потребно прецизније одредити предмет проучавања, како опште социологије, тако и посебних социологија и њихов однос.

О предмету опште социологије постојала су, и постоје, различита схватања. И њени оснивачи (О. Конт, Х. Спенсер, К. Маркс) нису дали дефиницију социологије која би била адекватна њиховим идејама о законитостима друштвеног живота.¹ Каснији развој социологије био је праћен и појавом већег броја дефиниција њеног предмета проучавања. *Те дефиниције се разликују, било зато што полазе од различитих критеријума при разграничавању њеног предмета од предмета других наука, било зато што се њихови творци разликују по општој филозофској оријентацији.* Јер, као што је познато, различите филозофске оријентације, од којих се полази у дефинисању предмета појединих наука, управо зато што различито схватају суштину појава које треба да проучавају поједине од тих наука, доводе до разлика у дефинисању њихових предмета проучавања.

Одређивање предмета проучавања појединих наука, па и предмета проучавања опште социологије, захтева одређивање реда чињеница различитих од оних које проучавају друге науке. Исто тако, потребно је да се те чињенице могу повезати тако да се једне помоћу других

¹ Опширније о овоме видети: Ж. Гурвич, *Социологија „Напред“*, Загреб, 1966., стр. 12-26; Ядов, В.А., *Размышления о предмете социологии*, у А.К. Кровченко, *Социология (хрестоматия)*, Академия, Москва, 1997, стр. 32-41 и *Российская социологическая Энциклопедия „Норма“*, Москва, 1998., стр. 486-487

могу објаснити, без уношења чињеница друге врсте. Као што је познато, људско друштво са својим закономмерним манифестацијама предмет је већег броја друштвених наука. *Одређивање предмета опште социологије представља одређивање њеног предмета проучавања тако да он није, у исто време, и предмет проучавања неке друге друштвене науке.* Међутим, одређивање предмета опште социологије није једноставно кад се зна да су пре ње настале, и да, упоредо са њом, постоје, многе друштвене науке.² Оне проучавају са једног или другог становишта поједина подручја друштвеног живота. Одређивање предмета опште социологије значи, истовремено, и њено одређивање према овим наукама. Поред тога, сложеност друштвеног живота, прожетог мултидимензионалним процесима и везама и њихова повезаност са природом, такође, отежава дефинисање предмета опште социологије.³ Али, ова сазнања указују и на потребу доследнијег научног приступа одређивању њеног предмета.

2. Постојање великог броја дефиниција предмета опште социологије навело је једног писца да цинички каже да је социологија оно што под тим изразом подразумевају аутори који себе називају социолозима. *Већи број дефиниција предмета опште социологије не значи да се њен предмет истраживања не може дефинисати, већ да у томе постоје тешкоће.* Данас се врло ретко аргументовано иступа против потребе за њеним постојањем. Анализом дефиниција предмета опште социологије, може се стећи утисак не само да постоје тешкоће при одређивању предмета социологије, већ да њиховим ауторима и није стало до строгог дефинисања предмета социологије, јер се у области друштвеног живота не могу захтевати строге дефиниције по узору на геометрију.⁴

Многе дефиниције предмета социологије су настале у условима постојања неких околности које су отежавале стварање једне опште - прихватљиве дефиниције њеног предмета проучавања. Поред онога што је решено о тешкоћама у одређивању предмета социологије, истиче се да одређивању тог предмета смета и њена релативна младост. Сматра се да ни после скоро 170 година њеног постојања она није постигла своје зрело доба, што би требало да се изрази у оствареном јединству теорије и емпиријског истраживања, већом сагласношћу у дефинисању њеног предмета проучавања.

У оквиру традиционалне поделе наука не природне и друштвене, постоје науке које су општије и уже (специјалније), неке су више аналитичке, а неке више синтетичке, а у неким се и аналитички и синтетички приступи међусобно преплићу. *Општа социологија својим предметом истраживања требало би да се разликује од свих ових наука. Она би морала бити најкомпликованија и најопштија од свих друштвених наука, како по свом предмету, тако и по свом методу.* Управо, потреба за таквом њеном комплексношћу доводи до тешкоћа у дефинисању њеног предмета. До тешкоћа у дефинисању њеног предмета проучавања, по

² „Она је ту суочена с бројним хуманистичким знаностима које су настале прије ње и с којима она интерферира. Да ли је она, у односу према њима, наука вишег реда, или им је једнака по рангу, или им је подређена? Морали их упити у се, или, напротив, треба ли да се раствори у свим њима? Морали их синтетизирати? Или пак, треба да постане основица њиховог сарадње, служећи као тачка њиховог спајања? Због актуелности тих питања настале су различите дефиниције предмета и метода социологије које у већини случајева нису лишене ни предрасуда ни догматских ставова.“ (Ж. Гурвич, цит. дело, стр. 12)

³ Општирије о овоме видети и: *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982. стр. 424, 615-616 и Д.А. Ядов, *Социологическое исследование: методология, программа, метод*; издателство „Саморский университет“, Самара, 1995., стр. 5-14

⁴ „Дефиниција у пуном смислу речи одговара само апстрактним наукама које раде са конструкцијом замишљеног бића чија је природа да буде идентична свом опису, тако да се доцније не може ништа рећи што не би логички произлазило од оног што је мисаоно конструисано, чиме се жели послужити, може бити дефинисано, а не оно што је природни податак који жели проучавати. У овом другом случају може се само ограничити шта је предмет проучавања.“ (Ж. Мејно, *Увод у политичку науку*, Београд, 1960., стр. 62.)

схватању неких социолога, доводи и њена класна детерминисаност, услед чега се, како они указују упоредо развијају марксистичка и грађанска социологија. Предмет изучавања и марксистичке и грађанске социологије „исти је, истородан - људско друштво у свом тоталитету, али, с обзиром на своју класну условљеност, у *интерпретирању* појединих социјалних феномена и процеса, оне се међусобно често битно разликују.“⁵ *Разлике у интерпретацији друштвених феномена доводе и до различитих дефиниција предмета опште социологије и отежавају њено конституисање*, као јединствене науке са општеусвојеним и прихваћеним предметом и методом, па и превазилажење њене поделе на грађанску и марксистичку социологију. У ствари, тачно одређивање предмета опште социологије треба да омогући њен развој као науке о друштву у његовом тоталитету.

3. У условима оваквих тешкоћа у одређивању предмета опште социологије настало је више дефиниција њеног предмета. Тако се сматра да је „социологија наука о друштвеним групама“ (*Богардус*), или „наука о облицима организовања људи“ (*Зимл*), а *Питирим Сорокин* сматра да је социологија наука о општим својствима класа, социјалних појава и односа међу њима. У нас се, између осталог, истиче да је социологија „општа друштвена наука о законитим односима међу различитим врстама друштвених појава, као и односима између друштвених природних појава.“⁶

Дефиниције опште социологије могу се поделити у више група. У ствари, и у одређивању предмета опште социологије дошле су, и долазе, до изражаја многобројне социолошке оријентације, које својом бројношћу указују на фундаментално нејединство социолошке традиције, „односно на то да социологија настаје из различитих извора и да је бременим унутарњим **контраверзама** које одређују њен развој и које захтевају специфичан синтетички напор, како би се о социологији уопште мислило као о нечем што се може подвести под „заједнички именитељ“.⁷ У ствари, такав специфичан синтетички напор је потребан да би се одредио предмет опште социологије у условима постојања не само великог броја друштвених наука, већ и посебних социологија.⁸

Одређивању предмета опште социологије приступамо уз осврт на постојеће дефиниције опште социологије, у настојању да дамо дефиницију њеног предмета полазећи од класификације друштвених наука и развијености социолошких дисциплина. Наиме, наше **настојање** усмерено је на одређивање опште социологије, као најопштије науке о друштву и њеног односа са посебним друштвеним наукама и посебним социологијама. У ствари, општа социологија треба да буде одређена као наука о најопштијим законима друштва у његовом тоталитету и научним, социолошким, теоријама које би садржале, поред научних закона, и скупове систематских, повезаних и искуствених ставова, који објашњавају суштину друштва и друштвених односа у друштву схваћеном као укупност друштвених појава. Овако предметно одређена општа социологија је теоријски научна, и као таква треба да се развија.⁹

2. ЗНАЧАЈНИЈА СХВАТАЊА О ПРЕДМЕТУ ОПШТЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

⁵ Др Илија Станојчић, *Предмет опште социологије и њен однос према другим наукама*, „Савремена школа“, Београд, 1964., стр. 14.

⁶ Др Ђуро Шушњић, *Критичка социолошка метода*, „Градина“, Ниш, 1973.

⁷ Вјекослав Арић, *Структура социолошке теорије*, „Напред“, Загреб, 1981., стр. 7.

⁸ Општирије о овоме видети: М.Н. Румкиевич, *Макросоциологија*, Россијскаја Академија Наук, Москва, 1995., стр. 4-31

⁹ Опширније о овоме видети зборник радова *Проблеми теоретическоу социологији*, Санкт Петербург, 1994.

1. Проблем дефинисања предмета опште социологије бавио се већи број социолога. Дефиниције предмета опште социологије у савременој социологији међусобно се разликују и сврставају се на основу различитих приступа, у више група. Врло често се деле у три основне групе: *номиналне, формалне и психолошке*. У групу *номиналних* дефиниција **предмета** опште социологије сврставају се оне дефиниције опште социологије које преводе име социологије, тј. кажу да је општа социологија *наука о друштву* или да за предмет изучавања има *социолошко изучавање друштва*. Овакве дефиниције су биле **карактеристичне** за период настанка социологије. Оне, у основи, не указују на разлику између социологије и осталих друштвених наука, и не одређују предмет опште социологије, не указују на њен специфичан приступ у проучавању друштва по којем се социологија и разликује од осталих наука. Формалистичке дефиниције опште социологије као предмет опште социологије узимају форме људског удруживања, остављајући посебним друштвеним наукама садржину за предмет проучавања. Овакво одређивање предмета социологије је неприхватљиво. Социологија не може да изучава само облике међусобних односа независно од њихове садржине. Психологистичке дефиниције опште социологије сматрају да она треба да проучава понашање људи одређено индивидуалном или колективном свешћу. Ове дефиниције су неприхватљиве због тога што бришу разлику између социологије, психологије и социјалне психологије. Од класика грађанске социолошке теорије, проблемима дефинисања предмета опште социологије бавили су се Огист Конт и Херберт Спенсер. Значајан допринос дефинисању предмета опште социологије, у оквиру грађанске социолошке теорије, дају Макс Вебер, Емил Диркем, Георг Зимл, Леополд фон Визе, Питирим Сорокин и Талкот Парсон¹⁰.

Огист Конт је први покушао да дефинише предмет опште социологије. У трећем тому свог дела *Течај позитивне филозофије*, Конт у систему наука одређује место и социологији, издвајајући је као посебну науку, коју прво назива „социјалном физиком“, а затим социологијом. У класификационом систему наука који је он створио по начелу опадајуће општости, а растуће компликованости, социологија је шеста и последња наука, а њој претходе математика, астрономија, физика, хемија и биологија. Конт је више пута давао дефиниције социологије, одређујући је као науку о целокупном људском друштву у свим његовим елементима постојања. Узимајући друштво за предмет **социологије**, он га идентификује с човечанством које схвата као тоталитет који је реалан и који се намеће људима који у њему живе. Контово схватање предмета и задатка социологије треба да се посматра у контексту целине његовог учења и друштвене потребе из које је оно произашло. Сам Конт потребу за социологијом посматра са становишта тадашњег друштва, у коме поредак и прогрес морају представљати два услова политичког система, па је у том смислу и задатак социологије да помаже реформисање постојећег капиталистичког система, без промене његове класне економске основе. У складу са оваквим схватањем и жељом да измири принцип стабилног поретка са принципом постепеног прогреса, Конт је социологију поделио на: социјалну статистику и социјалну динамику. Социјална статика требало је да буде нека врста анатомије друштвеног организма која за свој предмет има „експериментално и рационално испитивање узајамних акција и реакција свих делова друштвеног напредовања“, тј. њен задатак би био да објасни правац друштвене еволуције. Конт није био доследан у схватању и третирању социјалне статике и динамике. Он их је час схватао као различите науке (које је чак и таквим назвао) час их третирао као делове једне исте друштвене науке социологије. Ове, и неке друге

¹⁰ У немогућности да изложимо ширу критичку анализу дефинисања предмета опште социологије у грађанској социологији, указаћемо на суштину схватања социолога о предмету опште социологије. (Види о овоме опширније: др Илија Станојчић, цит. дело, стр. 3449; др Ђуро Шушњић, цит. дело, стр. 105108; др Радомир Лукић, *Однос између марксистичке и буржоаске социологије*, „Социологија“, бр. 2, 1961., стр. 23-24.

недоследности доприносиле су непрецизном одређивању предмета социологије и биле су узрок разним полемикама. Међутим, одређивање социологије од стране Конта, као глобалне науке о друштву, позитивно је утицало на прецизније формулисање предмета социологије у каснијем развоју социолошке мисли.

Херберт Спенсер (1820-1903) један је од најзначајнијих класичних теоретичара у енглеској социологији. Његово одређивање предмета социологије није толико произлазило из његове органицистичке концепције друштва, колико из његовог схватања као еволуционисте. Наиме, као еволуциониста он је веровао да постоји општи закон развоја у природи и у људском друштву, а да се у акцијама људи испољава „природна узрочност“ тако да се друштвене појаве могу до извесне мере предвидети. Предмет социологије, у чије је постојање као науке био убеђен, јесте рашћење, развитак и структура и функција друштвене групе као производа узајамне акције људи чија природа садржи особине заједничке целом човечанству, затим посебне облике својствене одређеној раси и индивидуалне особине¹¹. Одређујући социологију као науку која проучава друштвене групе, Спенсер је сматрао да социологија, при њиховом проучавању, мора поћи од принципа да одлике делова одређују особине целине, тј. да се при објашњењу карактеристика друштвених целина мора поћи од карактеристика људи као појединих чланова, било да се ради о особинама које су својствене људској природи уопште (целом човечанству) или, пак, особине **својствене** само одређеним расама или, пак, само појединим људима, као **индивидуалним** субјектима. Органицистичка концепција друштва Херберта Спенсера умногоме је супротна предњем схватању. По њој људско друштво је одређена врста сложеног организма. Оно има своје законе рашћења, развијања и настајања. Управо због тога, оно је као организам нешто више него скуп делова, органа са посебним особинама и функцијама.

Посебно место међу теоретичарима који су настојали да одреде предмет социологије и њен задатак припада *Максу Веберу*. Његово одређивање предмета социологије у тесној је вези са његовим схватањем друштвеног понашања, по коме друштвено понашање постоји само ако је присутна узајамна психолошка повезаност људских поступака, тј. ако један од актера схвата, разуме „субјективни смисао“ поступака другог актера и своје понашање базира на основу тог сазнања. Полазећи од оваквог схватања узајамне повезаности људских поступака, без које они нису социјални по свом карактеру, Вебер дефинише предмет социологије следећим речима: „Социологијом... треба звати науку, која тежи да разуме друштвено поступање тумачећи га и која настоји да га тиме узрочно објасни у његовом току и његовим последицама. „Поступањем“ треба, при томе, звати људско понашање... кад и уколико један или више актера повезује са њим неки **субјективни** смисао. А „друштвеним поступањем треба звати такво поступање које је по свом смислу, схваћеном од стране једног или другог актера, повезано са поступањем других и које је усмерено према њима и свом току“¹².

У новијој грађанској социолошкој теорији постоји већи број схватања о предмету социологије, која су непотпуна и врло често психологистички заснована. Тако, велики број грађанских социолога, међу којима су најпознатији: Лангберд, Шраг и Ларсен, социологију схватају као науку о **друштвеном** понашању људи. По њима, **социологија** проучава људска понашања онаква каква се она дешавају у свим облицима друштвеног живљења. Други, пак, социологију схватају као науку о друштвеним групама. Тако, белгијски социолог *Дипрел*, који по својим схватањима припада овој групи теоретичара, социологију одређује као науку о социјалним групацијама, посматраним како саме за себе, тако и у њиховим односима.

Међу грађанским социолозима често се истиче схватање социологије као науке о друштвеним установама које је најпотпуније изложио познати француски социолог *Емил*

¹¹ H. Spenser, *Introduction a la science sociale*, Paris, 1882., стр. 22.

¹² Max Weber, *Grundriss der Sozialökonomik*, II art, Tübingen, 1925, стр. 1.

Диркем (1858-1917). Диркем је на различите начине одређивао предмет социологије. У почетку социологију схвата као систем друштвених наука. Оваква енциклопедијска концепција социологије сводила је остале друштвене науке на фрагменте социологије, па је зато с правом и критикована. Касније, у свом чувеном делу *Правила социолошке методе*, Диркем даје другу дефиницију социологије по којој је социологија посебна и специфична наука, која изучава „социјалне чињенице“ које се морају проучавати „као ствари“. По овој концепцији, социологија треба да изучава друштвене групе које „сасвим другачије мисле, раде и осећају него што би то чинили њихови чланови, кад би били изоловани“. Наиме, по његовом схватању, социологија је наука о институцијама, њиховој генези и њиховом функционисању¹³

Георг Зимл и Леополд фон Визе, сматрали су да социологија треба да проучи оно што је формално у међуљудским односима и да га апстракцијом издвоји од друштвеног садржаја, што значи од делатности и циљева ради чијег остварења људи и ступају у одговарајуће односе. Међутим, овакво одређивање предмета социологије напуштено је у грађанској социолошкој теорији, добрим делом због све очигледније немогућности одвајања форме од садржине.

Посебну групу схватања о предмету социологије чине гледишта по којима је социологија наука о тоталним друштвеним појавама. Најпознатији и, свакако, један од најзначајнијих представника овог схватања је *Жорж Гурвич*. Пошто је извршио анализу Диркемовог одређивања социологије и његових следбеника, он сматра да се социологија може одредити као „наука која изучава - бацајући целовит поглед, одређујући - различите ступњеве кристализације друштвеног живота, чији се основи налазе у колективним стањима свести, несводљивим на индивидуалну свест, на стања која се испољавају у спољашњој принуди, у установама, притиску са стране симболима који се примећују при спољњем посматрању, манифестују се променом географско-демографске средине и, истовремено, прожимају све те елементе идејама, вредностима и идејама којима тежи колективна свест у њеном аспекту слободне мисли и чежње“.

Интересантно је схватање *Питирима Сорокина* о предмету социологије. Он све науке дели на три групе: *науке које проучавају органски део објективне стварности, науке које проучавају аноргански њен део и науке које проучавају супероргански или социо-културни део универзума*. Област *суперорганског* у објективној стварности, по њему, чине социјални феномени који се манифестују у менталним и мисаоним акцијама човека. У ову област спадају језик, наука, религија, филозофија, уметност, право, етика, обичаји и понашање људи и техника. Социологија спада у ову групу наука и њен задатак се састоји у проучавању заједничког у свим **суперорганским** феноменима. Због оваквог предмета проучавања, социологија је у могућности да се издигне изнад фрагментарних сазнања, која су карактеристична за посебне друштвене науке. Социологија је, за Сорокина, општа наука о специјалним појавама свих категорија, као и о односима и корелацијама које их уједињавају.

На крају, указујемо на одређивање предмета социологије од стране *Талкота Парсонса*, једног од најпознатијих представника функционалистичког правца у савременој грађанској социологији. Парсонс у свом делу *Друштвени систем за социологију* каже да је то наука која изучава социјалне системе који се састоје у интеракцијама понашања и очекиваних улога интеракцијама усмереним према заједничкој лествици вредности, стабилизаној у

¹³ Заступници овог схватања предмета социологије ближи су схватању социологије као науке која проучава глобалне друштвене системе. Међутим, како у грађанској социологији постоје различита схватања друштвене установе, то у приличној мери одређивање предмета социологије зависи од тога како ће се схватити друштвена установа.

структурама које се заснивају на институционализацији културних узора, правила и статута“. Из оваквог предметног одређивања опште социологије видан је напор Парсонса да је дефинише на основу објективних научно фундираних критеријума, што он чини узимајући за полазну основу социологије људске делатности¹⁴. Међутим, Парсонсова предметна одређеност социологије не излази из контекста функционализма, она је статичка и по њој социологија не може и не треба да објашњава друштвене појаве у њиховом развоју. Ако би се ово схватање прихватило, онда се доводи у питање постојање и саме социологије.

2. Класици марксизма, Карл Маркс и Фридрих Енгелс, у својим радовима нису никада употребили реч социологија да би њоме означили општу науку о друштву. Али, и поред тога, они су дали значајан допринос њеном оформљењу. Развијајући даље учење свог претходника Сен-Симона, сматрали су да је могуће конституисање једне опште науке о друштву. Од класика грађанске социологије нису се разликовали само у томе како су схватили законитости друштвеног живота, већ и по томе шта треба да буде предмет једне опште науке о друштву. Из њихових радова произилази да би предмет те науке морало бити друштво и друштвено кретање као природно-историјски процес, који се одвија по законима који су независни од воље и свести људи и који, у ствари, и одређују њихову вољу и свест¹⁵. Наиме, схватајући људско друштво и човека на материјалистички начин, класици марксизма настојали су да одреде разлику која постоји између човека и животиње, да утврде у чему је суштина човека, као родног бића, и открију законе развоја друштва. Још у Раним радовима, у критичком превазилажењу Хегела, Маркс је настојао да одреди суштину човека са материјалистичког становишта, и пише да је корен човека сам човек. Практично, производња предметног света, прерада аорганиске природе јесте потврђивање човека као свесног родног, тј. бића које се према раду односи као према својој властитој суштини. Човек производи универзално. Слободан од физичке потребе и истински производи тек ослобођен од ње... човек зна производити према мери сваке врсте и зна свагде дати предмету инхерентну меру..¹⁶ У ствари, Маркс је сматрао да суштину човека чини његова производна, радна делатност, тако да је човеков производни живот његов родни живот. У овом смислу он и истиче да људе можемо разликовати од животиња по свести, религији или по чему год хоћемо. Они сами се почињу разликовати од животиња онда када почну производити средства за живот - корак који је условљен њиховом телесном организацијом. Тиме што производе своја средства за живот људи производе индиректно и сам материјални живот¹⁷

Полазећи, у разликовању човека од животиња, од сврсисходне радне делатности човека и разматрајући процес размене материје, Маркс даје појам друштва, истичући да је друштво

¹⁴ Опширније о овоме видети: др Љиљана Т. Словић, *Савремена социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1986., стр. 103-111.

¹⁵ За Маркса је од важности само једно: наћи закон појава чијим се истраживањем бави. И није му од важности само закон који њиме влада уколико те појаве имају готов облик и уколико су везане за целину која се посматра у неком датом периоду времена. За њега има важност, пре свега, закон развитка, тј. прелаз из једног облика у други, из једног реда веза у други. А чим тај закон открије, истражује он у танчине последице у којима се закон у друштвеном животу испољава“. (Ф. Енгелс, у Предговору првом тому „Капитала“ -К.Маркс, Капитал, „Култура“, Београд, 1947., стр. 1III.

¹⁶...Истина, животиња такође производи. Она гради себи гнездо, станове, као пчела, дабар, мрав, итд. Али, она производи само оно што треба непосредно за себе или за своје младе, она производи једноставно, док човек производи универзално: она производи само под влашћу непосредне физичке потребе, док човек производи и кад је слободан од физичке потребе... она производи само за себе, док човек репродукује целу природу; њезин производ припада непосредно само њеном физичком телу, док се човек слободно супротставља свом производу. Животиња обликује само по мери и по потреби врсте којој припада. (К. Маркс, Економско-философски рукопис, *Рани радови*, стр. 116).

¹⁷ Исто, стр. 288.

целокупност односа у којима се носиоци производње налазе наспрам природе и међусобно, довршено суштинско јединство човека са природом и истинско ускрснуће природе, остварени натурализам човека и остварени хуманизам природе“. Друштво је - каже Маркс - производ узајамне делатности људи. Да ли су људи слободни у избору овог или оног друштвеног облика? Нипошто. Претпоставите одређено стање производних снага и добићете одговарајући облик промета (commerce) и потрошње. Претпоставите одређени степен производње, промета и потрошње и добићете одговарајући облик друштвеног уређења, одређену организацију породице, сталежа и класа, једном речју одговарајуће грађанско друштво.¹⁸ А у *Предговору Прилога критици политичке економије*, Маркс на сажет, али, у исто време и целовит **начин**, излаже материјалистичку социолошку интерпретацију људског друштва, пишући: „У друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене нужне односе, независно од њихове воље, односе производње, који одговарају одређеном ступњу развитка њихових **материјалних** производних снага. Целокупност тих односа производње сачињава економску структуру друштва, реалну основу, на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици свести. Начин производње материјалног живота условљава свест људи, њихово биће“.

У изложеним ставовима Маркса о друштву, његовој структури и покретачким снагама налази се његов напор да открије нужне објективне законитости које постоје у друштву, као систему **друштвених** односа. Међутим, иако су Маркс и Енгелс настојали, нарочито после 1850. године, да проуче објективне законитости социјалне структуре друштвено-економских односа, схватајући човека као „свеукупност друштвених односа“, они никада нису занемарили антрополошко-хуманистичку страну друштвеног живота. Напротив. Полазећи од генеричког бића човека - које се у основи своди на дијалектичко јединство специфичних човекових особина: свесна слободна и универзална делатност. Маркс је дао теорију о отуђењу и ослобођењу човека, указујући на друштвене претпоставке, како отуђења, тако и ослобођења. Чињеница да је Маркс, ипак, анализирао проблем човековог отуђења у класном друштву, показује да је он имао једно више и шире теоријско становиште са кога човек није само свеукупност постојећих друштвених односа, него је, такође, и „генеричко биће“, које се, свакако, може постепено реализовати једино у конкретном историјском процесу, али које, исто тако, извесним својим општим квалитетима и потенцијама као друштвено, родно и свесно биће превазилази дату историјску ситуацију, ако не са оствареним тежњама, оно реално остварљивим идејама и могућностима. Марксова критика капиталистичког друштва у *Капиталу* и другим радовима почива зато не само на научно економској анализи унутрашњих противуречности ове формације, него, исто тако, и на једној антрополошкој концепцији човека чије квалитете је могуће остварити у пуној мери, по његовом мишљењу, тек у друштву без класа¹⁹.

Својим схватањем човека, друштва и законитости развоја друштва, Маркс и Енгелс су учинили. Како је с разлогом указивано, значајни корак напред у односу на своје претходнике и савременике. Наиме, док су *Сен Симон*, *Огист Конт* и други мислиоци тога времена,

¹⁸ Сувишно је томе додавати да људи нису слободни у избору својих производних снага - те основе њихове целокупне историје јер је свака производна снага, стечена снага, производ претходне делатности. Производне снаге су, на тај начин, резултат практичне енергије људи, али саму ту енергију условљавају околности у којим се људи затичу услед већ стечених производних снага, услед друштвеног облика који је „постојао пре њих, који нису створили они, који је производ ранијих покољења... Отуда нужен закључак - друштвена историја њиховог индивидуалног развоја, било они тога свесни или не. Њихови материјални односи само су нужни облици у којима се остварује њихова материјална индивидуална реалност“. Претпоставите такво грађанско друштво, имаћете одговарајуће политичко уређење које је само официјелни израз грађанског друштва. (Маркс-Енгелс, *Изabrana дела*, т. II, стр. 432-435).

¹⁹ Др Михаило Поповић, *Предмет социологије*, Институт друштвених наука, Београд. 1966., стр. 24-25.

залажући се за конституисање једне опште науке о друштву и човеку по угледу на природне науке, тражећи, при томе, примену позитивних метода у испитивању човека и друштва, остајали, ипак, често и у третирању друштва на теоријским позицијама старе спекулативне филозофије историје и на схватању да мишљења владају светом“, дотле су Маркс и Енгелс учинили корак даље. Наиме, *не запостављајући улогу и значај идеја у друштвеним збивањима, они истичу да се објашњење идеја мора тражити у животној пракси људи*. „Људи су произвођачи својих представа“, писао је Маркс, али стварни делатни људи, какви су условљени одређеним развитком својих производних снага и њима одговарајућег односа до њихових најудаљенијих формација. Свет не може никада бити нешто друго до свесно биће, а биће људи је њихов стварни животни процес“²⁰. Оваквим својим схватањем друштва, класици марксизма су дали основу за битно другачију концепцију предмета опште науке о друштву, по којој ова наука треба да да анализу стварног живота људи, онога што људи заиста чине, а не онога што они **замишљају** о себи да јесу.

Материјалистичким схватањем човека и људског друштва, класици марксизма дали су видан допринос конституисању социологије, и пре свега, опште социологије. *Концепција настанка и развоја људског друштва, коју су они дали, створила је, како је не ретко истицано, могућност за строго научни однос према друштвеном животу*. До тада, социолози су, не умевши да се спусте до најпростијих и примарних односа као што су продукциони, приступили непосредно испитивању и проучавању политичких и правних облика, наилазили на чињеницу да су ти облици настали из ових или оних идеја човечанства и нису ишли даље од тога; испадало је да људи свесно изграђују друштвене односе. Материјализам је уклонио ту противречност, отишавши анализом дубље, до постанка самих тих друштвених идеја човекових, и његов закључак о зависности тока идеја од тока ствари једини је закључак који се може довести у склад са научном психологијом. Даље, с друге стране: та хипотеза је први пут подигла социологију на степен науке.²¹ У истицању доприноса класика марксизма одређивању предмета опште социологије треба посебно истаћи *Марксово указивање на могућност емпијског утврђивања развојног процеса људи и на потребу да се у објашњавање стварности унесе резиме најопштијих резултата који настају апстраховањем из посматрања историјског развоја људи*²². У ствари, може се закључити да су се класици марксизма залагали за такву предметну одређеност опште науке о друштву где би њен предмет био проучавање друштва, као целине практичних односа, који настају између људи, а везани су за „генеричко биће“ човека. За одређивање предмета опште науке о друштву (опште социологије), Марксово појмовно одређивање друштва, односа друштва и природе, његово учење о сврсисходном раду као битној компоненти човека, о односу друштва и личности, о структури и покретачким снагама развоја друштва, представља значајни допринос заснивању социологије и одређивању предмета опште социологије²³. Значај тог доприноса не могу умањити, и не умањују, ни критичка разматрања, и оспоравања, појединих Марксових ставова у савременом друштву.

3. СХВАТАЊА О ПРЕДМЕТУ ОПШТЕ СОЦИОЛОГИЈЕ У ЈУГОСЛОВЕНСКИМ ЗЕМЉАМА

²⁰ К. Маркс - Ф. Енгелс. *Рани радови*, „Култура“, Загреб, 1953., стр. 223.

²¹ В. И. Лењин, *Изabrана дела*, т. 1. књ. I, Београд, 1948., стр. 86-87.

²² Др Алксандар Тодоровић, *Социологија*, „Савремена администрација“, Београд, 1976., стр. 10.

²³ У овом смислу је још Плеханов, говорећи о Марксовом Предговору за *Прилог критици политичке економије*, указивао да тај Марксов рад представља пролегомену за сваку будућу социологију, која би се могла назвати науком.

1. Социологија је релативно млада наука у Југославији. Њени зачеци се јављају између два светска рата (1920-1940)²⁴. У том периоду долази и до првих настојања да се она систематски изложи и одреди њен предмет проучавања.²⁵ Међутим, пунији развој социологије, па и опште социологије, настаје од педесетих година. Од шездесетих година објављено је више уџбеника опште социологије у којима се дефинише њен предмет, а објављене су и две монографије о предмету опште социологије и њеном односу према сродним наукама. Међу првима у нас, у послератном периоду, предмет опште социологије настоји да одреди *Радомир Лукић*. Он истиче да је социологија „уопшатавајућа наука о друштву“ која проучава оно што је опште, заједничко свим друштвеним појавама... Она утврђује појам људског друштва као целине свих друштвених појава, законе повезивања тих појава у једну целину и законе развоја друштва као целине. Она, дакле, утврђује не само оно што је заједничко свим друштвеним појавама, него и оно што је заједничко свим људским друштвима, како у погледу њиховог састава, тако и у погледу њиховог развоја²⁶. Скоро у исто време своја схватања о предмету опште социологије износи *Јоже Горичар* и *Олег Мандић*. Јоже Горичар сматра да је предмет опште социологије „друштво као општа појава, као општа категорија, као она категорија која се исказује у најразличитијим манифестацијама друштвеног живота људи”.²⁷

Олег Мандић указује да је социологију могуће одредити као ону друштвену науку која изучава све аспекте повезаности и узајамне условљености и активности чланова друштвених група и самих тих група у конкретним друштвима прошлости и садашњости да би утврдила опште законитости у њиховој структури, функционалности и развоју²⁸. Сличне дефиниције предмета опште социологије налазе се и у другим уџбеницима опште Социологије који су последњих година објављени у нас²⁹.

Предмет опште социологије разматран је и образложен и у посебним монографијама. Тако, *Илија Станојчић* у својој књизи *Предмет опште социологије и њен однос према другим наукама*, пише да социологију можемо дефинисати као општу науку о људском друштву, његовим облицима и творевинама, која, пре свега, одређује сам општи појам друштва, изучава опште законе социјалног кретања и развоја, преко изучавања глобалних и посебних друштвених структура што значи да је социологија недвосмислено усмерена на откривање веза и односа који се непрестано успостављају у друштву међу људима и њиховој радној и стваралачкој делатности, као релацији природне и друштвене средине³⁰. Михајло Поповић у студији *Предмет опште социологије* пише да је предмет социологије, у првом реду, испитивање битних својстава међуљудских односа који се стварају у групама, институцијама и у оквиру глобалног друштвеног система. Социологија постиже свој основни задатак проучавајући глобалне структуре и покретљивост друштвених група, установа и друштвених

²⁴ Опширније о овоме видети: Милован Митровић, *Југословенски предратна социологија*, Београд, 1982,

²⁵ Види: Др Мирко Косић, *Увод у социологију*, Нови Сад, 1934., и Милослав Ђорђевић, *Основни проблеми активистичке социологије*. „Научна књига“ Београд, 1975., пр. 27.

²⁶ Др Радомир Лукић, *Основни социологије* „Научна књига“, 1975.

²⁷ ... Социологија је усмерена на откривање оних битних збивања, унутрашњих веза, нужности, укратко законитости, које тај живот одређује и даје му његову карактеристичну структуру“. (Др Јоже Горичар, *Социологија*, „Рад“, Београд, 1966., стр. 13.)

²⁸ Др Олег Мандић, *Општа социологија*, „Народне новине“, Загреб, 1969., стр. 4.

²⁹ О дефиницијама предмета опште социологије може се видети у следећим уџбеницима социологије: Др Владимир Рашковић, *Социологија*, „Савремена администрација“, Београд, 1977.; Др Стјепан Пулишелић, *Основни социологије*, Народне новине“, Загреб, 1977.; Др Александар Тодоровић, *Социологија*, „Савремена администрација“, Београд, 1977.; Руди Супек, *Социологија*, „Школска књига“, Загреб, 1966.; Др Петар Козић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991. Како се види, ради се о уџбеницима насталим у Југославији која је постојала као СФРЈ (пре 1992. год.).

³⁰ Др Илија Станојчић, *Предмет опште социологије и њен однос према другим наукама*, „Савремена школа“, Београд, 1964., стр. 19-20.

система у целини. Она испитује и значајније друштвене појаве у њиховој глобалности, тј. уколико се у њима изражава друштвена суштина установа, група и система у целини, односно карактер постојећих друштвених односа“.³¹

Поред настојања да се предмет опште социологије одреди логичким строгим дефиницијама, у нас је, уз те дефиниције, или независно од њих, предмет опште социологије одређиван и означавањем подручја друштвеног живота које општа социологија има за предмет свог проучавања као наука, и којом се она разликује од осталих наука. Тако је Анте Фиаменго, одређујући предмет опште социологије, истицао да она као наука има три основна подручја проучавања. Прво, социологија је наука која се бави проучавањем општих заједничких својстава социјалних појава и односима међу овим појавама“. Друго, то је наука која се бави проучавањем законитости структуре, развитка и функционисања појединих друштвено-економских формација, као и прелаза једних формација у друге“. Треће, социологија „на бази проучавања оног што је опште у друштвеним појавама, оног што је типично за одређивање врсте друштвених појава, као и на бази проучавања законитости структуре, функционисања и развитка појединих друштвено-економских формација кроз историју - треба да сагледа целину структуре и развитка људског друштва, односно да изучава законе развитка друштва уопште“³² Радмоир Лукић, дајући дефиницију предмета опште социологије, у објашњавању те дефиниције одређује подручја проучавања опште социологије. „Наиме - каже Лукић - с једне стране социологија проучава појам друштва и његов састав из разних елемената - друштвених појава, и то је оно што би се могло назвати друштвеном статиком, јер се овде друштво проучава, углавном, у стању мировања, даје се пресек друштва без обзира на његово кретање. Други део социологије проучава друштвено кретање, динамику друштва, тј. она проучава односе, везе, међуутицај, с једне стране друштва и вандруштвених појава (природа, појединца), а с друге стране друштва као целине и његових саставних елемената и, најзад, самих тих елемената међусобно. Она проучава како се и зашто друштво креће, мења. Овај део се, опет, природно, дели и на два ужа одељка - на проучавање општих законитости друштва током целог његовог постојања, с једне, и главних етапа кроз које оно пролази (историјски типови друштва), с друге стране. У овај други део спада и проучавање евентуалних посебних законитости прелаза из једне етапе развоја, једног историјског типа друштва, у други“³³. Одређујући предмет социологије и њене главне аналитичке оквири, Рашковић сматра да се општа социологија може одредити: прво, као општа теоријска наука; друго, као наука која проучава друштвене појаве, односе и делатности као јединствену реалност; треће, то је наука која проучава структуру глобалног друштва и односе између појединих ужих структуралних целина; и четврто, да је то наука о развоју друштва, па у извесном смислу разоткрива и утврђује и основне смернице будућег развоја друштва на основу претходног сазнања, уколико је то могуће, водећи, при томе, рачуна да, се не оде на терен безвредних и неоснованих хипотеза“³⁴. Из прегледа изложених схватања о предмету опште социологије у нас, иако није потпун, види се да се одредбе о предмету опште социологије у нашој литератури међусобно битно не разликују.

2. Изложене дефиниције предмета опште социологије олакшавају сагледавање оквира у којима треба настојати да се њен предмет прецизније одреди. У исто време, оне истичу потребу да се укаже са којих се основних становишта приступа одређивању њеног предмета.

³¹ Др Михаило Поповић, *Предмет опште социологије*, Институт друштвених наука, Београд, 1966., стр. 49-50.

³² Др Анте Фиаменго, *Основи опће социологије*, друго допуњено и прерађено издање, „Веселин Маслеша“, Сарајево, 1963., стр. 95.

³³ Др Радомир Лукић, *цит. дело*, стр. 26-27.

³⁴ Др Владимир Рашковић, *Социологија*, „Савремена администрација“, Београд, 1971., стр. 10-11.

Одређивању предмета опште социологије приступамо са три становишта. Прво, полазимо од постојећих одређења предмета опште социологије у нас, настојећи да од њих прихватимо оне делове који указују на специфичност и предметну одређеност опште социологије. Највећи број наших социолога и других теоретичара који су се бавили предметним одређењем опште социологије, истичу да општа социологија као наука треба да проучи друштво као целину друштвених односа. У том смислу се и подвлачи да предмет њеног проучавања треба да буде друштво као општа категорија која се показује у најразличитијим манифестацијама друштвеног живота људи. Општа социологија треба да открије унутрашње везе и законитости које тај живот одређује и дају му карактеристичну структуру. Друго, не упуштајући се у критичко разматрање изложених и осталих схватања о предмету опште социологије, сматрамо да је тешко прецизно дефинисати предмет опште социологије једном дефиницијом. Напротив, дефиницијом предмета опште социологије треба обухватити само битне елементе на основу којих се она разликује од осталих наука, а потом ближе одредити подручја друштвеног живота која она проучава. Треће, општу социологију треба предметно тако одредити да се означи, не само подручја друштвеног живота која она проучава, већ да се укаже и на то да она та подручја тако проучава што утврђује социолошке законе. Ми прихватамо да под социолошким законима треба подразумевати исказе о објективно постојећим везама између разних врста социјалних појава, као и веза између социјалних и несоцијалних појава, ако се те везе одликују релативном константношћу, нужношћу, општошћу и одређеним степеном суштине коју изражавају.³⁵

Имајући овакав приступ у одређивању предмета опште социологије, и полазећи од изложених критеријума класификације друштвених наука, сматрамо да се предмет опште социологије може дефинисати на следећи начин: *општа социологија је најопштија теоријска наука о људском друштву, као јединственој реалности, која утврђује специфичност друштвених појава и њихове односе у структури јединствене друштвене реалности, откривајући социолошке законе о структури и развоју друштвених појава, ужих структуралних целина и глобалног друштва*. Овако одређена, општа социологија за предмет свог проучавања има друштвене појаве и односе као јединствену реалност, утврђујући специфичност друштвених појава и друштва, као специфичне целине друштвених односа и ужих целина друштвених односа, у оквиру друштва схваћеног као укупност друштвених односа. Али, социологија, исто тако, проучава и законитости развоја друштвених појава, појединих друштвених структура и друштва, као целине друштвених односа³⁶. Општа социологија, значи, проучава друштво и то тако што утврђује шта је друштво као укупност друштвених односа у смислу појмовног разликовања од природе, које су законитости настанка друштва и човека и које законитости постоје у структури људског друштва и његовом развоју. Једноставније речено, општа социологија за предмет проучавања има појмовно одређивање друштва, његов настанак, структуру и развој.

Полазећи од овакве предметне одређености опште социологије, по којој она треба да проучава друштвене појаве и промене у њиховој свеукупној повезаности, да утврђује степен међузависности различитих врста друштвених појава и међузависност природних појава и друштвених чинилаца, потребно је указати на развојност њеног предмета, тачније, на значајне промене које су настале од пе- десетих година двадесетог века, како у друштву, тако и у

³⁵ Др Ђуро Шушњић, *Појам закона у социологији*, Институт друштвених наука, Београд, 1967., стр. 103.

³⁶ Маркс и Енгелс у својим радовима, а посебно Маркс у „Капиталу“, пружили су анализу друштвене структуре капитализма. У социологији се ова анализа проширила на читав историјски развој друштва, и тако су утврђени историјски типови друштва и законитости њихових промена.

односу природе и друштва. Те промене су такве да захтевају, ако не рedefинисање предмета социологије, оно сигурно њено изјашњење са становишта ових промена. Две су такве најзначајније промене. Прво, дошло је по први пут до уједињавања човечанства, до повезивања, на један или други начин, свих људских заједница, свих „сегмената“ људског друштва на планети Земљи. Друго, уједињавање човечанства праћено је сазнањем о постојању глобалних проблема савременог друштва, који се исказују као проблеми који се односе на човечанство у целини и чије решавање захтева удружене напоре целог човечанства. Као глобални проблеми, означавају се: рационално и комплексно коришћење природних ресурса, вођење активне демографске политике, социјалне последице научно-техничког прогреса, заштита човекове средине, и слично³⁷ *Општа социологија*, са становништа своје предметне одређености, треба да проучава и ове проблеме, а то ће утицати, како на њено место у систему наука, тако и на њен однос према другим наукама. Али, тиме што општа социологија почиње да проучава и ове проблеме у новом светлу се показује и релативност поделе на друштвене и природне науке.

3. Дефинисање предмета проучавања опште социологије не само да указује по чему се она, као наука, разликује од осталих друштвених наука, већ омогућава да се прецизније одреди и њено место у систему друштвених наука и степен њене повезаности са појединим од друштвених наука. Међутим, место опште социологије у систему наука, као науке која је упућена да остварује сарадњу са осталим наукама³⁸, одређено је и развојем нових наука, посебно оних које су настале из потребе за сазнавањем и решавањем глобалних проблема савременог друштва. Наиме, од седамдесетих година XX века настају нове друштвене науке, чији настанак и развој, захтева не само одређивање њиховог односа са општом социологијом, већ је праћено и захтевима за критичким преиспитивањем предмета опште социологије, тј. за рedefинисањем њеног предмета са циљем да се друштво, као предмет њеног проучавања, ослободи гета друштвених односа и у већој мери истражи и нагласи његова повезаност са природом. Међутим, поставља се питање да ли глобални проблеми савременог друштва могу и треба да буду предмет проучавања опште социологије, посебно проблеми који се јављају из односа друштва према природи. Јер, нарушавање еколошке равнотеже, које је почело са индустријализацијом, од педесетих година добија у интензитету и човечанство се суочава са све бржим нестајањем равнотеже између природних система и потребних услова за живот људи. У исто време, долази се до сазнања да деградација природне средине није нуспроизвод технолошког развоја, већ симптом најдубљих контрадикција једног начина производње. Ово сазнање је еколошке проблеме учинило предметом проучавања многих наука, а од опште социологије тражило се, и тражи се, теоријско промишљање односа друштва и природе у контексту проблема који настају са еколошком кризом. Наиме, потребно је да социологија пружи савременије промишљање односа друштва и природе, уважавајући у већој мери међусобну условљеност њиховог развоја, како би допринела да подвргавање екосистема законима експлоататорског социјално-економског система не одузима човеку слободу и не онемогући његово самопотврђивање, и омогући да се друштвене установе прилагоде правим људским потребама.³⁹

³⁷ Опширније о овоме видети: А.Н. Чумаков, *Глобализација* „Проспект“, Москва, 2005., стр. 32-103

³⁸ Др Петар Козић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991., стр. 17.

³⁹ Опширније о овоме видети: Др Јован Ђорђевић, *Идеје и институције*, „Радничка штампа“, Београд, 1972. и радове Мирослава Печујлића, *Светска еколошка криза и наше друштво* и Михаила Марковића, *Поглед у свет на однос човека и животне средине*, Зборник радова Човек, друштво, животна средина, САНУ, Београд, 1981.

Међутим, и кад се прецизно одреди предмет опште социологије и приступи одређивању њеног односа према другим наукама, посебно одређивању њеног односа са посебним социологијама, треба имати у виду да је свака подела наука релативна, а не апсолутна, и да служи практичним сврхама поделе рада.⁴⁰

Однос опште социологије и осталих наука одређен је односом њихових предмета проучавања као делова јединствене целине друштва. А када је реч о одређивању односа опште социологије и посебних социологија, тај однос зависи и од тога како се схвата и одређује општа социологија, само као теоријска, или као теоријска и као емпиријска наука и како се појмовно одређују посебне социологије. Али, без обзира на то како се њихов однос одређивао и општа и посебна социологија треба да допринесу стварању социолошких теорија, тј. система научних закона и научних претпоставки које објашњавају настанак, структуру и развој друштва и појединих његових делова⁴¹

II. ОДНОС ОПШТЕ СОЦИОЛОГИЈЕ И СРОДНИХ НАУКА

1. ОПШТА СОЦИОЛОГИЈА И ПОСЕБНЕ СОЦИОЛОГИЈЕ

1. Социологија је од свог настанка, без обзира на то како је предметно одређивана, настојала да проучи разноврсне друштвене појаве и човеково деловање у њима. У ствари, та проучавања су јој помогла у настојањима да пружи научно објашњење већих друштвених целина и друштва, као укупност свих друштвених појава. Али, скоро одмах по настанку социологије као науке која проучава друштво у његовом тоталитету, настају посебне социологије, које настоје да проуче и пруже теоријско објашњење појединих друштвених појава, као што су право, породица, локалне заједнице, индустрија, итд. Настанак и развој посебних социологија означио је не само претварање социологије у емпиријску и егзактну науку, већ је показао да сазнања до којих се долази социолошким проучавањем друштвених појава могу да послуже, како апстрактним теоријским разматрањима и уопштавањима о друштву, тако и практичној друштвеној акцији у циљу уређења одређених области друштвеног живота.⁴² У исто време, социологија добија карактер опште теорије о друштву - она добија назив општа социологија.

Оформљују се општа социологија, која проучава друштво у његовом тоталитету, и посебне социологије, које проучавају поједине друштвене појаве. Појавом и конституисањем посебних социологија, поставило се питање њихове предметне одређености и њиховог односа према општој социологији. На ова питања давани су различити одговори, зависно од тога како су предметно одређиване општа социологија и посебне социологије, као и њихов међусобни однос. Али, однос посебних социологија према општој социологији зависио је и од тога да ли је општа социологија схватана само као теоријска или и као теоријска и емпиријска.

⁴⁰ *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 615.

⁴¹ Др Љиљана Т. Словић, *Савремена социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1986., стр. 138.1

⁴² Опширније о посебним социологијама видети: Е. М. Бабасав, *Прикладная социология* „Тетра Системс“, Минск 2000., 1964., стр. 152

По једном схватању, посебне социологије, настале у систему грађанске социолошке науке, за предмет свог проучавања имају поједина подручја живота (нпр. привреду, право, итд.), која проучавају средствима и методама опште социологије. Оне су овако предметно одређене зато што се друштвене науке у грађанском систему наука не разликују само на основу свог предмета проучавања, већ и по методи коју користе пошто немају заједничку научно-теоријску и методолошку основу. Полазећи од овакве предметне одређености посебних социологија у нас је у почетку развоја социологије, шездесетих година, заузиман у основи, негативан став према потреби заснивања посебних социологија. Међутим, такав однос касније је измењен. Промена тог става је дошла са променом односа према социологији и значају социолошких истраживања.

2. Наиме, ако је требало да посебне социологије буду науке које ће поједина подручја друштвеног живота проучавати средствима и методама опште социологије, онда за њиховим оформљењем, сматрало се, не постоји потреба у систему друштвених наука, које се заснивају на основним принципима историјског материјализма. Јер, историјски материјализам, сматрало се, даје појединим друштвеним наукама теоријску основу и општу методолошку оријентацију за научно проучавање њихових предмета, као целовите друштвене појаве у општој повезаности са целокупном друштвеном стварношћу. И зато, истицали су заступници овог схватања, нема потребе да, нпр. поред политичке економије, постоји још и нека посебна социологија - социологија привреде у систему марксистички заснованих друштвених наука.⁴³

Међутим, како су постојала поједина подручја друштвеног живота, као целине специфичних друштвених појава и процеса, која нису била предмет проучавања посебних наука, а постојала је друштвена потреба да буду проучена, то је допуштена могућност одступања од начелног става о односу према посебним социологијама. Наиме, сматрало се, када су у питању породица, село као целина специфичних друштвених појава и процеса чију економску основу чини пољопривреда, затим односи који се формирају у радним колективима индустријских предузећа, друштвени односи који настају у месним заједницама, итд., да се може дозволити конституисање неколико посебних социологија које би за предмет проучавања имале оне области живота које нису проучене од стране неких других посебних научних дисциплина. Овако конституисане посебне социологије нису посебне“ у том смислу што би на основу само себи својственим социолошким методама изучавале одређене делове друштвене стварности, у посебним социјалним аспектима. Оне су посебне, заправо, због тога, што изучавају таква подручја која до тада комплексно није проучавала ни једна друштвена наука.⁴⁴

Развојем социологије и социолошких истраживања, после шездесетих година, у нас је дошло до промене односа према посебним социологијама. Све јаче се пробијало схватање да су посебне социологије настале постепеним претварањем социологије у емпиријску и егзактну науку која је себи у задатак постављала истраживање разних друштвених појава. И док би општа социологија имала за задатак да проучи целину друштвених односа, све категорије друштвених односа у њиховој узајамној повезаности и историјском развоју, посебне социологије са једног опште социолошког аспекта треба да проучавају поједине друштвене категорије (нпр. право, религију, породицу, морал, итд.). Наиме, издвојене поједине

⁴³ „Одвојено проучавање са једне исте друштвене појаве, рецимо, привреде, под различитим „аспектима“ (или чак употребом различитих метода) у различитим научним дисциплинама, и у овом случају под социолошким аспектима“ (или чак социолошким методама), у социологији привреде, а под економско-техничким и комерцијалним аспектима“ у политичкој економији, како се то дешава у буржоаској друштвеној науци било би у опреци са самом суштином марксистичке научне мисли“. (Јоже Горичар, *Статистички метод у социолошким истраживањима*, Материјал са саветовања о примени статистике у социолошким истраживањима, стр. 21-22).

⁴⁴ Др Илија Станојчић, цит. дело, стр. 152.

друштвене појаве, у циљу њиховог дубљег проучавања и откривања посебних законитости које у њима владају, можемо проучавати у њиховој повезаности с другим појавама. У оваквом случају ми социолошки изучавамо ту једну врсту друштвених појава, дакле, не узајамну повезаност свих друштвених појава, не општу интеракцију, већ повезаност те одређене друштвене категорије с осталим појавама друштва. У том смислу се посебне, специјалне или специјализоване социологије по свом предмету изучавања разликују од социологије, или од опште социологије, која не проучава једну категорију друштвених појава, већ узајамно дејство свих појава, то јест друштвену структуру и друштвени развитак у тоталитету, у укупности друштвених односа⁴⁵. Значи, по овом схватању, предмет посебних социологија може бити свака друштвена појава ако се проучава њена повезаност са осталим појавама друштва⁴⁶. Овако схваћен предмет проучавања посебних социологија представља гранично подручје између посебних друштвених наука и социологије, као опште друштвене науке. Међутим, да ли ће то гранично подручје постати или не предмет проучавања неке посебне социологије, зависи од друштвене потребе за таквим проучавањем.

3. Досадашњи развој социолошких истраживања показао је да је не само постојала потреба за настанком посебних социологија, већ је њихов развој пружио могућност да предметно буду прецизније одређене. Исто тако, излагање основних принципа историјско-материјалистичког тумачења друштвених законитости и указивање на основни допринос класика марксизма конституисању опште социологије, показује да и у марксистичком систему друштвених наука има места конституисању посебних социологија⁴⁷. Сматрамо да се посебне социологије могу предметно одредити следећим речима: посебне социологије су науке које за предмет својих проучавања имају поједине друштвене појаве, истражујући специфичне законе њихове структуре и развоја и специфичне везе које постоје између њихових предмета проучавања са осталим друштвеним појавама. Оне се од опште социологије разликују по томе што не проучавају узајамно дејство свих друштвених појава, *већ само специфичне везе друштвене појаве, које су предмети проучавања појединих посебних социологија и свих осталих друштвених појава*.⁴⁸

Овакво предметно одређене посебне социологије могу бити саставни делови социологије, ако се социологија схвати не само као теоријска, већ и као емпиријска наука. У том случају, социологија би била сложена друштвена наука, а посебне социологије би се јавиле као посебни њени делови. Међутим, ако је социологија теоријска наука и тиме се јавља као општа теорија друштва - општа социологија, онда оне изван ње и с њом образују систем социолошких научних дисциплина. У том случају, *однос између опште социологије и посебних социологија је однос општег и посебног*, а тај однос је већ одређен. Општа, теоријска социологија користи резултате истраживања посебних закона о друштву, као укупности свих друштвених појава. Посебне социологије полазе од теоријских ставова опште социологије о друштву, као целини свих друштвених појава, у проучавању појединих од њих које се јављају предметима њиховог проучавања.

⁴⁵ Анте Фиаменго, цит. дело, стр. 96.

⁴⁶ Овакво схватање о предмету посебних социологија заступа, по нашем мишљењу, имплиците и Радомир Лукић у својој књизи *Социологија морала*, изд. Српске академије науке и уметности, Београд, 1974., стр. 2025.

⁴⁷ О предметној одређености посебних социологија видети и: Др Петар Козић, *Социологија*, цит. изд., стр. 101102.

⁴⁸ Иначе, за настанак појединих од посебних социологија потребно је да су испуњена два услова: да постоји теоријска могућност њиховог заснивања и друштвена потреба за проучавањем те конкретне друштвене појаве са социолошког аспекта.

Посебне социологије, по броју и резултатима својих истраживања достигле су значајан ступањ развоја⁴⁹. Данас је развијено око четрдесетак посебних социологија, почев од социологије рада до социологије рата⁵⁰. Једна од најмлађих посебних социологија настала је са сазнањима о потреби да еколошки проблеми постану и предмет социолошког проучавања. Тако је настала и посебна наука социјална екологија, као посебна социологија. Иако постоји сагласност о потреби њеног оформљења, не постоји сагласност о предмету њеног проучавања. Тако, по једном схватању, она за предмет свог проучавања треба да има конфликте између друштва и природе, који произлазе из неједнаког распореда светских ресурса и који проузрокују напетост између оних који их „имају“ и оних који их „немају“⁵¹. Али, она се одређује и као наука која за предмет свог проучавања има процес формирања и функционисања неосфере⁵². Полазећи од дефиниције посебних социологија, *сматрамо да је социјална екологија посебна социологија која за предмет проучавања има специфичне везе између човека и његове животне средине, истражујући, у контексту опште концептуализације универзума уједињеног са специфичним условима живота, утицај животне средине, као укупност природних и друштвених чинилаца, на човека, а утицај човека на његову животну средину, са становишта њеног очувања као оквира човековог живота*⁵³. Овако предметно одређена социјална екологија, својим емпиријским истраживањима и теоријским промишљањима може и треба, да допринесе теоријском промишљању односа природе и друштва у општој социологији, у њеном утврђивању најопштијих законитости о развоју друштва.

2. ОДНОС ОПШТЕ СОЦИОЛОГИЈЕ И ДРУГИХ ДРУШТВЕНИХ НАУКА

1. Људско друштво је предмет проучавања великог броја друштвених наука. Свака од њих настоји да проучи поједина подручја друштвеног живота или поједине друштвене појаве. Зато постоји потреба да се одреди однос између посебних друштвених наука и опште социологије, која настоји да утврди најопштије законитости о друштву као целини, као укупности свих друштвених појава. У настојању да се овај однос одреди, настао је већи број гледишта. Та гледишта се разликују, јер полазе од различитих схватања, како предмета опште социологије, тако и предмета посебних друштвених наука.

Не упуштајући се у излагање постојећих гледишта, која о овом питању постоје, сматрамо да у одређивању односа опште социологије и посебних друштвених наука треба поћи од

⁴⁹ Опширније видети: Л.А. Бејаева, *Емпиријска социологија в Русији и восточној Европе*, Издањски дом ГУ ВШЗ, Москва, Бејаева, 2004.

⁵⁰ Посебне социологије су: социологија економског живота, социологија града, социологија филма, социологија језика, социологија књижевности, социологија културе, социологија криминалитета (криминологија), социологија локалних заједница, социологија масовних комуникација, социологија медицине, социологија морала, социологија музике, социологија науке, социологија политике, социологија, социологија права, социологија позоришта, социологија религије, социологија самоуправљања, радничке контроле и партиципације, социологија сазнања, социологија села, социологија слободног времена, социологија спорта, социологија рада, социологија организације, социологија уметности, социологија васпитања и образовања, социологија заштите на раду, социологија социологије. Опширније о свакој од ових социологија видети: *Социолошки лексикон*, цит. изд., стр. 617655.

⁵¹ Martin Large, *Social ecology*, Лондон, 1981.

⁵² Јо. Г. Марков, *Социјална екологија*, Новосибирск, 1986., стр. 6370.

⁵³ Др Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, 5. издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005, стр. 34-48.

њихове предметне одређености. Њихов однос одређен је односом њихових предмета проучавања. Општа социологија као што смо истакли, проучава друштво у његовом тоталитету. Посебне друштвене науке проучавају поједине друштвене појаве или типове људског друштва, састављене од посебних социјалних појава и процеса, од којих свака појава, односно процес, може бити предмет проучавања неке посебне друштвене науке. Међутим, постоји општа повезаност свих облика друштвеног живота тако да су у друштвеној реалности друштвене појаве скоро увек сплет више посебних друштвених појава. Издвајање појединих друштвених појава, или групе појава из целине којима припадају, па и из друштва, као укупности свих друштвених појава, немогуће је извршити и само привидно би те појаве, или групе, биле потпуније проучене.

Полазећи од оваквог сазнања о односу предмета опште социологије и предмета посебних друштвених наука, однос опште социологије и посебних друштвених наука може се одредити као дијалектички однос општег, посебног и појединачног. Јер, како смо већ рекли, општа социологија открива најопштије законитости о настанку и развоју људског друштва. У откривању и формулисању ових законитости она полази од посебних закона које утврђују поједине посебне науке за поједине области друштвеног живота или за поједине друштвене појаве. А како је опште, резултат битног и заједничког у маси посебног и појединачног, а посебно и појединачно део општег, то између опште социологије и посебних друштвених наука постоји међусобна повезаност и условљеност у откривању и формулисању друштвених законитости. Општа социологија даје осталим друштвеним наукама опште појмове и опште категорије од којих оне полазе у проучавању својих предмета и посебних подручја друштвеног живота или друштвених појава. Управо зато, може се рећи, између опште социологије и осталих друштвених наука постоји однос међусобне зависности и сарадње у сазнавању њихових предмета проучавања. Овакав однос опште социологије и посебних друштвених наука може се анализирати и на примеру односа опште социологије и неких друштвених наука. Нама се чини да је потребно посебно указати какав однос постоји, јер се тиме јасније схвата и предмет опште социологије, и однос између опште социологије и историје, политичке економије, политичких наука, психологије и социјалне екологије. Разуме се да тиме не умањујемо ни потребу ни значај одређивања односа опште социологије са другим наукама, пре свега, друштвеним.

2. Пре свега, треба одредити однос опште социологије и историје. Историја је једна од најстаријих друштвених наука. Она је својим развојем и сазнањем омогућила конституисање опште социологије као науке о најопштијим законитостима настанка и развоја друштва. Али, историја (општа историја) изучава целину друштва на хронолошки и конкретан начин. Она је усмерена на проучавање друштвених догађаја у прошлости прикупљајући податке о различитим друштвеним епохама, пратећи и описујући догађаје као просторновременске целине⁵⁴. Таквом својом предметном усмереношћу историја је прикупила, и прикупља, конкретан материјал о разним друштвеним појавама и периодима, што је од великог значаја за

⁵⁴ Историја често иде - указивао је Фридрих Енгелс у скоковима и у цикцак и требало би је при том свуда пратити, што би значило не само узимање у обзир много грађе незнатне важности, него би и ток мисли морао бити често прекидан; усто се историја економије не би могла писати без историје буржоаског друштва, а то би посао продужило у бескрајност, јер недостају све предрадне. Логички начин третирања био је дакле, једино на месту. А овај, у ствари, није ништа друго до историјски начин третирања, само ослобођен од историјске форме и свих случајности које сметају. Чиме почиње ова историја, тиме мора почети и ток мисли, а његово даље кретање неће бити друго до одраз, у апстрактној и теоријској консеквентној форми, историјског процеса; одраз коригован, али коригован по законима које пружа сам историјски процес; при чему се сваки моменат може посматрати на развојној тачки његове пуне зрелости; његовог класицитета“ (Ф. Енгелс, К. Маркс: *Прилог критици политичке економије*, у: К. Маркс, *Прилог критици политичке економије*, Култура“, Београд, 1960., стр. 232-233).

утврђивање најопштијих социолошких закона. Али, она сама не утврђује те законе. То за свој предмет има општа социологија.

Наиме, насупрот индивидуалном и конкретном приступу историје, општа социологија истражује и сагледава заједничка својства одређене врсте друштвених појава. Тако, нпр. историја проучава поједине револуције (нпр. француску револуцију од 1789., октобарску револуцију 1917. године, и др.), као просторно и временски одређене друштвене појаве, дајући индивидуалну слику сваке од њих. Проучавајући их, историја о њима сакупља конкретне податке, међусобно те податке повезује и објашњава, излажући процес одвијања сваке од ових револуција. Општа социологија полази од материјала који јој пружа историја о револуцијама и ствара општи појам револуције. Она дефинише револуције као друштвене појаве, и указује на њихове битне карактеристике по којима се оне разликују од других друштвених појава. Она открива које законитости делују у свим друштвеним револуцијама, без обзира на појавне облике појединих револуција. Историја кад приступи проучавању неке појаве у друштву која је изражена у смени владајућих група у држави, онда ће, полазећи од општег појма револуције, који је створила социологија, покушати да објасни тај конкретни догађај и његову суштину, тј. да ли се ради о друштвеној револуцији, о еволутивној промени или о некој другој врсти друштвених промена. У ствари, општа социологија користи податке које јој пружа историја, али и друге науке, сагледава заједничка својства појединих врста друштвених појава и пружа њихову типолошку слику (нпр. државе, класе, револуције и друго).

Општа социологија је, значи, наука на вишем нивоу апстракције од историје. Она оперише појмовима, а историја описним чињеницама, догађајима који служе социологији за даље апстракције и уопштавања. *Али, однос који постоји између њих је однос узајамне повезаности и корисности. Јер, ако социологија користи описе и објашњења конкретних друштвених појава које јој пружа историја за стварање општих појмова, историја, у истраживању конкретних друштвених појава, полази од сазнања које даје социологија, тј. од општих појмова које она ствара.* Поред оваквог односа опште социологије и историје, треба имати на уму да постоји тесна повезаност и између социологије, у чијој основи лежи учење о раду и човеку као генеричком бићу, а, пре свега, његовој сврсисходној делатности којом ствара оруђа рада којим присваја природу, и економске историје, која проучава посебно економску активност људи у историји људског друштва, и у том контексту и развој оруђа рада⁵⁵. У овом погледу за општу социологију су од значаја и сазнања историје људског рада.

3. Однос *опште социологије и политичке економије* одређен је односом њихових предмета проучавања. Општа социологија је наука о најопштијим законитостима настанка и развоја људског друштва, као целине друштвених односа. Политичка економија као предмет свога проучавања има само једну групу друштвених односа, тј. једно подручје друштвеног живота. Политичка економија, у најширем смислу речи, јесте наука о законима који владају производњом и разменом материјалних средстава за живот у људском друштву⁵⁶. Економисти на сличан начин одређују предмет политичке економије. *Она је по њима, наука која за предмет свога проучавања има економску основу друштва као целину, тј. репродукциони процес, производњу, расподелу, размену и потрошњу.* „Она истражује законе који владају том целином и који одређују њен развитак. Њен предмет проучавања су: структурални склоп економске целине и функционални и каузални однос између појединих делова те целине. Поједине делове те целине, она, према томе, проучава у односу према осталим деловима и само у склопу те целине⁵⁷. Овако предметно одређена политичка економија као наука настала

⁵⁵ Уска повезаност постоји и између осталих друштвених наука и историје.

⁵⁶ Ф. Енгелс, *Анти-Диринг*, „Култура“, Београд, 1964., стр. 179.

⁵⁷ Др Жарко Булајић, *Увод у Политичку економију*, „Савремена администрација“, Београд, 1965., стр. 36.

је раније од социологије, настојећи да утврди законитости које владају привредним животом. Од самог настанка социологије поставило се питање њеног односа према политичкој економији.

Питање односа опште социологије и политичке економије треба разматрати у контексту предмета њихових проучавања. Наиме, предмет политичке економије нису „производне снаге“ као такве, него су то „продукциони односи људи“, који научне анализе разликују од категорије самих „производних снага“. Политичка економија, као наука, сконцентрисана је на изучавање продукционих односа људи и типова „економске активности који из тих односа резултирају“ и зато она и нема никакво право да тежи да се конституише, као нека општа научна теорија свих друштвених наука, јер изучава само једну, истину основну и друштвено садржајну, релацију у међуљудским односима. Баш због ове важности за истинско и целовито изучавање друштвених феномена и процеса и друштвене законитости, политичка економија је тесно везана за конкретна социолошка испитивања, као и за општу социолошку теорију⁵⁸. Значи, *политичка економија*, проучавајући друштвени аспект производње, има за свој предмет проучавања само једну врсту друштвених односа - односе производње. Будући да односи производње настају као основни друштвени односи, то је и значај научних закона, које утврђује политичка економија, велики за утврђивање законитости осталих друштвених појава. Међутим, како је у друштву наглашенији утицај последице на узрок, то и остали друштвени односи, једном настали, утичу повратно на односе производње. Управо, због тога су научни закони које утврђују науке које проучавају остале друштвене односе од значаја за утврђивање научних закона у односима производње.

Политичка економија не проучава друштво као целину. Она проучава само једну врсту друштвених односа, макар да су основни, детерминирајући, и при њиховом проучавању мора поћи од сазнања која се односе на целину чије делове проучава, на друштво, а та сазнања даје општа социологија. *Исто тако, општа социологија мора респектовати, при проучавању појединих друштвених појава и друштва као целине, научне законе које утврђује политичка економија.* У ствари, међузависност између политичке економије и опште социологије, заснива се на повезаности и интеракцији њихових предмета проучавања. А то значи да свака од њих свој предмет проучавања може научно истраживати и открити његове законитости само ако користи и сазнања и научне законе друге. *Тако се однос између опште социологије и политичке економије показује као однос узајамне повезаности и обостране корисности за сваку од њих, при научном проучавању својих предмета.* Јер, и општа социологија, као наука о најопштијим законитостима, као наука о друштву као целини друштвених односа, проучава и продукционе односе који су иначе предмет проучавања политичке економије. Међутим, општа социологија проучава продукционе односе у контексту истраживања суштине друштвених односа уопште и изналагања њихових посебних карактеристика, по којима се они међусобно разликују иако се налазе у односима међусобне повезаности. У таквом приступу проучавању друштвених односа, па и продукционих, општа социологија користи и сазнања о овим друштвеним, продукционим, односима до којих долази и које формулише политичка економија⁵⁹. Политичка економија ове односе проучава у њиховом историјском развоју и у контексту развоја друштвених односа уопште.

⁵⁸ Др Илија Станојчић, *Предмет опште социологије*, „Савремена школа“, Београд, 1964., стр. 126.

⁵⁹ Проблеми робно-новчане привреде су са гледишта економије, пре свега, проблеми њене економске ефикасности и рационалности, како што боље обезбедити развитак продуктивности рада, стимулативније и стабилније деловање тржишта и његовог механизма на општи економски развој земље, посебно на подизање животног стандарда. Са гледишта социологије, постављају се и други проблеми који су сувише социолошки, наиме, како и колико развитак робно-новчане привреде утиче на стварање одређених друштвених односа и одговарајућих „социјалних карактера“, који се не свде само на „карактере“ купаца и продаваца, произвођача и потрошача, него имају своју заједничку друштвену и

4. У одређивању односа *опште социологије* и других друштвених наука, посебну пажњу заслужује одређивање њеног односа са *политичким наукама или науком*, зато што политичке науке или политичка наука, без обзира на то да ли се схватају као више наука или као једна наука, за предмет свог проучавања имају политику, као делатност усмеравања других делатности⁶⁰ као укупност друштвених процеса, односа и институција кроз које се остварује свесно регулисање конфликтних ситуација и интереса у друштву и одлучује о заједничким пословима и животним активностима једне глобалне друштвене заједнице⁶¹. А та делатност, како се сматра у савременом друштву, све више треба да се заснива на научним законима које утврђују не само политичке науке или наука, већ и на научним законом које утврђује општа социологија, као најопштија наука о друштву и његовим законитостима. Међутим, да би се одредио однос између ових наука, потребно је, пошто смо већ изложили предмет опште социологије, указати и на предметну одређеност политичке науке, односно политичких наука.

При одређивању предмета политичке науке постоје несугласице, пре свега, о томе да ли постоји једна политичка наука или више њих. У настојању да се овај проблем разјасни, већи број политиколога настоји да одреди предмет политичке науке. Тако, неки од њих истичу да је „политичка наука“ израз за једну сложену друштвену науку која се састоји из више посебних дисциплина, научних грана или области (Јован Ђорђевић)⁶² а други додају да је предмет политичке науке проучавање структуре власти (Жан Мејно). У настојању да се при одређивању предмета политичких наука превазиђу формалистички и догматски ставови и да се изнађу такве формулације које ће омогућити да се открије суштина политике, као друштвене делатности, сматрамо да се може прихватити гледиште по коме је предмет политичких наука политика у свим унутрашњим и међународним аспектима. Основна подручја „политике као науке су: а) основни појмови и методологија (политичка теорија); б) политичко и уставно уређење појединих земаља; в) политичке странке, интересне групе, јавно мњење и политичко понашање грађана (political behavior); г) јавна управа, организација, управљање, бирократија; д) међународни односи.“⁶³

Ако се прихвати овако одређен предмет политичких наука, онда се може релативно лако уочити какав однос постоји између предмета политичких наука, или политике као науке, и предмета опште социологије, чиме је, у основи, одређен и однос свих ових наука. Јер, ако политичке науке изучавају организацију власти, оне проучавају само једно подручје структуре глобалног друштва, и то подручје могу проучити строгим научним методама само ако га проучавају у контексту његове повезаности са осталим деловима структуре глобалног друштва. То значи да се политичке науке у проучавању политичке структуре и политичких институција, у проучавању структуре и карактеристика организације политичке власти, морају користити научним законима о структури глобалног друштва које утврђује општа социологија. Међутим, и општа социологија може проучавати политичке односе, и политичку структуру појединих група и друштва у целини, али са циљем утврђивања њихове суштине као друштвених појава.

људску базу, која их уједињује и у чијем се оквиру развијају економске и неекономске улоге“. (Др Михаило Поповић, *Предмет социологије*, Институт друштвених наука, Београд, 1966., стр. 52).

⁶⁰ Др Радомир Лукић, *Политичка теорија државе*, „Савремена администрација“, Београд, 1965., стр. 15. Шире о политици види књигу истог аутора *Историја политичких и правних теорија*, „Научна књига“, Београд, 1965., стр. 22-23.

⁶¹ „Појам политике обухвата све облике и видове друштвене акције којима се обезбеђује разрешавање друштвених противуречности и вршење општих друштвених функција везаних са интеграцијом индивидуализираних делова (појединаца и група) у функционално организовану целину глобалног друштва, засновану тга једном одређеном облику материјалне производње и репродукције друштвеног живота“. (Др Најдан Пашић, *Класе и политика*, „Рад“, Београд, 1974., стр. 40).

⁶² Опширније о политици као предмету политичких наука види предговор др Јована Ђорђевића у књизи Жана Мејноа, *Увод у политичку науку*, Београд, 1961. године.

⁶³ *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација“, Београд, 1975., стр. 753-754.

Политичке науке проучавају програме политичких странака, њихове идеје које желе остварити, понашање њихових представника у парламенту, њихов однос према органима власти и јавном мњењу у циљу оцењивања садржаја и вредности идеја за које се поједине странке залажу. Али, ако се тежи утврђивању друштвене условљености одређене политичке партије и њене повезаности са класама, у циљу утврђивања њене друштвене улоге, онда такво истраживање излази из домена политичких наука и улази у домен социолошког проучавања. У ствари, политика, као друштвена делатност, зато постаје често предмет проучавања и политичких наука и социологије. Наиме, постоји тесна повезаност између предмета проучавања опште социологије и политичких наука⁶⁴ а научна сазнања и једне и друге треба да буду основа практичне друштвене акције у развијању друштвених односа. Одсуство научног приступа у пројектовању друштвених промена доводи до великих људских и материјалних губитака.

5. Поред односа који постоји између опште социологије и посебних друштвених наука, који смо у начелу одредили и посебно указали као на однос неке од њих и опште социологије, *постоји тесна повезаност између опште социологије и психологије, као последица односа који постоји између њихових предмета проучавања. Општа социологија за предмет свог проучавања има друштво у његовом тоталитету, настојећи да открије најопштије законе у друштву. Предмет психологије је унутрашња страна човековог понашања, његови субјективни доживљаји. У међусобним односима људи, у њиховом међусобном понашању, присутан је и психолошки елемент који чини њихов саставни део. Зато социологија, проучавајући друштвене односе, мора уважавати психичке елементе мотивације, осећања, унутрашња расположења. Али, било би погрешно свести друштвене појаве само на психолошке појаве. Однос предмета проучавања социологије и психологије је такав да указује на потребу не само да се при проучавању друштвених појава морају узети у обзир психички елементи, већ је потребно и при проучавању психичких појава узети у обзир њихову друштвену условљеност, њихову повезаност са друштвеном средином.*

Повезаност социологије и психологије довела је до стварања једне нове науке, која се налази на средини између њих, социјалне психологије. *Социјална психологија проучава друштвену условљеност психичких појава.* То је наука о догађајима интерперсоналног понашања. Њен циљ је откривање развитака интерперсоналног понашања⁶⁵. Она проучава разне видове непосредне интеракције људи, деловање различитих социјалних фактора на опажање, мишљење и целокупну личност и улогу појединих психичких функција и личности и њених особина на понашање у појединим социјалним ситуацијама⁶⁶. Међутим, поред социјалне психологије у процесу уобличавања је још једна наука која је, такође, на граници између социологије и психологије и која логички, може се слободно рећи, одговара социјалној психологији - то је *психолошка социологија*. Она припада групи социолошких наука, док социјална психологија припада психолошким наукама. Ова наука за свој предмет треба да има проучавање психичких елемената у друштвеним појавама, тј. како се појединачне психичке радње повезују у друштвене појаве.

И социологија и психологија проучавају човека и његово понашање, само свака то чини са становишта своје предметне одређености. Међутим, оне су у проучавању својих предмета упућене једна на другу и, може се рећи, да је њихов међусобни однос и однос сарадње. Тако *психологија у проучавању понашања човека мора полазити од сазнања које пружа општа*

⁶⁴ Треба истаћи да због уске предметне повезаности постоји узајамна повезаност између социологије и политичких наука и врло често социолози у својим истраживањима улазе у домен политичких наука а политиколози у домен социолошких.

⁶⁵ Дејвид Креч, Ричард С. Кречфилд, Игерган Л. Балаки, *Појединац у друштву*, Завод за уџбенике и наставна средства Србије, Београд, 1965., стр. 5.

⁶⁶ Др Никола Рот, *Развој и проблеми социјалне психологије, Социјална психологија*, „Рад“, Београд, 1968., стр. 25-31.

социологија о човеку као природно-друштвеном бићу. Опишта социологија у проучавању друштвених појава, посебно у малим друштвеним групама, мора полазити од сазнања која пружа психологија. Јер, појединци припадају појединим групама и теже да се идентификују са њима. Психологија проучава понашање људи у овим групама, али, при томе, мора полазити од сазнања опште социологије, која проучава не само структуру већих група, већ пружа сазнања за боље разумевање и мањих друштвених група.

6. Потребно је указати и на односе опште социологије и *социјалне екологије*, једне од најмлађих посебних социологија. Ова посебна социологија настаје пре двадесет и пет година и њено настајање је повезано са порастом интересовања за еколошке проблеме. Она настаје са ширењем схватања да се физички (природни) и социјални свет не могу одвојено посматрати и да заштита природе од деградације, односно очување економизма који неће доводити до нарушавања еколошке равнотеже. Да би се то постигло, да би се овладало еколошком проблематиком у циљу очувања еколошке равнотеже у природи, која представља оквир човековог живота, дошло се до сазнања да зато нису довољна само сазнања која дају природне науке, већ да је потребно да се овом проблематиком баве и друштвене науке. Еколошки проблеми постају предмет социолошког проучавања када се дошло до сазнања да до нарушавања еколошке равнотеже настаје због неусаглашености човековог, природног и индустријског система, тј. због неусаглашености биосфере, техно-сфере и социосфере. Социолошко проучавање ових проблема довело је и до настанка социјалне екологије.

О предмету социјалне екологије не постоји сагласност. Међутим, критичко преиспитивање разних дефиниција социјалне екологије треба да пође од схватања да она као посебна социологија треба да открива основне законитости међудејства у систему „друштво - природа“ и укаже на могућност установљивања модела оптималног међуутицаја елемената у том систему. У контексту оваквог приступа социјална екологија се може одредити као посебна социологија која за предмет свог проучавања има специфичне везе између човека и његове животне средине, истражујући (у контексту опште концептуализације универзума уједињеног са специфичним облицима живота) утицај животне средине као укупности природних и друштвених чинилаца на човека, као и утицај човека на његову животну средину са становишта њеног очувања као оквира човековог живота, као природнодруштвеног бића.⁶⁷

Овако одређена социјална екологија и општа социологија имају „додирне тачке“ у предметима својих истраживања. Свака од њих, са свог становишта има друштво у његовом тоталитету. Та њихова повезаност навела је неке писце да заговарају конституисање нове социологије опште социологије планете Земље. Међутим, ако и не постоји потреба за оформљењем те нове социологије, постоји потреба да општа социологија на нов начин промишља однос природе и друштва, посебно утицај развика друштва на природну средину у условима остваривања људског друштва као светског друштва (уједињеног човечанства) и глобалног карактера еколошких проблема који се односе на сва друштва и који захтевају организовану заједничку делатност свих друштава за очување еколошке равнотеже у природи као оквира живота људског рода и његових институција. У оваквом приступу промишљању еколошких проблема, општа (теоријска) социологија користи сазнања социјалне екологије о односу природе и друштва, која тај однос разматра посредством социо-техничких система, и еколошке проблеме разматра као глобалне проблеме савремене цивилизације у њеном тоталитету. Она полази од тога да су неограничене могућности развоја социолошких система као израз човекове способности промишљања и стваралаштва, а да су природни ресурси дати од природе ограничени, а неки и необновљиви. Социјална екологија зато указује на

⁶⁷ Опширније видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, 5. изд., Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.

неопходност усаглашавања социо-техничких система са еколошким могућностима (и ограничењима) у циљу очувања природе као оквира човековог живота. Она истиче захтев да социо-технички системи буду пројектовани и остваривани на начин да не доводе до деградације природе нарушавањем еколошке равнотеже у њој на недопустив начин, а да притом буду економски рационални. Ови захтеви социјалне екологије о потреби усаглашавања социотехнолошких и природних система, праћени су и критичким преиспитивањем основа и суштане савремене цивилизације. Ова цивилизација, која са процесом глобализације постаје универзална, у смислу планетарна са стварањем „светског друштва“, означавања је као индустријска, постиндустријска, информатичка, цивилизација знања, али и као цивилизација ризика којој прети опасност глобалне катастрофе. И да би се та катастрофа избегла стварају се и пројекти њој алтернативне цивилизације, тј. потреба стварања нове цивилизације, у којој би испуњењем пет услова била избегнута катастрофа. Ти услови су: успостављање новог топлотноенергетског и сировинског баланса; успостављање на новој основи озбиљно нарушеног демографског баланса на планети уз нормализацију услова за развој нових поколења; успостављање глобалног еколошког биланса и ограничење наоружања, задржавањем на оствареном нивоу и стављањем под контролу. Пети услов је да се сви предњи услови испуне тако што би човек и његово благостање постали центар система вредности⁶⁸. Коришћење у општој социологији ових сазнања социјалне екологије омогућава потпуније сагледавање односа између јединства природног пространства и јединства друштвеног пространства које се остварује савременом универзалном, планетарном цивилизацијом. Овим се пружа могућност и новог промишљања законитости у развоју друштва, што је и основни предмет опште социологије као најопштије, и уопштавајуће, науке о људском друштву.

⁶⁸ Опширније о овоме видети: И. В. Бестужев-Лади, *Алтернативная цивилизация*, „Владос“, Москва, 1998, стр. 50-51.

Глава друга

ДРУШТВО И ДРУШТВЕНЕ ПОЈАВЕ

I. ДРУШТВО, ПРИРОДА, ПОЈЕДИНАЦ

1. СОЦИОЛОШКИ ПОЈАМ ДРУШТВА

1. Људска друштва, као релативно бројне и самодовољне скупине људи, у којима се између њихових припадника врше материјални и други друштвени процеси, тако да могу живети без потребе да ступају у везу са другим таквим самодовољним скупинама људи, тако аутархичне скупине, током историје имала су различите облике. Човечанство је дуго било разбијено на низ мањих друштава, мање или више раздвојених⁶⁹. Ова и оваква аутархична друштва, са слабим, ређе пријатељским, а чешће непријатељским односима, била су предмет како здраворазумског, тако и мистичног промишљања, а касније филозофског и научног проучавања. Релативно касно настала је потреба, и јавила могућност, да људско друштво као целина, или укупност *свих конкретних друштава, постане предмет истраживања и промишљања као природно-историјска категорија која означава одређени систем и објективност живота људи*.⁷⁰ У овом контексту, људско друштво постаје и предмет проучавања, како природних, тако и друштвених наука, али не и на задовољавајући начин до настанка (и развоја) социологије.

Наиме, социологија за предмет свог проучавања узима људско друштво као укупност свих конкретних облика друштвеног живота људи, као укупност свих друштава, у смислу појмовног разликовања друштва од природе. Појам друштва је једна од централних категорија социологије, као најопштије науке о друштву. Социологија, како је већ указано при дефинисању њеног предмета, за предмет свог проучавања нема поједина подручја друштвеног живота и поједине друштвене појаве. Њих проучавају посебне друштвене науке. Исто тако, она нема за предмет проучавања ниједно конкретно друштво. Социологија за предмет свог проучавања, како смо већ указали, има друштво уопште и друштвене појаве које у својој укупности, међусобно повезане, образују људско друштво. И управо зато, социологија има за задатак да одреди, како сам појам људског друштва, тако и да појмовно одреди друштвене појаве и открије основу њихове повезаности у друштву.

Социологија (схваћена као општа, теоријска наука) од свог настанка настоји да одреди појам друштва. Али, како она релативно касно настаје као наука, то је одређивање појма људског друштва било под утицајем дугих наука, природних и друштвених, које су јој претходиле⁷¹. У ствари, *у одређивању појма људског друштва социологија је била изложена утицају, како здраворазумским (ваннаучним) сазнањима која су непотпуна и нетачна, тако и схватањима из природних наука да се друштво и појаве у друштву тумаче сазнањима из природних наука, тј. аналогijом са природом*. Поред тога, и сложеност друштвене стварности, која се испољава у разним врстама појава и у динамици друштвених процеса и развоју

⁶⁹ Опширније о овоме видети: *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 146—148.

⁷⁰ Др Петар Козић, *Социологија*, „Завод за уџбенике и наставна средства“, Београд, 1991., стр. 151. Опширније о овоме видети: С. С. Фролов, *Социологија*, „Логос“, Москва, 1996., стр. 25-36.

⁷¹ Опширније о овоме видети: Н. Луман, *Понјатие общества*, збор. радова, „Проблеми теоретической социологии“, Санкт Петербург, 1994., стр. 3142.

човечанства, утицала је на појмовно одређивање друштва⁷². Међутим, социологија, од свог настанка, да би обезбедила своје место у корпусу научних дисциплина, морала је да *дефинише свој предмет проучавања - друштво*, одређујући по чему се оно разликује од природе и од појединца. А како „није могуће до краја одвојити друштво као такво (тј. као специфичну појаву) од онога што није друштво, што је природа, што је појединац⁷³ то је у настојању да се искаже оно што је специфично за људско друштво, оно што га одваја како од природе, тако и од појединца, настало више дефиниција људског друштва, у оквиру различитих социолошких теорија, па се зато и неретко истицало „колико социологија толико и дефиниција друштва“. То мноштво дефиниција друштва показује не само различите приступе у његовом проучавању, већ и сву сложеност друштва.

2. Дефинисање друштва као предмета проучавања социологије вршено је у свим социолошким теоријама које су настојале да објасне друштво и то како његову статистику, тако и његову динамику, и то почев од Огиста Конта. Међутим, иако се социолошке теорије у схватању и дефинисању друштва разликују, по томе шта чини то специфично друштво, како у односу на природу, тако и у односу на појединце, оне ипак имају једну заједничку карактеристику. У свим дефиницијама друштва, на један или други начин, садржи се схватање да је друштво целина која има „делове“, људе и њихове односе, који су повезани у целину друштвене творевине наиндивидуалне колективне природе. И по томе како схватају те „делове“ друштва и њихово повезивање у целину друштво, дефиниције друштва у појединим социолошким теоријама се и разликују, као и саме те теорије на основу таквог схватања друштва.

Социолошке теорије настоје да објасне суштину друштва и друштвених појава и у контексту тих својих настојања и схватања да дефинишу и људско друштво. Тако су представници (и присталице) *биологистичке теорије* људско друштво схватили као „организам“ који је идентичан са организмом човека као јединке. Херберт Спенсер (1820-1903) један од најпознатијих представника ове теорије, сматрао је да је друштво организам, тачније организам посебне врсте „надорганизам“ који је састављен од механичког скупа масе појединачних организама који чине „специјални“ организам. Спенсер је сличност између „организама“ и „надорганизама“ видео у њиховом расту, развијању, мењању унутрашњих функција и постојању међусобне повезаности делова и целина, као и делова међусобно. Исто тако, он је њихову сличност видео и у чињеници да губљење појединих делова организма не значи и њихову смрт. Присталице (и представници) *психологистичких теорија* дефинишу људско друштво полазећи од преувеличавања, а може се рећи, и апсолутизације, значаја људске свести, као основног чиниоца у интеракцијама и интеродносима људи у друштву. Најпознатији представници ових теорија Фердинад Тенис (1855-1935), Мак Дугал (1871-1938), Макс Вебер (1864-1920) и Емил Диркем дали су у својим делима дефиниције друштва полазећи од тога како су схватили значај психичког чиниоца за друштво и његово испољавање

⁷² „Сложеност друштвене стварности је евидентна, што се исказује у низу различитих врста појава, типовима и конкретним друштвима, динамици друштвених процеса и кретања у човечанству. Далеко више од природе друштво вара свога ствараоца, прикрива се и измиче му свестраношћу, изражајношћу својих ликова. Наравно да то са своје стране отвара врата најразличитијим тумачењима, волунтаризму и приморава социологију да потражи сигурније научно уточиште у природним дисциплинама“. (Мирослав Печулић - Владимир Милић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1994., стр.55).

⁷³ „Јер, људско друштво је само део природе и оно је састављено од појединца. Постоје зато прелазне појаве од природе ка људском друштву, као и оно од појединца ка друштву. Ове појаве везују друштво за природу и појединца. Оне су, другим речима, истоветне у природи и људском друштву, одн. у појединцу и људском друштву. Разуме се да постојање прелазних појава не спречава да постоји и специфично друштво људског друштва“. (Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, Београд, „Хомос“, 1991., стр. 137).

у успостављању друштва⁷⁴. Тако је Емил Диркем, представник колективно-психолошког правца у овим теоријама, истицао да друштво није збир појединаца, већ „систем формиран на основу његовог удруживања који представља специфичну реалност“, а ту специфичну реалност чини колективна свест. „Друштво није збир јединки - каже Диркем - већ систем образован њиховим удруживањем и представља особену стварност која има своја сопствена обележја. Несумњиво је да се не може ништа колективно створити ако нису дате појединачне свести, али овај нужан услов није довољан. Потребно је још да су све свести удружене, спојене, и то спојене на одређени начин; из овог спајања произилази друштвени живот, и, према томе, ово спајање не објашњава здружујући се, прожимајући се, стапајући се, појединачна духовна рађања ако се хоће једно психичко биће, али оно образује психичку личност нове врсте... Група мисли, осећа и дела сасвим друкчије но што би чинили њени чланови кад би били издвојени. Ако се, дакле, пође од ових последњих, оно што се дешава у групи, остаће потпуно несхватљиво⁷⁵. Фердинанд Тенис, оснивач формално-социолошких теорија у социологији, друштво схвата као један агрегат, мноштво индивидуа „чије се воље и сфере налазе у бројним односима једне према другима и једне са другима. Он сматра да су два најзначајнија агрегатна стања заједница и друштво, сматрајући да је друштво засновано на пословним уговорним односима. Представник функционалистичког правца у савременој социологији Парсонс друштво дефинише као колективност, тј. као систем делујућих људских појединаца, а суштину колективности види у нормативној култури која, по његовом схватању, представља основу друштвеног система који се у савременом друштву остварује преко установа⁷⁶.

Ове, као и неке друге дефиниције друштва (на које не чинимо осврт) које су у социологији настале током њеног развоја, нису опште прихваћене због њихове једностраности у откривању и указивању онога што је специфично за друштво. Оне су стављале знак једнакости између друштва и природе или нису указивале, када су истицале оно што је специфично за друштво, његову повезаност са природом. У овом погледу, у откривању оног што је специфично за друштво, уз истовремено указивање на повезаност друштва и природе, значајан допринос дала је марксистичка теорија друштва. Допринос марксистичке теорије дефинисању друштва не оспоравају ни они теоретичари који нису присталице, већ критичари марксизма, а неретко се поједини елементи марксистичког поимања друштва користе и у њиховом дефинисању друштва.

3. Марксистичко схватање људског друштва настало је у 19. веку и представљало је превазилажење и негирање механицистичких и других схватања друштва, која нису посматрала друштво и човека као производ историје, нити људску историју као производ људске активности. Напротив, та схватања су друштво схватала на апстрактан начин, одређивала су га као збир апстрактно постојећих појединаца. Насупрот оваквим схватањима, класици марксизма Маркс и Енгелс дали су и схватање друштва, које је неодвојиво од њиховог схватања о генеричкој суштини човека. По њима, рад чини суштину генеричког бића човека и преко рада човек се не само потврђује, већ и остварује своје јединство са природом, као биће које ствара, тако да његов предметни производ потврђује његову делатност предметног бића. Човек је интегрални део природе, али својим радом он ствара услове своје егзистенције, присвајајући на тај начин своју суштину.⁷⁷ Класици марксизма су човека

⁷⁴ Опширније о овоме видети: Др Предраг Алексић, др Влајко Петковић, *Социологија*, Економски факултет, Београд, 1991., стр. 75-80.

⁷⁵ Емил Диркем, *Правила социолошке методе*, „Савремена школа“, Београд, 1963., стр. 97-98.

⁷⁶ Мирослав Печујлић - Владимир Милић, *Социологија*, цит. изд., стр. 59-60.

⁷⁷ Човек присваја - писао је Маркс - на много начина своју многилику суштину, тј. као потпун човек. Сваки од његових људских односа са светом - вид, слух, њух, укус, осећање, мисао, контемплација, осетити, хтети, делати, волети - укратко, сви органи његове индивидуалности, а исто тако и органи који се непосредно представљају као друштвени

посматрали као телесно, чулно предметно биће коме су предмети његовог нагона дати изван њега и независни су од њега, али су као предмети неопходни за манифестовање и потврђивање његових суштинских снага. *Оваквим приступом они враћају човека природи истичући његова природна својства, али у исто време указују да човек није само природно биће, већ да је, пре свега, људско биће, које се као такво мора потврдити и испољити*⁷⁸. Значи, генеричку суштину људског бића, Маркс је видео у чињеници што универзална људска производња омогућује човеку да свој сопствени род чини и практично и теоријски својим предметом, а да се према себи односи као према универзалном бићу које је ослобођено непосредне природне нужности. За разлику од животиње која је непосредно сједињена са својом животном делатношћу у тој мери да се од ње не разликује, човек своју животну делатност претвара у предмет свога хтења и своје свести⁷⁹.

Схватајући производну делатност као човекову генеричку суштину, и устајући против апстрактног поимања друштва као збира апстрактно замишљених појединаца, Маркс је, у трећем тому Капитала, разматрајући процес размене између природе и човека, писао да се тај процес „збива у специфичним историјско-економским односима производње, који производи и репродукује саме ове односе производње, а с тим и носиоце тог процеса, материјалне услове њихове егзистенције и њихове узајамне односе, тј. њихов одређени економско-друштвени облик. Јер, целина тих односа у којима се носиоци те производње налазе наспрам природе и међусобно, у којима производе, та целина и јесте друштво, посматрано у његовој економској структури⁸⁰. Маркс, значи, *људско друштво дефинише као целокупност односа људи према природи и међусобно*. Зато људско друштво треба посматрати у његовој целовитости, кроз двоструки однос јединствене целине. Прво, то је однос људи према природи, са циљем њеног потчињавања. Људско друштво посматрано као целокупност међусобних односа људи није јединствено већ разједињено, почев од посебних интеродноса и интеракција, па све до класних односа који су у претежном делу досадашње људске историје били антагонистички. Као што се види из Марксове дефиниције друштва „посматраног у његовој економској структури“ марксистичка мисао о друштву истиче више врста друштвених односа, али једној њиховој врсти даје нарочито и пресудно значање за друштвено збивање. Маркс те односе назива „специфичним историјско-економским односима производње“. У наглашавању значаја производних односа Маркс је ишао чак дотле да је друштво идентификовао у појмовном одређивању са производним односима узетим у њиховој целокупности.⁸¹ *Међутим погрешно*

органи, јесу у свом објективном односу, тј. у свом односу с објектом присвајања објекта. Присвајање људске стварности и њен однос са објектом јесте испољавање људске стварности. Зато он има исто толико многе своје стране колико су многа суштинска својства човјека и облици његове активности. (К. Маркс - Ф. Енгелс, *Рани радови*, „Култура“, Загреб, 1951., стр. 245).

⁷⁸ У овом смислу Маркс је писао: „Али човек није само природно биће него и људско природно биће, тј. биће које постоји само за себе, стога генеричко биће, које се као такво мора потврдити и манифестовати, како у свом бићу тако и у свом знању. Нити су, дакле, људски предмети природни предмети, онако како су непосредно дати, нити је људско чуло, какво оно непосредно јесте, предметно, људска чулност, људска предмтност. Природа нити објективно нити субјективно није непосредно адекватно дата људском бићу. А како све природно мора настати тако и човек има свој акт настајања, историју, која је њему међутим, позната и која је стога акт настајања, која се као акт настајања свесно укида. Историја је права природна историја човека“.

⁷⁹ К. Маркс, *Економско-филозофски рукописи*, стр. 20-203. 46

⁸⁰ За ове односе Маркс у *Предговору Прилога критици Политичке економије* каже да у њих ступају нужно и независно од своје воље. „У друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене, нужне односе, независно од њихове воље, односе производње, који одговарају одређеном ступњу развитака њихових материјалних производних снага“. (К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, I, „Култура“, Београд, 1949., стр. 318-319).

⁸¹ Односи производње у својој целини чине оно што се назива друштвеним односима, друштвом, и то друштвом на одређеном историјском ступњу развитака, друштвом особеног карактера којим се оно разликује од другог као што је то првобитно, робовласничко, феудално, капиталистичко и социјалистичко друштво“. (Карл Маркс, *Најамни рад и капитал*, Дела Маркса и Енгелса, том II, Загреб, 1950., стр. 67).

би било схватити Марксово учење тако да је Маркс сматрао да се друштвени односи исцрпљују у производним односима. Маркс је хтео само да истакне да су производни односи битни и да чине основу осталих односа, а да су сви остали друштвени односи, у крајњој линији, проузроковани и одређени производним односима.

Маркс је, може се слободно рећи, људско друштво схватао као укупност повезаних понашања људи у процесу производње, али све друштвене односе није сводио само на производне односе. Напротив, он је истицао да друштво обухвата све друштвене процесе који одговарају одређеном ступњу развитка производних снага и њима одређених производних односа. Исто тако, треба имати у виду да по марксистичком схватању друштва људи не ступају само у производне односе нужно и независно од своје воље. Нужни односи постоје на свим подручјима друштвеног живота. Тако, људи ступају нужно и независно од своје воље и у такве односе, као што су, на пример, односи грађанства (држављанство), национални односи, односи суседства, појединачни односи радника у предузећу. Појединачне интелектуалне и емоционалне везе међу људима у великој мери су резултат воље конкретних партнера, али одговарајући однос као посебна категорија тј. као суседство, село, породица, пријатељство, итд. постоји у друштву као нужна друштвена појава, независно од појединачних воља и свести ових конкретних партнера који учествују у његовом појединачном појавном облику.

У дефинисању друштва Карл Маркс полази од процеса размене између човека и природе. У оваквом приступу одређивању појма људског друштва долази до пуног изражаја генеричка веза који постоји између природе, човека и друштва. Наиме, указујући при дефинисању друштва, на „специфичне историјско-економске, тј. друштвене односе у којима се врши процес производње материјалних добара, Маркс указује на чињеницу да је друштво посебан и у исто време нов квалитет у објективној стварности. Јер, однос животиње и природе је једини однос у коме се животиње налазе. Биолошки односи животиња, на пример, полни и „породични“ облици који некад код животиња из њега проистичу, у суштини су односи према природи. Са човеком ствар стоји другачије. Човек живи не само у односу према природи, већ и у „историјско-економским“ односима, тј. у међуљудским односима, а управо та чињеница је специфична за људско друштво. Зато Маркс и одређује друштво као систем односа међу људима у чијој основи леже економски односи у које људи ступају нужно и независно од своје воље. „Шта је друштво, пита се Маркс, ма какав облик оно имало? Производ узајамне делатности људи“. Та узајамна делатност људи може бити врло разноврсна, али увек настаје у оквиру одређеног начина производне делатности људи. Јер, да би живели, људи морају да производе материјална средства за живот, а да би могли да производе та средства, они се морају удруживати а тиме стварају међусобне друштвене везе и односе.⁸² А са настајањем ових веза и односа почињу да делују и „основни закони удруживања људи: почиње друштвена подела рада, подела друштва на професије, а затим даље и дубље, заједно са појавом приватне својине подела на друштвене групе, слојеве, касте. итд. Почиње дакле формирање разних облика друштвених односа. Подела на физички и умни рад изазива формирање различитих структура свести и духовног живота уопште, као што подела на групе, касте, итд, изазива формирање различитих структура друштвеног живота. Тако се на темељима производње материјалних добара, производње која је свесна и сврсисходна као људска производња, развија друштвени живот у целини⁸³. Међутим, и када се људско друштво схвати и одређује као целокупност односа људи наспрам природе и међусобно, треба имати у виду да, човечанство на појединим ступњевима развитка није било у претежном делу своје историје, једно јединствено друштво. Оно је било подељено на мањи или већи број мањих или већих

⁸² К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изabrана дела*, 11, „Култура“, Београд, 1950., стр. 163-164.

⁸³ Др Вељко Кораћ, *Маркс и савремена социологија*, „Култура“, Београд, 1962., стр. 230.

друштва. Тек су са настанком и развојем капитализма почеле да се остварују претпоставке да се човечанство уједини у једно друштво. У ствари, друштво постоји само као конкретно друштво, као појединачно друштво. Међутим данас сва друштва на планети Земљи чине једно светско друштво са многим заједничким процесима и проблемима.

4. Дефиниције друштва дате у оквиру појединих социолошких теорија, а посебно дефиниција друштва у марксистичкој теорији друштва⁸⁴ представљале су полазиште за дефинисање друштва у Југословенској социолошкој литератури⁸⁵. Уопштено говорећи, у дефинисању људског друштва поступано је, у основи, на два начина. Неки социолози прихватили су у својим радовима (пре свега у универзитетским уџбеницима) Марксову дефиницију друштва коју су даље разрађивали и објашњавали. Овако су поступали, нпр. *Владимир Рашкових* и *Александар Тодорових* у својим уџбеницима социологије и *Борис Зихерл* у свом раду *Дијалектички и историјски материјализам*. Други писци су, полазећи од Маркове дефиниције друштва и тумачећи је на своје начине, дали своје дефиниције друштва. На овај начин поступали су, на пример, *Радомир Лукић*, *Олег Мандић*, *Анте Фиаменго*, *Стјепан Пулишелић* и *Петар Козић*.

Међу првима, педесетих година XX века, у југословенској социологији приступио је дефинисању људског друштва, *Радомир Лукић*. Он каже да је друштво „релативно бројна скупина људи између којих се врше одговарајући материјални и други друштвени процеси тако да они могу као такви, тј. као таква скупина живети без потребе да ступају у везу, тј. у друштвене процесе, с другим скупинама људи. Другим речима, друштво је скупина људи која је самодоволна (аутаркична), тј. у којој се врше сви проиеси који су људима на датом ступњу развоја потребни и могући⁸⁶. *Анте Фиаменго* сматра да бисмо појам друштва могли „дефинисати као мању или већу скупину људи која изграђује систем разумних међусобних односа занованих на процесу производње материјалних потреба егзистенције, односно као тотални друштвени феномен. Као укупност међуљудских односа заснованих на производним односима.⁸⁷ *Олег Мандић* сматра да можемо „одредити појам друштва као организирану заједницу људи, повезаних у групама својим радом и средствима, којима располажу у одређеној природној околици ради производње, стварања, набаве и расподеле материјалних добара потребних за живот⁸⁸. *Стјепан Пулишелић*, прихватајући Марксову дефиницију друштва, друштво одруђује као „јединство, тоталитет производних односа, као темељних и свих осталих односа изведених из производних односа“ и додаје да је оно „свеукупност односа који стоје у логичкој, херметичкој, функционалној вези који природно произлазе једни из других⁸⁹. *Петар Козић* у одређивању социолошког појма друштва полази од става да је друштво природно-историјска појава, „људска област објективне стварности света“ и да као апстракција обухвата битне ознаке конкретно-историјске стварности људског живота,

⁸⁴ Опширније о овоме видети: Др Данило Ж. Марковић, *Маркова дефиниција друштва и њен значај за социологију*, Зборник радова Правно-економског факултета, Ниш, 1965., стр. 135-142.

⁸⁵ Овде се мисли на литературу у простору бивше СФРЈ.

⁸⁶ Др Радомир Д. Лукић, *Основи социологије*, „Научна књига, Београд, 1965., стр. 297-298.

⁸⁷ Др Анте Фиаменго, *Основи социологије*, „Народне новине“, Загреб, 1975., стр. 130.

⁸⁸ Поред ове дефиниције друштва коју професор Мандић назива статичком, јер показује из чега се састоји структура друштва, он даје и динамичку дефиницију друштва која гласи: „Друштво је скуп интерферентних процеса које покрећу његове унутрашње и вањске супротности и у току којих људи у друштвеним групама имају оне функције у ступњу својега развитка крје су утврђене чињеницом његове организованости на одређеном ступњу свога развитка, природним законитостима којима су они подвргнути“. (Др Олег Мандић, *Опћа социологија*, „Информатор“, Загреб, 1975., стр. 65).

⁸⁹ Др Стјепан Пулишелић, *Опћа социологија*, цит. изд.

њиховог друштвеног бића (економску делатност и социјално-политичку структуру друштва) и њихове друштвене свести (идејну надградњу друштва)⁹⁰.

Дефиниције људског друштва у југословенској социолошкој литератури, садрже у себи исказе да су битни елементи општег појма друштва: међусобна повезаност људских понашања у циљу присвајања природе и обезбеђења материјалне егзистенције, да основу свих односа у које људи ступају чине односи у процесу производње у друштву као самодоволној заједници. *Оне полазе од схватања да су човек и друштво нови квалитети у објективној стварности и да се све што постоји налази у међусобној тесној повезаности, па и друштво и природа, друштво и човек.* Међутим, ове дефиниције друштва указују на потребу даљег трагања за једном потпунијом дефиницијом социолошког појма друштва која би изразила не само специфичност друштва насупротив природи већ и његову повезаност са природом, и повезаност појединаца са друштвом. У овом смислу општа социологија (али и посебне социологије), истражујући емпиријску стварност друштвеног живота, својим анализама треба да осветљава карактер и природу друштвених односа и веза и утврђује закономерност процеса у развоју друштвених односа у њиховој огромној разноврсности облика и форми у којима се они јављају и њиховој органској повезаности са друштвеном целином, посматрајући их у њиховом историјском развоју.

5. Када се у дефинисању људског друштва приступа изналажењу и исказивању онога што је у њему специфично, што га разликује од природе, онда се не ради о дефинисању конкретних друштвених односа, о одређивању њихове индивидуалне физиономије и структуре, већ *о одређивању друштва у смислу његовог појмовног разликовања од природе и појединаца.* Али, када се ствара општи појам друштва, то не значи да тај појам постоји изван стварности. Апстрактни појам друштва добија се уопштавањем тако што се из конкретних друштава узима оно што је заједничко за сва конкретна друштва. Јер, не може постојати опште које у себи не садржи посебно и појединачно, а појединачно, ако не садржи у себи особине које се изражавају у општем. Појам друштва обухвата „свеколике испреплетаности и разнобојности људских релација, њихове снаге и карактера међуљудских утицаја, њихове условљености и њихових спољашњих форми.⁹¹ У ствари, социолошки појам друштва апстрахује границе појединих врста процеса и односа и указује на целовитост свих људских понашања и полазећи од обележја конкретних друштава изражава шта је то друштво у смислу његовог појмовног разликовања од природе.

Међутим, друштво као објективни феномен у свом историјском постојању постоји само као конкретно друштво, тј. као појединачно одређено друштво. Тако, постоје конкретна друштва као групе људи које су самодоволне, у којима се врше сви процеси који су људима потребни, и који су могући, на датом ступњу развоја⁹². То су конкретна друштва, али то су и етапе у развоју друштва које се означавају као првобитна људска заједница, робовласништво, феудализам, капитализам. Али, одредбе сваког од ових друштава не указују на то шта је друштво по свом садржају, шта је друштво са становишта његове суштине као део природе и у том смислу шта је „генетска дефиниција друштва која друштво одређује као област природе коју карактерише појава човека⁹³. Социологију као најопштију науку о друштву интересује управо баш то: шта је друштво у смислу његовог појмовног разликовања од природе, шта је

⁹⁰ Др Петар Козић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991.

⁹¹ Др Петар Козић, *Социологија*, цит. изд., стр. 153.

⁹² Али, то не значи да између оваквих друштава не постоје везе, или ако постоје неке везе да та друштва губе карактеристику своје самодоволности. „Напротив, постојање веза између појединих друштава редовна је појава и што се друштво развија све више. Али је, при том, битно да су те везе споредне за односно друштво, тј. да би оно могло опстати као такво, као самостално, и без одржавања таквих веза с неким другим друштвом, то значи да оно и није друштво у правом смислу речи већ саставни део неког другог, ширег друштва. (Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, „Научна књига“, Београд, 1975., стр. 297-298).

⁹³ Др Стјепан Пулишелић, *Основе социологије*, цит. изд., стр. 73.

заједничко свим конкретним друштвима, свим конкретним друштвеним појавама, процесима и односима.

До стварања општег појма друштва, социологија долази анализом конкретних друштава из прошлости и садашњости, истражујући шта је у свима њима заједничко, и то што налази у њима заједничко чини битне карактеристике друштва и основне елементе његове социолошке дефиниције. Међутим, тако створен методом апстракције општи појам друштва није чиста апстракција, није идејна категорија изван стварности која нема везе са историјским видовима постојања друштва и друштвених појава. Напротив, апстрактни појам друштва садржи се и у сваком конкретном облику друштва и друштвене појаве. У ствари, *апстрактни појам друштва добијен је логичном операцијом на тај начин што су из многих конкретних друштава издвојени они елементи који су заједнички за сва та друштва и спојени уједну нову категорију, у социолошки појам друштва*. Овакав поступак стварања општег појма друштва методом апстракције није својствен само социологији. То је поступак који се примењује у науци, јер највећи део науке и проучава опште особине ствари, појава и догађаја, изучава апстракције многих појединачних појава и догађаја.⁹⁴

Међутим, да би се јасније одредио и схватио општи појам друштва, треба имати у виду да постоје различити ступњеви апстракције у проучавању друштва и друштвених појава, и да та разлика нема апсолутни, већ релативан карактер. Постоје појединачна конкретна друштва, затим посебна историјска друштва, нпр. робовласничко, феудално, која садрже све битне особине конкретних друштава у једном периоду историјског развоја, чији се појам ствара методом апстракције, и постоји друштво уопште чији се појам ствара методом апстракције, заједничких битних својстава из посебних друштава (друштвено-економских формација). Зато се садржај категорије друштва „уопште“ налази у посебним друштвима, из њих је логичном операцијом извучен. Наиме, иако је појам друштва „уопште“ врло апстрактан појам, он је истовремено и конкретан. Зато социологија у стварању општег појма друштва полази од проучавања конкретних друштава и друштвених појава (користећи сазнања и других наука о друштву), изналазећи шта је у њима битно и заједничко, затим проучава законитости развоја посебних друштава (друштвено-економских формација) и потом, користећи највиши степен апстракције, уочава законитости структуре и развоја људског друштва у најширем смислу, у смислу његовог појмовног разликовања од природе, али и његове повезаности са природом.

Ако се има овакав приступ у дефинисању људског друштва (у стварању његовог социолошког појма) методом апстракције, идући од конкретних преко посебних друштава, до стварања општег појма друштва, онда треба сва ова друштва посебно дефинисати. Може се прихватити дефиниција посебних друштава по којој она представљају релативно трајне и самодоволне скупине људи у којима они, радећи средствима за производњу, обезбеђују услове своје материјалне егзистенције, ступајући међусобно у разноврсне односе у којима се испољава тоталитет њихове активности. Посебна друштва представљају укупност свих конкретних друштава у којима се, на датом ступњу развоја производних снага, у истоветним односима производње остварују услови материјалне егзистенције и успостављају друштвени односи са истим битним карактеристикама на тој основи. *Друштво уопште, у смислу његовог појмовног разликовања од природе (али и његове повезаности са природом), може се дефинисати као целокупност односа људи наспрам природе и међусобно у којима се испољава тоталитет друштва као посебног феномена и остварују људи као слободна и стваралачка*

⁹⁴ „У том смислу је појам као апстракције заправо јединство конкретног и апстрактног. Свако конкретно има у себи апстрактно, као и свако апстрактно садржи у себи и конкретно“. (Анте Фиаманго, *Основи опће социологије*, „Народне новине, Загреб, 1977., стр. 134).

бића⁹⁵. Овако дефинисано друштво уопште и његове карактеристике, постаје јасније када се имају у виду настанак човека и друштва и однос природе и друштва (везе, сличности и разлике).

2. НАСТАНАК ЉУДСКОГ ДРУШТВА

1. Настанак људског друштва и човека био је дуготрајан и јединствен процес. Јер, било да се друштво дефинише као појединачно (конкретно) као самодоволна релативно трајна скупина у којој се радом обезбеђују услови материјалне егзистенције у успостављеним међусобним односима, било да се схвата на најопштији (апстрактан) начин као укупност друштвених односа, јасно је да је могло настати само са настанком човека. И данас је скоро општеприхваћено схватање да човек какав данас постоји није одувек постојао на Земљи, већ да је настао као псеубна биолошка врста развитком из животињског света.⁹⁶ Међутим, схватајући настанак човека развитком из животињског света, треба имати у виду две чињенице. Прво, да настанак људског друштва и човека представља дуги процес развоја и да је тај процес садржавао у себи дуге и споре еволутивне промене до момента када је друштво почело да постоји као појава *sui generis* и да се развија по својим природно-историјским законима који су имали објективну вредност. Друго, да настанак човека *није везан за животињски свет уопште и безлично, већ за посебну врсту човеколиких животиња* тзв. антропоидних мајмуна.⁹⁷ Настанак људског друштва је јединствен историјски процес, чија је основна јединственост дата у једној физичкој и једној биолошкој полазној тачки. То је, пре свега физичко јединство земљине кугле, позорница на којој се друштвени процес и људска историја одигравала⁹⁸ и биолошко јединство људског рода „људска врста је одређена биолошка врста и поред свих варијанти које у њој постоје, тако да је људски род један исти биолошки огранак природе.⁹⁹ Наиме, људи су на земљиној кугли тако подељени у многобројне различите групе били једна одређена врста испрва као животињска, а касније специфична врста - људски род и имали су заједничку историју.¹⁰⁰

При објашњењу настанка људског друштва и човека треба одговорити на питање, шта је приморало антропоидне мајмуне да заузму активан однос према природи, тј. да почну са

⁹⁵ Опширније о дефиницији друштва видети и: *Россијская социологическая энциклопедия*, „Норма“, Москва, 1988., стр. 330.

⁹⁶ Схватање да су човек и друштво нови квалитет у објективној стварности има принципијелан значај за социологију. У оваквом схватању друштва и човека огледају се две значајне законитости. Прва се изражава у схватању да се све што постоји налази у тесној међусобној повезаности. Друга се огледа у схватању да разне врсте постојања (неорганска, органска природа, човек, друштво) нису само квантитативно различити ступњеви у развоју догађања у природи и друштву. У овој појави огледа се и закон о преласку квантитета у квалитет. На подручју друштва настанак нових квалитета скоковитом променом манифестује се и преко настанка друштва из животињског чопора. (Опширније о овоме видет: Фридрих Енгелс, *Анти-Диринг*, „Култура“, Београд, 1963., стр. 132-172). Значајан допринос схватању да је човек настао из животињског света дао је Чарлс Дарвин својим делима *Порекло света* (1850) и *Порекло човека* (1874).

⁹⁷ Енгелс у студији Улога рада у процесу претварања мајмуна у човека каже: „Пре више стотина година, у једном раздобљу које се још не може тачно одредити, оног периода у развоју земље који геолози називају терцијером, по свој прилици пред крај тога периода, живео је негде у жарком појасу вероватно на неком великом копну, потонулом на дно Индијског океана нарочито високо развијен род човеколиких мајмуна. Дарвин је дао приближан опис тих наших предака. Они су били потпуно покривени длаком, имали су браду и шиљасте уши, и живели у чопорима по дрвећу“. (Ф. Енгелс, *Дијалектика природе*, „Култура“, Београд, 1951., стр. 172).

⁹⁸ Др Албер Ваје, *Развитак цивилизације*, „Народна књига“, Београд, 1965, стр. 9

⁹⁹ Исто, стр. 10

¹⁰⁰ Ибид

присвајањем природе сопственим радом.¹⁰¹ Дошло се до сазнања да је то била потреба за исхраном. Наиме, као што је познато, сва органска бића врше размену материје са природом. Међутим, *жива бића се разликују међусобно, да ли ту размену врше свесно, целисходно, у смислу свесног прилагођавања природе или не. Животиње врше размену материје са природом, са својом околином, несвесно, стихијски и на пљачкашки начин. Животиње задовољавају само своје тренутне потребе. Одсуство свести чини акције животиња усмереним само на биолошко самоодржавање.* Чопор мајмуна задовољава се тиме да пождере сву храну на свом подручју, писао је Енгелс, чија је величина зависна од географског положаја или отпора суседног чопора... Чим су сва могућа подручја хране била запоседнута, повећање мајмунског становништва престало је: број животиња у најбољем случају могао је остати једнак. ли све животиње у великој мери расипају храну, а уз то уништавају пораст хране у самој клици... Нема сумње да је ово пљачкашко газдовање у великој мери допринело претварању наших предака у човека.¹⁰²

Неплански однос са природом у коме су се налазиле у почетку човеколике животиње, тј. човеколики мајмун, довео је до одређених последица. Наиме, живећи на дрвећу и користећи плодове дрвећа за своју исхрану, тј. размену материје, временом је нестало хране за човеколике животиње на крунама дрвећа. Храна је нестала било због непланског коришћења (што је својство животиња), било због тога што је у почетку услед изобиља хране нарастао број човеколиких мајмуна, па је касније хране било мало. Било из једног или другог разлога, једног тренутка није било довољно хране на крунама дрвећа где су се верале човеколике животиње, па су морале да потраже храну на земљи. Храна постаје све разноврснија „а са њоме и материје које улазе у тело, што је створило хемијске услове за претварање мајмуна у човека... Лов и риболов представљају прелаз од чврсто биљне хране на уживање меса упоредо са биљном храном, а то је опет нов битан корак на путу претварања у човека“.¹⁰³ У том процесу прибављања разноврсне хране човеколике животиње почеле су при ходању на земљи да се одвикавају да се при кретању помажу рукама и навикавају на усправан ход. Тиме је био учињен одлучујући корак за прелаз од мајмуна ка човеку. Рука је постала слободна и могла је бити употребљена за радње које су у почетку биле једноставне. Једном ослобођена функција органа за кретање рука сада стиче способност за различите и нове вештине.¹⁰⁴ Стечене особине наслеђивале су се и повећавале из поколења у поколење. Рука није само иостајала орган за рад, већ је, у исто време, била и продукт рада. Човек је почео да прилагођава свесно природу и тако је почело претварање мајмуна у човека и настајање друштва. Настанак човека и друштва био је дуготрајан процес, са доста специфичних фаза, а ово је само рекапитулација тог процеса.

¹⁰¹ Видети опширније у њизи: Др Љубомир Живковић, *Наука о постанку човека*, „Научна књига“, Београд, 1956.

¹⁰² К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, II, „Култура“, Београд, 1950., стр. 75-78.

¹⁰³ „Месна храна садржавала је скоро у готовом стању најбитније састојке који су потребни организму ради размене материје; она је скратила варење, а тиме уједно и трајање осталих вегетативних процеса - који одговарају процесима биљног живота у организму, и тако дала више времена, више материје и више енергије за активно испољавање животињског (анималног) живота у правом смислу речи. И уколико се човек, који је настајао, више удаљавао од објекта, утолико се више уздизао над животињама“ (Ибид, стр. 78).

¹⁰⁴ „Када се коначно након хиљадугодишње борбе, пише Енгелс, у уводу Дијалектике природе, учврстила диференцијација руке и ноге, усправан ход, када се човек одделио од мајмуна, тада је положен темељ за развој артикулисаног говора и за силну изграђу мозга, што је од тог времена направило непремостив јаз између човека и мајмуна. Специјализација руке то значи оруђе, а оруђе значи специфично људску делатност, значи преображавајуће повратно деловање човека на природу, производњу“ (К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, II, „Култура“, Београд, 1950., стр. 66-67)

2. Процес претварања човеколиког мајмуна у човека и настајање друштва био је врло дуг. У том процесу настајања људског друштва јасно се издвајају два стадијума. Та два стадијума су: процес *биолошког* и процес *друштвеног очовечавања*. У току процеса *биолошког очовечавања* човек се ослободио *животињских особина*, а у процесу *друштвеног очовечавања* постаје *друштвено биће*, биће које може да се развија, живи једино у друштву, у заједници са другим људима¹⁰⁵ тиме што је човек постао друштвено биће он је, у исто време, постао и подређен друштвеним везама и односима. Он учествује активно у животу друштва, и, у исто време, своје поступке саображава друштвеним односима и везама.

У процесу *биолошког очовечавања*, човек се развија путем биолошких промена које су биле условљене релативним односима зависности једних органа човечјег организма другим, све до потпуног уобличавања човека у савремени лик. Кроз дуги низ година одвијао се процес промене код антропоидних мајмуна у биолошком погледу, пре свега у *успостављању усправног хода*, као последице силажења мајмуна са дрвећа на земљу. Ово силажење са дрвећа на земљу, изазвано је нестанком хране, нестала услед намножавања антропоида али истовремено и несавесним плачкашким трошењем хране која се налазила на крунама дрвећа.

Силажењем антропоидних мајмуна са дрвећа њихови задњи удови прилагодили су се за усправан ход, а *предњи удови све више попримили улогу човечјих руку*. Са овим настају и многе друге биолошке промене: *ширење лобање*, промена њеног облика и *развој мозга*, развој органа мишљења утицајем биолошких нагона за задовољењем првенствено потреба исхране у новонасталим природним условима којима се акомодирао човечји предак. Уз ове промене настаје *снажни развој свести*, и низ других промена у конституисању организма човечјег претка, које настају као резултат *корелативних односа и међузависне повезаности телесних органа у смислу њихове склоности и симетричности*, односно развоја њихових улога у одржавању и развијању организма.

Људи су проширивали свој видокруг, а *рад* је доприносио зближавању чланова друштва. Они су имали све више потребу да један другоме нешто саопште, кажу. И та потреба је *створила себи орган*. Неразвијено грло човеколиког мајмуна, лагано али сигурно, **преображавало** се за развијенију модулацију, а органи уста *постепено су почели да изговарају артикулисане гласове*. Из рада настаје говор. *Најпре рад, а онда заједно са њим говор* - то су два најбитнија подстрека под чијим се утицајем мозак мајмуна *постепено преобразио у мозак човека, који далеко превазилази и величином и савршенством мозак мајмуна*. Упоредо са даљим развитком мозга текао је и разитак најближих чулних органа. Као што је *постепен развитак говора* нужно праћен одговарајућим *усавршавањем*, тако је и развитак мозга праћен *усавршавањем чула*.

У процесу *друштвеног очовечавања* код човековог претка настају промене изазване улогом *друштвеног рада* који је дошао као резултат *ослобађања руке и развоја човечјег мозга, односно свести*. Ослобађање руке и развој свести налазе се у функционалној зависности, при чему је *развој руке утицао на развој свести и обрнуто, развој свести на развој руке*. *Човекова рука није само орган за рад, она је, истовремено, и производ рада*. А рад је био онај покретач који је изазвао појаву свести код човека. Тако, рад као складно јединство акције руку и свести постаје изразито својство **човека**. *Човек радом, помоћу ослобођене руке, развија физичке способности, а свеићу своје акције усмеравао у жељеном правцу, пре свега, у правцу задовољења потреба за самоодржањем*. Човек радом задовољава новонастале потребе,

¹⁰⁵ Међутим, фазу биолошког и друштвеног очовечавања, не треба механички одвајати. У суштини, ради се о јединственом процесу постанка човека и друштва. Биолошка фаза указује на биолошке, физиолошке промене код човековог животињског претка, социолошка фаза на то да се чопор тога животињског претка развио у људско друштво под утицајем производних настајања, која су увек друштвена“. (Др Јоже Горичар, *Социологија „Рад“*, Београд, 1960., стр. 129).

олакшава живот и обезбеђује продужење врсте. У ствари, радна делатност у циљу задовољавања потреба и способност мишљења у друштвеном очовечавању човека била су два процеса која су се узајамно прожимала.

3. Радна делатност настаје као последица одређене нужности односа човековог претка и природе у процесу његове размене материје са природом. Као што смо већ истакли, сва органска бића врше размену материје са природом. Међутим, она се разликује међусобно по томе да ли ту размену врше свесно, **или** не. *Шкртост природе* (и пљачкашки однос према њој који су човеколики мајмуни имали) *натерала је човеколику животињу да у борби за самоодржање обезбеђује свој опстанак на нов начин радом, тиме што ће постати активна у односу на природу, да плански делује на природу, дајући појединим деловима природе такве облике да их може користити за подмирење својих потреба*. Човеколика животиња комбинацијом више елемената природне материје почела је да ствара производе које није налазила у природи, или којих није било у довољној мери. *Она то чини својим радом, као сврсисходном делатношћу*. И управо онда када човеколика животиња почиње да производи, врши се квалитативни прелаз од антропоидних мајмуна као „*homo sapiens*“–у тј. од човеколике животиње ка човеку као свесном бићу. Човек, захваљујући развоју свести, своје поступке саображава циљу који жели постићи. „Заједничким **деловањем** руке, органа говора и мозга... људи су постали способни да обављају све сложеније операције, да себи постављају и достижу све више циљеве. Сам рад постајао је из поколења у поколење друкчији, савршенији, многостранији. Лову и сточарству придружила се земљорадња, а овој предење и ткање. обрада метала, грнчарство, бродарство. Поред трговине и занатства појавила се најзад уметност и наука, из племена су се развиле нације и државе. Развило се право и политика, а са њима и фантастични одраз људских ствари у човековој глави: религија.¹⁰⁶

Настало је људско друштво са свим својим манифестацијама. У његовој основи налазио се људски рад као свесна делатност човека у размени материје са природом. Маркс је рад и сматрао као процес између човека и природе, процес у коме човек врши своју размену материје са природом и ову размену омогућава, уређује и надзире властитом делатношћу. *Према природној материји он иступа као природна сила. Он покреће природне снаге свога тела, руке и ноге, главу и шаку да би природну материју прилагодио облику употребљивом за живот. Тиме што овим кретањем делује на природу изван себе и мења је, он уједно мења и своју властиту природу.*¹⁰⁷ Ово је одредба рада уопште. Међутим, рад је истовремено и конкретан рад као извор стварања одређене материјалне вредности која може да задовољи било коју корисну потребу човека, човек „производи употребне вредности ма које врсте“.

Кроз конкретан рад производе се одређена добра која могу задовољити потребе човека, али је он истовремено и друштвени рад, он се увек и одвија у друштву, у мањој или већој повезаности с другим људима. „Немогуће је замислити ма какав рад који истовремено не би био макар у чему повезан са радом или резултатом рада других људи, произвођача, те отуд и његов дубоки смисао друштвености. *На тај начин, човек, дејствујући на природу и на околину у процесу рада кроз материјалну спрегу са природом, ствара и нову околину, друштвену околину, зависно од своје повезаности са другим људима, што, даље, значи да човек кроз процес рада делује на природу у смислу њеног потчињавања и прилагођавања, а истовремено делује и на остале људе у смислу његовог међусобног повезивања*. Кроз процес рада и размену материје са природом, проистиче и мењање природе и стварање и оформљење људског

¹⁰⁶ Исто, стр. 79-80.

¹⁰⁷ К. Маркс, *Капитал I* „Култура“, Београд, 1947., стр. 127.

друштва, као посебног **индивидуума**.¹⁰⁸ Значи, људско друштво настаје као резултат међусобне повезаности људи у процесу рада и то, пре свега, у материјалној производњи. А како је материјална производња била нужна да би се човек одржао при размени материје са природом, то значи да је настанак друштва дубоко материјалне природе као што је и настајање човека као јединке материјално и у биолошком и у друштвеном погледу. Управо зато се и може рећи да настанак човека и друштва **представља** јединствен процес, и да друштво **представља** повезано понашање појединаца.

¹⁰⁸ Др Владимир Рашковић, *Социологија*, „Савремена администрација“, Београд, 1972., стр. 38.

3. ОДНОС ПРИРОДЕ И ДРУШТВА

1. Скоро све теорије о друштву настоје да одговоре на питање шта је људско друштво. какав однос постоји између људског друштва и природе. Та настојања најчешће се огледају у тежњи да се одреде сличности и разлике између животињских скупина и људских заједница, односно животиња и човека. Како овај однос одређују то произилази из њихове опште теоријско-филозофске заснованости. Социологија (општа) као наука о најопштијим законитостима настанка структуре и развоја људског друштва, такође за предмет свог проучавања има истраживање и одређивање односа природе и друштва. Она пружа објашњење односа који постоји између природе и друштва, истиче особине човека по којима се он разликује као природно, али као природно људско биће од осталих живих бића, па његова објашњења служе и за социолошко поимање човека.

Схватање о односу природе и друштва у тесној је вези са схватањем о настанку човека и друштва, као специфичне форме промена у свету, преласком једног квалитета у нови виши квалитет као резултат дуговремених еволутивних промена. При тој промени новонастали квалитет садржи остатке старог квалитета. *Зато када се приступа одређивању односа природе и друштва, полази се од објашњења настанка човека и друштва, по коме човек и људско друштво нису настали из природе уопште, већ из једног дела (најразвијеније) природе, из животињског света, тј. једне врсте антропоидних мајмуна. У процесу присвајања природе производњом, тј. делатним односом према њој, од животиња и животињских скупина дистанцирали су се човек и друштво карактером своје производне делатности.*

Човек и људско друштво настали су, као што смо већ истакли, из оног дела природе које називамо животињским светом, или још тачније човек је настао од једне врсте антропоидних мајмуна. Зато, када се говори о односу природе и друштва, не може се говорити уопште о односу природе и друштва, *већ о односу људског друштва и оног дела природе из кога је људско друштво непосредно настало. Наиме, говоримо и о односу (разликама и сличностима) људског друштва и животињских скупина, с једне, и с друге стране о односу човека и оних животиња које су својим особинама најсличније његовим прецима. У ствари, човек је настао из једне врсте човеколиких мајмуна а који више не постоје, чији је биолошки настављен човек.*¹⁰⁹

2. Између природе и људског друштва постоји повезаност, али ипак људско друштво и човек представљају посебне квалитете, разликују се од природе и развијају по посебним њима својственим законитостима. У ствари, постојеће сличности између природних, животињских, друштава и људског друштва нису занемарљиве, али су небитне у односу на разлике које између њих постоје. *Битна разлика састоји се у томе што највећи део људских делатности, помоћу којих се људи везују у друштва, има карактер свесне делатности, а највећи део делатности других живих бића има карактер несвесне делатности. Најважнија и најзначајнија свесна делатност човека је рад.*¹¹⁰ Ова делатност је основа свесног повезивања делатности човека у људском друштву. Будући да је свесно биће, човек је у стању да схвати везу између појава, између себе и других људи, између својих и туђих делатности и повезује

¹⁰⁹ Опширније о генетској вези између човека и животиња видети и: В. И. Кунцов (ред.), *Човек и общество*, књига 1, Издање Московског универзитета, Москва, 1993., стр. 82-153. На исту тему видети и: Ю. Д. Железнов, *Природа человека и общества*, издателство МНЗПУ, Москва, 1996.

¹¹⁰ У *Раним радовима* Маркс је указујући на разлику између човека и животиње, односно људског друштва и животињских скупина истицао да су *свест* и *рад* у људском друштву они елементи који га одређују као посебан квалитет у односу на животињски свет. Истина, животиња такође производи али, она производи обликује само по мери и потреби врсте којој припада, док човек зна свагда да да, предмету инхерентну меру; стога човек обликује и према закону лепоте“. (Маркс - Енгелс, *Рани радови*, „Напријед“, Загреб, 1961., стр. 216).

своје делатности са туђим делатностима остварујући одређени циљ. Човек свесно може да управља својом делатношћу, *он је стваралац свог друштва* (док животиње или биљке само подносе оно што се независно од њих дешава), и повезујући своје делатности свесно остварује значајне **промене**, ствара своју културу, коју може **преносити** (васпитањем) на потоње генерације, чиме се ствара основа за брзе промене друштва.

Свест је најважнији елемент по коме се човек разликује од животиња, а људско друштво од животињских скупина. Наиме, највећи део својих делатности човек врши свесно, тј. својом делатношћу настоји да оствари унапред замишљени циљ. Али, све људске радње нису свесне. И људи врше неке радње несвесно, нагонски. Међутим, радње које врше животиње су несвесне и нагонске. У том смислу је и Маркс писао у *Капиталу* да пчела својим радом може понекад да застиди и доброг мајстора грађом саћа које она ствара. Али, оно чиме се одликује и најгори мајстор од најбоље пчеле јесте чињеница да рад мајстора има одређену сврху, има унапред постављен циљ, и тај циљ мајстор радом остварује. Човек у својој глави има лик предмета који жели да изради, а процес производње представља остварење тог лика. У том смислу се и указује да се *човек по свесном карактеру делатности као врста, као генеричко биће, разликује од животиње.* „У начину животне делатности лежи целокупни карактер врсте, њен генерички карактер, а слободна свесна делатност је човеков генерички карактер. Свесна животна делатност разликује човека непосредно од животињске делатности“.¹¹¹

Међутим, стичући свест као елемент по коме се човек разликује од животиње, односно људско друштво од животињске скупине, било би погрешно закључити да код животиња нема никаквих елемената свести. Таква тврдња доводила би до непризнавања генеричке везе између животињске и људске психе, на основу чега би се дало закључити да је људска свест потпуно нова појава у свету живих бића, а то значи да је она била „удахнута“ човеку од неког вишег бића. Овакво схватање би, у основи, било идеалистичко и неприхватљиво. Напротив, *и код живота налазимо елементарне зачетке свести, способност памћења до неких граница, способност комбиновања, итд.* Али, овде не може бити говора о сврсисходној делатности. Делатност животиња, вођена је биолошким, инстинктивним нагонима. То није делатност одређена свешћу. С друге стране, *и код човека има радњи које носе инстинктивни карактер*, као што су, на пример, разни нагони, страх, наклоност, мржња, итд. Човек се и разликује од животиња што своје инстинкте може да обузда као разумно биће, као биће које има развијену свест.

3. Свестан и сврсисходан карактер људског рада долази до изражаја нарочито у процесу стварања *оруђа рада*. С правом је указивано да људе можемо разликовати од животиња по свести, религији, или по чему год хоћемо, али они сами „себе почињу разликовати од животиња онда кад почну производити средства за живот, корак који је условљен њиховом телесном организацијом. Тиме што производе своја средства за живот људи производе и ма-теријални живот.“¹¹² Стварањем оруђа рада човек даје појединим деловима природе такве облике да их може употребити као средство за подстицање промена. Оруђа за рад је човек могао створити зато што је свесно биће, што може сазнати узрочну везу између своје делатности и остварења циља, а за остварење циља коме тежи, може да повеже разне чињенице и своју делатност.

Оруђа за рад које човек производи својом радном активношћу представљају у одређеном смислу речи. материјализоване показатеље степена развоја људске свести. Наиме, произвођењем оруђа за рад човек, како указује Маркс, претвара ствари из околног света у „органе које додаје својим сопственим телесним органима, продужујући своје природно тело упркос Библији“. И зато, како указује Маркс, мада је стварање средстава за рад у клици особина

¹¹¹ Маркс-Енгелс, *Рани радови*, „Напријед“, Загреб, 1961., стр. 202. 64

¹¹² Исто, стр. 342.

и неких животињских врста, даје специфично обележје процесу људског рада, тако да се може прихватити Франклиново схватање да је човек „toolmaking animal“, животиња која прави алате.¹¹³ Стварајући оруђа рада човек је вишеструко појачао свој рад, тј. производност свога рада и свој утицај на природу и тиме омогућио да брзо мења и своје друштво.

Мењајући природу човек мења и себе самог. Уколико је човек више успевао да савлада природу, тј. да је својом свесном акцијом прилагоди својим потребама, утолико је и његов ступањ развика био виши. Човек се процесом производње материјалних добара, процесом прерађивања природе, све више удаљавао од животињских скупина. *Производећи средства за производњу, односно конкретније - оруђа рада, човек је превазишао биолошки ступањ, и његов даљи развој представљао је јединство природног и његовог друштвеног развика. У ствари, захваљујући производној делатности, а пре свега, изради оруђа за рад, обликовали су се човек и друштво. Уз ту делатност, и захваљујући њој, формирала се и човекова свест. Како при стварању средстава за рад долази до пуног изражаја свестан и сврсисходан карактер људског рада, тј. свест људи, то се слободно може рећи да степен развоја оруђа рада представља материјализовани показатељ степена развоја свести, односно човека, односно људског друштва.* Указујући на значај развоја оруђа рада за развој људског - друштва у овом смислу прављена је паралела. Наиме, сматра се да исту важност коју за упознавање ишчезлих животињских врста има грађа фосилних костура, имају и остаци средстава за рад за рсуживање о ишчезлим економским друштвеним формацијама. У овом погледу значајна су истраживања која се врше у оквиру економске историје, историје људског рада и историје технике.

4. Разлике између човека и животиње, однос људског друштва и животињских скупина. везане су посредно или непосредно за свестан карактер људског рада и производних односа. Човек у процесу производње ступа у *одређене односе који проузрокују све остале односе у друштву.* „У производњи - каже Маркс - људи не утичу само на природу, него и један на другога... Да би производили, они ступају у одређене међусобне везе и односе, и само у границама ових друштвених веза и односа врши се њихов утицај на природу, обавља се производња“.¹¹⁴ Наиме, људи у процесу производње стварају читав систем односа којим одговарају врло разноврсни облици надградње, у виду социјалних или културних тековина, а посебно у виду друштвене свести (религије, филозофије, морала, науке, уметности).

У ствари, човек је постајући свестан стваралац открио читав низ веза између појава и сазнао могућност да својом делатношћу може постизати жељене промене. На основу ових сазнања, користећи оруђа, човек је створио особене материјалне и духовне вредности, по којима се разликује људско друштво од животињских скупина. *Скуп свих тих творевина човековог рада назива се културом у најширем смислу.* Култура помаже човеку, „олакшава му живот, чини га потпунијим и лепшим. Култура је битан део људског друштва, његов специфичан елемент. Она је битно друштвена појава - њу ствара људско друштво и она постоји само у њему“.¹¹⁵ Свега овога код животиња нема. Код њих постоје самосвесни елементи поделе рада и нехи зачеци друштвене организације. Тако, на пример, подела рада постоји код пчела и мравља, а код њих срећемо и неке елементе организације власти, дисциплине, узајамне заштите, бриге за своје потомство, итд. Међутим, сви ови елементи условљени су инстинктима а не свешћу.

Људи стварају свесно, како у области материјалне производње, тако и у области социјалне и културне надградње. У овом смислу се и указује да су они творци властите историје чиме се разликују (између осталог) од животињских скупина. Зато се и закључује да „целокупна такозвана светска историја није ништа друго до настајања природе за човека“, и

¹¹³ Маркс, *Капитал I*, „Култура“, Београд, 1947., стр. 128-129.

¹¹⁴ К. Маркс, *Најамни рад и капитал, Изабрана дела I*, „Култура“, Београд, 1950., стр. 71.

¹¹⁵ *Социолошки лексикон*, цит. изд., стр. 148.

човек има очигледан и необорив доказ о свом „рођењу помоћу самог себе, о свом процесу настајања“¹¹⁶ Али, целокупна историја људског друштва показује и то да се оно брзо усавршава (и усавршава) и развија, тако да и то његово брзо усавршавање представља и његово специфично обележје. Усавршавање људског друштва настаје као последица развоја човека као мислећег и стваралачког бића.

5. *Брзо усавршавање људског друштва* је једна од разлика између људског друштва и животињских скупина. Људско друштво се релативно брзо мења. Међутим, животињска скупина остаје, углавном, без значајних промена за дуго времена. Наиме, човек се мења и као биолошко и као друштвено биће. Као друштвено биће он се врло брзо мења, а као биолошко врло споро. Али и као биолошко биће човек је доживео једну квалитативну промену. Тиме што он свесном радном делатношћу мења природу, мења друштвене околности свога живота, он мења и своју биолошку природу, иако далеко спорије од друштвене“¹¹⁷

Бржа променљивост људског друштва од животињског није условљена биолошким својствима човека. Напротив, *бржи развој и бржа променљивост људског друштва последица је чињенице да човек производи оруђа за рад и помоћу њих прерађује природу, из чега је произашло да човек сам ствара своју историју*, као и чињеница да у људском друштву постоји континуитет развика. Наиме, у људском друштву старије генерације преносе друштвене тековине на своје потомке. Једном створене тековине материјалне и духовне културе, преносе се у људском друштву на нова поколења. Ово преношење културе дешава се у процесу *васпитања*. Сам процес васпитања врши се врло директно у процесу материјалне производње, на пример, у генсовским организацијама, или посебним друштвеним институцијама, школама, и другим установама. Овакав процес преношења, пре свега, духовних тековина на нове генерације не постоји у животињским скупинама.

Основна обележја по којима се људско друштво разликује од животињских скупина омогућавају да у друштву настану и постоје посебне појаве - друштвене појаве којих нема у животињским скупинама иако и код животиња постоје групни облици живота. *Сва ова обележја, која се срећу само у људском друштву, указују да је људско друштво посебан квалитет, и да за њега важе посебне законитости по којима се оно развија*. У ствари, између животињског и људског друштва постоји велика разлика. Животињско друштво је биолошка појава. У њему творевина једне животиње се не преноси на друге животиње. Нема континуитета између стваралаштва генерација животиња. Нема васпитања, свака животиња, почиње из почетка и кад постигне исту висину у стваралаштву као њени претходници, она стаје.¹¹⁸ Насупрот томе, у људи су свет и стваралаштво друштвени, тако да се свако стваралаштво језиком и васпитањем највећим делом преноси на друге људе, односно на потомке, те нова поколења не почињу из почетка и не прелазе исти пут“¹¹⁹.

Међутим, указивање на посебна обележја по којима се људско друштво, као посебан квалитет, разликује од животињских скупина, као различитог квалитета, *не значи да између ова два посебна квалитета не постоји никаква повезаност*. Напротив, поред разлика које постоје између друштва и природе, постоје и неке заједничке особине људског друштва и животињских скупина (биолошка и нагонска условљеност) због чега не постоји апсолутна граница између њих. Али, треба имати у виду да су њихова битна обележја таква да их чине

¹¹⁶ К. Маркс - Ф. Енгелс, *Рани радови*, цит. изд., стр. 251

¹¹⁷ Др Анте Фиаманго, *Основи опће социологије*, цит. изд., стр. 126.

¹¹⁸ Међутим, и човекова моћ да прихвати туђе материјалне и духовне творевине није увек долазила до изражаја. У овом смислу наводи се пример варвара који нису могли да прихвате културу Рима, па су је рушили.

¹¹⁹ „Васпитањем се обезбеђује да за кратко време свако постигне све што је човек дотле постигао у развоју свести и стваралаштва и да онда пође даље, преносећи то, опет на друге - и тако непрекидно. Људско друштво се мења, усавршава, напредује. Животињско друштво остаје непроменљиво и поред зачетка свести, јер ови остају увек на истом нивоу развоја“ (Социолошки лексикон, цит. изд., стр. 148).

различитим квалитетима. Животињско друштво је биолошка појава, а људско друштво је друштвена појава, за коју важе посебне законитости развитка.

Повезаност човека и друштва са природом огледа се у чињеници што је *човек органског порекла* и што *средства за свој опстанак добија од природе у процесу производње*. Али, постоји и квалитативна разлика између човека, тј. друштва и природе (животиње и животињских скупова). Човек и друштво се квалитативно разликују од животињских чопора. Иако је тачно да човек представља посебну биолошку врсту, тамо где биологија престаје са проучавањем ових врста живих бића, њихово проучавање наставља социологија проучавајући их као друштвена бића и њихову непосредну средину - друштво. Међутим, проучавајући човека и друштво социологија то чини утврђујући и њихову повезаност са природном средином.

6. Постоје и другачија схватања о односу природе и друштва, од схватања које смо изложили. Та схватања садржана су у одређеним социолошким теоријама. Она за нас нису прихватљива (сматраћемо их некорисним) и чинимо на њих само кратак осврт. Сва та, научно неприхватљива схватања о односу природе и друштва, могу се у основи, сврстати у две групе: у групу идеалистичких¹²⁰ и групу вулгарно-материјалистичких схватања о односу природе и друштва. Али, при томе, треба имати у виду да се у групи вулгарно-материјалистичких схватања могу разликовати, и разликују се, две групе посебних гледишта о односу природе и друштва.

По схватањима прве групе, чији су најпознатији представници *Огист Конт* и *Маршал Сигенели*, *постоји сличност између законитосиши које владају у природи и законитосиши које постоје у људском друштву*. У практичном друштвеном животу, пре свега, у политичком животу, ово схватање доводи до реакционираних закључака, па самим тим и до реакционарне политичке праксе. Тако се подређеност и надређеност у друштву, односи јачег и слабијег, као и експлоатација људи једних од других сматрају природним јер управо такви односи, односи подређености слабијег јачем постоје у природи. Како су човек и људско друштво настали из природе и живе и развијају се. такође, у оквиру природе, онда је јасно да су и друштвене појаве и процеси подложни законитостима које владају у природи.

Друго, вулгарно-материјалистичко гледиште, чији су најпознатији представници *Густав ле Бон* и *Габријел Тард*, супротно је првом. Оно уочава да између друштва и природе *постоје квалитативне разлике које произилазе из специфичности односа производње као битних односа у друштву и основе свих осмишљених друштвених односа и свесне делатности људи, а шта све скупа не постоји у природи*, у ужем смислу речи без људског друштва. По овом гледишту, друштво услед своје квалитативне различитости *нема никакву*, па ни несуштинску, повезаност са природом, већ је са њом чак и у оштрој противречности. Друштво је потпуно самостално и развија се по сопственим законима независно од природе.¹²¹

Марксистичко схватање односа-природе и друштва представља критику, како идеалистичких, тако и вулгарно-материјалистичких теорија о овом питању и пружа основу за правилно одређивање односа природе и друштва. Пре свега, марксистичко схватање о односу природе и друштва, садржи се у марксистичком схватању о настанку људског друштва. *Наиме, сам начин постанка људског друштва, онако како марксизам објашњава његов постанак, а на шта смо већ указали, показује да постоји битна разлика између људског друштва и животињских скупова*. „У начину животне делатности лежи - каже Маркс говорећи о човеку и друштву – целокупан карактер врсте, њезин генерички карактер, а

¹²⁰ Ненаучност идеалистичких схватања о односу природе и друштва релативно лако је уочити. Међутим, ненаучност вулгарно-материјалистичког схватања о односу природе и друштва није увек лако уочљива па је зато потребно на њу посебно указати.

¹²¹ Видети опширније: Др Владимир Рашковић, *Социологија*, „Савремена администрација“, Београд, 1972., стр. 42-45.

слободна свесна делатност предметом свога хтења и своје свести. Он има свесну животну делатност“ и та његова животна делатност разликује човека од животињске животне делатности.¹²²

У ствари, када се ради о људском друштву и животињским скупинама, ради се о посебним квалитетима, који су, ипак, у одређеном смислу повезани. У овом смислу се и указује да постоје заједничке особине људског и животињског друштва (биолошка и нагонска условљеност). *Те заједничке особине не допуштају постављање апсолутне границе између друштва и природе. Али, постоје крупне разлике које чине та два типа друштва двема различитим квалитетима. Животињско друштво је биолошка појава, а људско друштво је друштвена појава, посебне законитости развитка.* „Отуда, када се говори о биосоциологији, односно зоосоциологији, не треба сметнути с ума да поред становитих сличности постоји између људског друштва и животињских скупина таква разлика да би на основу неких заједничких елемената било погрешно својство и карактеристике које вриједе за животињске групе преносити једноставно аутоматски на људско друштво.“¹²³ Исто тако, погрешно је биолошким законитостима тумачи структуру и процес развитка људског друштва само на друштвене, занемарујући природно-биолошке факторе.

7. Људско друштво, како је већ указано, не само да се разликује од природе, већ је, као пупчаном врпцом, повезано са њом. Људи, као свесна и стваралачка бића, присвајају природу својом радном делатношћу (дајући предметима из природе облике којима задовољавају своје потребе). Али, они су као биолошка бића и сами део природе која постоји у бесконачним многобројним својим појавним облицима. *У њој сви облици неорганског и органског света чине неодвојиву заједницу и саздана је на начин који људска свест не би могла да измисли. Човек живи у њој, везан је са њом нераскидивим везама тако да је она прави оквир његовог живота и његовог, људског, друштва.* Зато човек присвајајући природу, дајући предметима из природе облике у којима може задовољити неке своје потребе треба да води рачуна о законитостима које могу довести, доводе и довело је, у питање егзистенцијалне услове живота и опстанка човека и друштва, јер, човек својом радном делатношћу у друштву, присвајајући природу, може омести нормалне процесе у природи, али тиме неће уништити природу, пошто еколошки систем има своју унутрашњу саморегулацију,¹²⁴ већ ће уништити само себе пошто неће моћи да опстане у поремећеном стању екосистема. Зато, сваки друштвени систем своју производњу, своју популацију и начин живота треба да прилагоди условима своје природне средине.

Сазнање да човек својом радном делатношћу, нарушавајући еколошку равнотежу у природи, угрожава и услове свог опстанка новијег је датума. Оно је настало са развојем индустрије, ширењем њених негативних последица, тј. нарушавањем еколошке равнотеже у природи. Међутим, упоредо са сазнањем о негативним последицама индустријализације због њеног развоја „по сваку цену“ без вођења рачуна о законитостима у природи, ишло је и сазнање да се невођење рачуна о овим законитостима одвија, као и сама индустријализација, у одређеним друштвено-економским односима, и да су еколошки проблеми у својој основи друштвено-економски проблеми. *Они су повезани са схватањем суштинне друштвеног живота, са циљевима производње и перспективама људског прогреса, па су то цивилизацијски проблеми.* „А свака цивилизација је резултат одређеног односа међу људима који

¹²² Марке - Енгелс, *Рани радови*, цит. изд., стр. 202.

¹²³ Др Амте Фиаменго, *Основи опће социологије*, цит. изд., стр. 127-128.

¹²⁴ Опширније видети: Синиша Станковић, *Организација и поредак у живим системима*, „Дијалектика“, Београд, 1966.

одређују и њихов појединачни и колективни став према околини у којој живе: материјалној која их окружује, друштвеној коју сами стварају“.¹²⁵

Шире интересовање за еколошке проблеме настаје не само са сазнањем о негативним последицама технологије на природну средину, на начин да се угрожава човекова егзистенција у њој, већ и са сазнањем да се природа не може само ослободити тог негативног дејства, да се саморегулише, већ да изазване негативне промене у њој повратно негативно утичу на друштво. Са овим сазнањем и са тог становишта почело је критично промишљање савремених индустријских друштава. *Научна проучавања еколошких проблема показала су да савремена индустријска друштва свој развој заснивају не само на енормном унапређивању производних снага, већ и на расипничком односу према природним ресурсима.* У овом смислу указано је, и указује се, на деструктивни карактер савремених индустријских друштава и изграђује се критички однос према владајућим технократским идеологијама друштвеног развоја. Међутим, тај критички однос према овим идеологијама, и разне друштвене акције у циљу усклађивања привредног развоја са законитостима природе, *нису спречили да се први пут у својој историји сва друштва наше планете нађу у опасности која настаје збргом нарушавања еколошке равнотеже, због непоштовања законитости које постоје у природи у човековом произвођачком (присвајачком) односу према њој.* Јер, и локална нарушавања еколошке равнотеже најчешће брзо добијају шире размере прерастају у глобални проблем, проблем свих друштава.¹²⁶ Еколошки проблеми се исказују формулацијом о кризи околине као стању природе у коме су угрожени системи за одржавање живота човека и других живих бића. У контексту ових сазнања потребно је осавремењавање проучавања односа природе и друштва у социологији, а пре свега у социјалној екологији.¹²⁷ У ствари, потребно је ново савремено социолошко промишљање односа живе и неживе природе и њихов утицај на друштвени развитак, као и утицај развика друштва на природну средину. То ново промишљање утицаја природе на друштвени развитак врши се оквиру социјалне екологије.

¹²⁵ Никола Чобелић, *Привредни развој и проблеми човекове средине*, зборник радова, „Човек, друштво, животна средина“, САНУ, Београд, 1981., стр. 105.

¹²⁶ Најзначајнији еколошки проблеми у савременом друштву су: брз и неконтролисан природни прираштај становништва, производња која не води рачуна о условима природне средине, исцрпљивања сировинских и енергетских извора и развој техничко-технолошких система, што доводи до загађивања природе.

¹²⁷ Опширније о предмету и задацима социјалне екологије видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*. 5. издање, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.

4. СОЦИОЛОШКИ ПОЈАМ ЧОВЕКА

1. Социологија, као наука о друштву уопште, настоји да утврди, полазећи са једног или другог становишта, законитости друштвеног развоја, схватајући друштво, на један или други начин, производом узајамне делатности и повезаности људи. Али, она у том настојању не може а да се не интересује и за самог човека, као основног елемента друштва. Наиме, социолошки закони, који објашњавају друштвене појаве материјалном основом, односно основом производње, морају бити посматрани у њиховој повезаности са законима који се односе на човека као посебно биће у свету. *У том смислу се исправно истиче да су закони друштва такви какви су зато што се односе на повезана понашања човека који као биће има своје сопствене законе.* „Иако је тачно да је човек производ друштва и његових законитости, ипак је исто толико тачно да је друштво такво какво је управо зато што је друштво људи, што су удружени људи, а не друга бића... То значи, наравно, да није људско друштво потпуно одређено човеком, па чак ни првенствено човеком. Али, значи да је човек један од чинилаца који га одређују“.¹²⁸

Међутим, није нимало лако дати одредбу човека и открити законе његовог бића. Јер, човек је врло сложено биће које, поред тога што има посебне особине, има својства која су му заједничка са осталим бићима. Тако је човек *биолошко биће* и као такво потчињен законима природе. Он је, као биолошко биће, резултат дуге еволуције и има низ одређених карактеристика и способности да се прилагођава многим ситуацијама да би опстао као врста. Али, човек је и *психичко биће*. Његова психичка својства и његов живот су резултат биопсихолошке еволуције човека у којој његова радна делатност заузима значајно место. Најзад, човек је *друштвено биће*, и као такво оформило се у току друштвеног развоја. Та сложеност човека, као особеног бића, била је предмет разматрања, како у филозофији, тако и у многим друштвеним наукама. Филозофија је од самог свог настанка настојала да објасни човека као јединствену појаву у космосу, настојећи да открије специфичности људског рода.¹²⁹

Социологија, проучавајући друштво као људску заједницу, као заједницу коју образују људи и у којој човек живи, треба да пружи објашњење и самог човека са социолошког становишта. Она треба да полази од чињенице да је човек природно биће, да открива његова својства која га издвајају од осталих живих бића и која му омогућавају стварање друштва, као специфичне заједнице људских бића. У таквим настојањима, социологија треба да пође од сазнања да је човек природно биће, али не само природно, већ људско природно биће, и да се људска природа не може објаснити само натуралистички. Јер, човек је не само резултат друштвено-историјског кретања, већ и сам ствара друштво односима у које ступа. У овом смислу човек је у посредном односу са природом, посредством своје практичне делатности којом мења природу, али и самог себе и образује заједницу у којој живи ступајући у односе са другим припадницима врсте. Међутим, овоме треба додати да природа представља оквир човековог живота и да зато постоји потреба усаглашавања система биосфере и социосфере.

2. Социологија у настојању да сазна и објасни људско друштво као посебан и особен део природе, који настаје повезаним понашањем његових припадника, настојећи да одреди социолошки појам човека, треба да открије и укаже, пре свега, на оне особине човека које га чине човеком, крје су суштинске, и из којих произилазе све остале његове особине. Полазећи

¹²⁸ ...Човек има неке особености које су му дате као човеку и које га свуда прате, и сваком друштву као стално присутне, иако се наравно, у сваком друштву мењају, и то место врло знатно, тако да у једном нису исте као у другом. Другим речима, човек је свуда човек, маколико био различит“ (Радомир Д. Лукић, *Белешке социолога о појму човека*, „Социологија“, Београд, бр. 54/1962., стр. 99-100).

¹²⁹ Опширније о овим разматрањима и схватањима о човеку видети зборник радова *Человек*, (ответ. рад. И. Т. Фролов), издатељство „Республика“, Москва, 1993.

од схватања човека као бића праксе, чини се прихватљивим схватање да су такве особине човека: *стваралаштво, слобода и друштвеност*.¹³⁰

Стваралаштво је особина својствена човеку. Њоме човек производи нешто што дотле није постојало, а што човек остварује по претходној замисли, тако да се стваралаштво јавља као субјективни чин субјекта који себе опредељује својим стварањем.¹³¹ У ствари, човек као свесно биће, својим стваралаштвом свет вредности претвара у свет стварности. И зато се и може рећи да је човек не само биће које мисли, већ и биће које ствара.

Слобода, као битна човекова особина, неодвојива је од стваралаштва. Јер, стваралаштвом може да се испољи и оствари само слободан субјект, као што се и слобода састоји у могућности стваралаштва. Слобода се састоји у избору између више алтернатива. Међутим, мора се разликовати психичка страна избора од његове духовне стране, тј. од избора у коме долази до изражаја човек, као биће које ствара духовне творевине и избор врши не само на основу психичке слободе, већ на основу и под дејством духовних творевина које ствара.

Друштвеност је човекова особина која има највећи значај за проучавање човека у социологији и стварање социолошког појма човека. Човек неизбежно тежи друштву, јер се он не може испољити и остварити без другог. У ствари, *човеку је потребно друштво других да би се испољио као човек*. Исто тако, све људске особине су усмерене на друге људе и постоје зато што постоје други људи. Али, социологија, проучавајући човекову друштвеност која постоји у људској природи и која је створена у друштву, не сме заборавити човекову самосвест, слободу и стваралаштво.

Поред ових особина човека постоји још читав низ којима се он карактерише као својеврсно биће. Значајније од тих особина (о појединим од њих посебно се говори у овој књизи) јесу човекова способност за означавање и комуникацију, преко знакова, а, пре свега, преко језика, његова способност за одговорност и понашање по нормама које ствара. Социологија, истражујући настанак особина човека по којима се он разликује од осталих бића, настоји да открије у којој су мери те особине имале своје зачетке у диспозицијама прачовека, а у којој су производ човековог живљења у друштву. У овом настојању социологија користи и најновија научна сазнања о развоју човека, посебно његовог мозга у условима научно-техничког прогреса.

3. Особине човека, на које смо указали, могу послужити за одређивање социолошког појма човека - *homo sociologus*-а. Али, социологија, и поред тога, нема нимало лак задатак да реши „загонетку човека“. Јер, она се бави човеком у „непосредном присуству друштва“, тј. човеком који живи у друштву и ствара друштво (и није једина наука која може да се ухвати у коштац са проблемом у свој његовој дубини и ширини), а како друштво и не постоји независно од конкретних индивидуа, то социологија у одређивању социолошког појма човека мора тражити ослонац у оној области у којој се човек и друштво укрштају. У ствари, на месту где се укрштају појединац и друштво настаје *homo sociologus*, тј. полазећи од њиховог места сусретања може се дефинисати социолошки појам човека.¹³²

Полазећи од схватања да је човек не само природно, већ и друштвеног биће које настаје и потврђује се својим деталатним односом према природи, и указивања на особине човека којима се он разликује од осталих бића, може се одредити социолошки појам човека. тј. дати

¹³⁰ За овај део разматрања аутор је користио, пре свега, рад проф. Лукића *Белешке социолога о појму човека*, Социологија 2-4/1962., стр. 99-129.

¹³¹ „Практично произвођење предметног свега, прерада анорганске природе јесте потврђивање човека као свесног радног бића, тј. бића које се према раду односи као према својој властитој суштини, или као према себи као родном бићу“. (К. Маркс - Ф. Енгелс, *Рани радови*, цит. изд., стр. 216).

¹³² „На месту на коме се укрштају појединац и друштво стоји *homo sociologus* човек као носилац друштвено предоређених улога. Појединац је, за социолога, скуп његових улога, али ове улоге, са своје стране, представљају друштво као неумољиву чињеницу“. (Ralf Dahrendorf, *homo sociologus*, „Градина“, Ниш, 1989., стр. 89).

дефиниција homo sociologus-a. Социолошки се човек може дефинисати као *друштвено биће које својим делатним односом према природи остварује стваралаштво као слободан субјект удружујући се са другим људима, живећи у друштвеним групама у којима остварује услове своје биолошке и друштвене егзистенције*. Међутим, оваква дефиниција социолошког појма човека није савршена и отвара низ питања, почев од тога да ли је потпуна, па до питања у којој мери је човек заиста слободан у избору понашања.

Може се истаћи приговор да ова дефиниција човека са социолошког становишта није потпуна, поготову кад се има у виду сложеност човека. Међутим, нама се чини да она може послужити објашњењу низа друштвених појава и самог друштва, као укупност друштвених појава, тј. повезаних понашања човека. Али, *тима не престаје потреба да социологија истражује и објашњава однос који постоји између слободно изабраног понашања човека и његовог понашања које му, на неки начин, намеће друштво*. При томе се мора имати у виду да без неких од тих понашања, које човеку намеће друштво, појединци не би били у могућности да обликују и своја слободно изабрана понашања. У овом смислу се и указује да је проблем човека, као друштвеног бића, проблем успостављања равнотеже између оних понашања које човек сам бира и понашања које му намеће друштво.¹³³ Овај проблем постаје јаснији разматрањем и објашњењем односа друштва и појединца.

5. ДРУШТВО И ПОЈЕДИНАЦ

1. Настојећи да утврди законитости друштва и социолошки дефинише човека и утврди законе развика његовог бића. Социологија проучава и однос између друштва и појединца. *Скоро свака социолошка теорија, објашњавајући друштво и елементе из којих се оно састоји, настоји да одреди и однос друштва и појединца, објашњавајући тај однос сходно свом схватању суштине друштва*. У проучавању и одређивању тог односа оне полазе од свог појмовног одређивања друштва и схватања суштине човека, тј. његових суштинских карактеристика. У ствари, насупрот схватањима теорија која друштво своди на појединце или појединце схватају само као део - „молекул“ друштва, као и насупрот схватањима да су појединац и друштво две одвојене и независне појаве које имају одвојене и независне сопствене законитости настанка и развика, марксистичка теорија указује на *дијалектичку повезаност друштва и човека*. Наиме, по овој теорији човек и друштво се не могу изоловано посматрати и схватати као два одвојена феномена, јер „како само друштво производи човека као човека, тако он (човек - Д. Ж. М.) производи друштво”.¹³⁴

У ствари, нема друштва без човека, а човек само у друштву, и својим односом према природи ствара себе као друштвено биће и производи сопствену историју и зато историја и „*није ништа до делатност човека који иде за својим сврхама*“ (Маркс). *Однос између човека и друштва одређен је у основи, чињеницом да се човек као људско биће потврђује изражавањем своје генеричке суштине у процесу рада, а то је могуће само у друштвеним условима, тј. онда кад постоји повезано понашање више појединаца, односно у процесу производње*. У том процесу људи мењају постојеће и стварају ново, утичући једни на друге, стварајући једни друге и себе саме. Јер, „како само друштво производи човека као човека, тако он производи друштво. Делатност и ужитак судруштвености, како према свом садржају, тако и према начину настајања они су друштвена делатност и друштвени ужитак”.¹³⁵

¹³³ „Чини се да анализе homo sociologus-a, бар у овом погледу потврђује дијалектички парадокс слободе и нужности“ (Исто, стр. 118).

¹³⁴ Маркс-Енгелс, *Рани радови*, цит. изд., стр. 243.

¹³⁵ „Људска суштина природе постоји тек за друштвеног човека; јер тек овде она постоји за њега, тек као животи елемент људске стварности, тек овде она постоји као основа његовог властитог (људског) постојања. Његово природно

Тиме што је суштина друштва у међусобним односима људи, у повезаним делатностима појединаца, а суштина појединца, човека, у његовом животу као свесног и делатног бића. појединац и друштво јављају се, може се рећи, као две стране јединствене појаве – друштвене историје човечанства. *Указивање на радну делатност човека као на основу за одређивање односа између човека и друштва, не значи да је тај однос једнодимензионалан и да се може посматрати ван реалних, историјских односа и околности, у којима људи живе и правс своју историју.* Напротив, тај однос је вишеструк и историјски детерминисан, јер људи живе у „историјско-економским“ односима. тј. у међуљудским односима чија је основа дата у производним снагама у чијем избору људи нису слободни, тј. свака производна снага је стечена снага, производ претходне делатности.¹³⁶ У овом смислу социологија истражује и најновији развој производних снага и његов утицај на човека, посебно у контексту промена које настају са информацијском технологијом.

2. Однос између човека и друштва је сложен. Сложеност утицаја човека на друштво и друштва на човека произилази из чињенице да човек, као јединка долази на свет са одређеним психичким диспозицијама које се тек у друштву, животној и друштвеној заједници развијају, и чијим развојем индивидуа постаје личност. У ствари, у *разматрању односа појединац - друштво, треба поћи од разликовања термина појединац (индивидуа) и личност.* Јер, за сваког појединачног човека може се рећи да је *индивидуа.* Индивидуа је појединачни представник биолошке врсте - *homo sapiens-a*, са одређеним биопсихолошким предиспозицијама које се могу развити у интеракцијама са припадницима овог рода.¹³⁷ *Личност* је она индивидуа која у интеракцији са другим индивидуама и друштвом развија одређене особине по којима се разликује од других појединаца. У овом смислу се и личност дефинише као „јединствена организација својстава, која је формирана узајамним деловањем организама и социјалне средине“.¹³⁸

Личност, као јединствена организација особина, формира се узајамним деловањем појединаца и друштвене средине. Битна својства личности су њена *стваралачка способност* (која се испољава у способности да мења спољашњи свет и унутрашњом потребом за стваралаштвом), *социјалитет* (који изражава укорененост у друштвеној заједници и друштвени карактер људске природе), *субсубјективитет* (израз својеврсне индивидуалности) и *интегритет* (којим се изражава кохерентна организација са свим психосоцијалним карактеристикама и омогућава релативно јединство у понашању и ставовима у различитим ситуацијама). *Међусобне односе људи успостављају и своја понашања повезују као личност.* У том међусобном повезаном понашању долазе до изражаја личне особине појединаца, као личности, као што су: *савест* (која је и самосвест, свест о себи), *карактер, усвајање друштвене вредности и др.* У ствари, *то што појединци представљају као личности, индивидуалности, утиче на карактер односа које образују у друштву својим понашањем.*¹³⁹ Наиме, диференцирањем од осталих појединаца личност постаје својеврсна индивидуалност, али истовремено, у интеракцији са својом природном и друштвеном околином утиче, како на мењање спољашњих услова, тако и унутрашњих потенцијала у процесу сталног самопотврђивања.

постојање тек му је овде постало његовим људским постојањем, а природа је за њега постала човеком. Дакле, друштво је довршено суштинско јединство човека с природом, истинско ускрснуће природе, остварени натурализам човека и остварени хуманизам природе“ (Исто, стр. 243-244).

¹³⁶ У овом погледу је значајно и указивање да је потребно при разматрању *homo sociologus-a*, имати у виду како се овај „вештачки човек теоријске анализе односи према стварном човеку нашег свакодневног искуства“ (Ралф Дахрендорф, *Ното sociologus*, цит. изд., стр. 89-90).

¹³⁷ О овоме видети и: Др Југослав Станковић, *Практикум. из опште социологије*, „Стручна књига“, Београд, 1977., стр. 279-281.

¹³⁸ Др Никола Рот, *Психологија личности*, Београд, 1963., стр. 7.

¹³⁹ Опширније о овоме видети и: К). Г. Волков, *Ното Нитанус Личност и хуманизам*, Челябинск, 1995., стр. 35-37

Друштво, више или мање организовано, и преко посебних и за то специјализованих институција, врши утицај на сваког појединца, тј. на *формирање личности*. Наиме, у друштву се одвија *процес трансформације биолошке индивидуе у личности*. Тај процес се назива социјализацијом. Социјализацијом се означава *процес неорганизованог и организованог утицаја друштва у циљу формирања личности која одговара потребама датог друштва*. Тај утицај може бити такав да се на појединца утиче преко одређених друштвених група и друштвених ситуација у којима се појединци нађу као чланови друштва или више или мање активни учесници. У таквим случајевима од појединца се захтева да усвоје одређена правила и норме понашања и да своја понашања усагласе са њима. Али, друштво може да утиче на појединца и тако што преко различитих облика и нивоа образовања и васпитања развија у човеку његове људске и индивидуалне способности, припремајући га да постане члан заједнице и да се испољи као производно биће. Социјализација има три ступња: *додир, међуутицај и усклађивање*. *Додир* је најслабији ступања социјализације, претходан корак ка образовању личности. *Међуутицај* је следећи, виши ступањ, који означава почетак образовања личности, састоји се у узајамном мењању личности у додиру. Најзад, *усклађивање*, односно прилагођавање, чини такве промене личности услед којих оне могу складно деловати¹⁴⁰. *Култивација*, представља шири појам подруштвљавања од социјализације и састоји се у усвајању културних тековина. У процесу култивације човек усваја културне творевине, разумевајући их и везујући се за друге људе. Овај процес има три фазе: додир са културном творевином, разумевање културне творевине и њено усвајање, тако да је појединац не осећа као наметнуту већ као своју. Ово је нарочито важно за усвајање одређених вредности и норми које тиме постају интегрални део личности.¹⁴¹ Овај процес култивације има своја специфична обележја у појединим периодима развоја друштва, па и у савременом.

3. Људско друштво, најопштије речено, јесте укупност друштвених односа, а друштвени односи настају повезаним понашањем појединаца као личности, те се поставља и питање: (не да ли се једном настала личност мења, већ) како се мења и како то утиче на њено понашање и повезивање њеног понашања са понашањем других појединаца (личности). Личност је производ друштвене средине прошлости, али, када се већ развила, није пуки објект савремених друштвених прилика. „Оно што се развило јесте структура у јединки, нешто што је способно за самоиницијативне акције у друштвеној стварности и за селекцију, узимајући у обзир различите подстицаје који надлазе са свих страна; она представља нешто што је стално променљиво, али врло често отпорно на фундаменталну промену“¹⁴². Овакво схватање личности, са одређеним обележјима пружа могућност за објашњење постојаности понашања личности у променљивим ситуацијама, тј. објашњење зашто људи у истој друштвеној ситуацији имају различите (или чак опречне) погледе на друштвена решења, па се у складу са тим и понашају, тј. повезују своја понашања.

Међутим, ако је човек као личност главни актер свог понашања, онда се поставило, и поставља, питање детерминисаности његовог понашања. По неким схватањима постоји један радијус делања у коме је појединац слободан да се понаша по сопственом избору, ослобођен утицаја друштвене средине.¹⁴³ У овом смислу се говори и о слободи воље, тј. о постојању могућности да се сваки појединац, као личност, као укупност посебних особина, одлучује утиче на његово понашање. У ствари, овим се признаје да личност представља детерминирајући чинилац који улази у систем чинилаца који одређују одређено понашање појединаца. Значи, „у свакој ситуацији свака дата личност не може да се понаша друкчије него како се понаша. Ово не искључује, већ, напротив, потпуно природно укључује у себе управо да та

¹⁴⁰ Др Радомир Лукић, *Основи социологије „Хомос“*, Београд, 1991., стр. 172.

¹⁴¹ Др Сергеј Флере - др Милош Марјановић, *Увод у социологију*, „Научна књига“, Београд, 1990., стр. 151. О процесу социјализације видети и: Ю.Г. Волков, цит. Дело, стр. 81-105 и *Российская социологическая энциклопедия*, цит. изд., стр. 478-479.

¹⁴² Др Југослав Станковић, *Практикум из опште социологије*, цит. изд., стр. 281.

¹⁴³ Ralf Dahrendorf, *Homo sociologicus*, цит. изд., стр. 173-174.

личност, као свесна јединка, бира између више могућих понашања. Али, ова могућност избора и стварно бирање које сваки појединац врши не могу се, као што неки индетерминисти хоће, схватити као да је, при томе, узимајући у обзир деловање свих и личних и спољних чинилаца, могао бити извршен и другачији избор од оног који је учињен“.¹⁴⁴ У ствари, сваки појединац, као индивидуа и као личност је, на одређен начин уникални, сопствени и непоновљиви свет који је тешко проучити. „Нарочито је тешко проучити унутрашњи свет човека (његову физиологију, може ту и тамо изучити), сваки индивидуум је уникални, непоновљиви свет. Разни људи у истој ситуацији, у истом времену и окружењу различито процењују, своју делатност у том времену, различито се односе, мотиви понашања различити су код разних људи.“¹⁴⁵

У друштву нема промена и развоја без деловања појединаца. Међутим, већ давно је уочено да немају исти значај за промене у друштву деловања свих чланова једне друштвене заједнице, како за ту конкретну заједницу, тако и за друштво уопште. Наиме, давно је сазнато да понашања неких појединаца имају већи значај, тј. да „одскачу“ од понашања осталих чланова друштвене заједнице и да њихова сазнања и понашања битно утичу на промене. било у конкретном друштву, било у ширим друштвеним оквирима, па и на промене у друштву уопште. Људи чија делатност има овакав значај за промене у друштву означавају се као *велике личности* и указује се на њихов значај и улогу, тј. говори се о *улози великих личности у историји*. То су личности чије деловање врши, или може вршити, значајан утицај на промене у друштву. зато што они дубље сазнају појаве и збивања у друштву од „просечних људи“, уочавају тенденције промена у друштву и упорни су у исказивању и остваривању својих идеја, а остале чланове друштва придобијају за своје идеје и активирају их у њиховом остваривању. У ствари, „у делатности и енергији великих људи, вођа и генија, садржана је релативно самостална снага, која, често, не само да превазилази оквире и интересе појединих друштвених група и њихових идејно-политичких програма, већ продире у саму друштвено-историјску нужност“.¹⁴⁶

Значи, да би нека личност уз постојање личних карактеристика постала велика личност, потребно је да постоји и одређена историјска ситуација која ће омогућити њену појаву као *велике личности*. Афирмација једне личности, као историјске личности, условљена је објективним историјским факторима који у односу на те карактеристике личности имају прворазредни значај.¹⁴⁷ Иначе, са становишта домета значаја деловања великих личности, оне се разликују и по томе да ли је њихово деловање од светско-историјског значаја, од значаја за друштво уопште (схваћено као човечанство) или од значаја за поједине народе и државе.

II. ПОЈАМ И ВРСТЕ ДРУШТВЕНИХ ПОЈАВА

¹⁴⁴ Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, цит. изд. стр. 173-174.

¹⁴⁵ В.А. Садовничий, „Знание и мудрост“, Москва, 8/2005.

¹⁴⁶ Др Петар Козић, *Социологија*, цит. изд. стр. 167

¹⁴⁷ „Историјске ситуације стварају вселек људе, али су они, такође, снажан фактор историјског кретања, снажна полука повратаог деловања на објективно стање. Велике личности су звезда - водиља своје епохе, најдубља и најсажетија њена мисао. Људи прихватају њихове идеје, јер се оне налазе у њима самима у непрецизној и нејасној форми, *in statu nascendi*. Кад се појави личност, она говори језиком читавих класа, језиком маса, народа, нације. Чини се као да она раствара њихово срце и износи на светло дана њихове основне тежње“. (Стјепан Пулишелић, *Основе социологије*, цит. изд., стр. 211).

1. ПОЈАМ ДРУШТВЕНЕ ПОЈАВЕ

1. Појам друштвене појаве је, уз социолошки појам друштва и социолошки појам човека, један од основних појмова социологије, као најопштије науке о људском друштву. И кад се друштво одређује као сложена категорија и истиче да се састоји из делова - елемената, онда се и мисли на друштвене појаве као елементе из којих се оно састоји. Зато је за разумевање суштине друштва потребно *одредити суштину друштвене појаве, одредити по чему се друштвене појаве разликују, како од природних, тако и од индивидуалних појава*, и на основу којих се њихових посебних обележја могу сврстати у посебне, и које, групе. И пре настанка социологије, а нарочито са њеним настанком и развојем, настојало се да се укаже не само на разлике и сличности између природних и друштвених појава, друштвених и индивидуалних појава, већ и на саставне делове друштвене појаве и њихове основне врсте.¹⁴⁸

Поједине социолошке теорије друштвене појаве дефинишу и одређују њихов однос према природним и индивидуалним појавама у контексту својих схватања о суштини друштва и човека. Тако, механицистичке теорије поистовећују друштвене појаве са механичким појавама, а по биологистичким теоријама друштвене појаве су аналогне биолошким појавама. И једно и друго схватање данас је превазиђено, као и теорије у чијем контексту су и настале, јер је све шире прихваћено *сазнање да природне појаве*, које настају деловањем људи и настајући тим деловањем, представљају комбинацију стихијског, свесног и несвесног.¹⁴⁹ Међутим, док је разликовање друштвених појава од природних релативно једноставно, постоје знатне тешкоће у разликовању друштвених од индивидуалних појава, будући да је друштво састављено од индивидуа и да њиховом делатношћу настају друштвене појаве. *Зато у социологији и постоје различита схватања о односу индивидуалних и друштвених појава*, која се сврставају у три основне групе: групу схватања о идентификацији друштвених и индивидуалних појава, групу схватања по којима се друштвене и индивидуалне појаве разликују и групу схватања по којима се индивидуалне и друштвене појаве међусобно прожимају. По схватањима *црве групе* нема никаквих других појава мимо индивидуалних, по *другом схватању* поред индивидуалних појава постоје и друштвене појаве, које постоје као последица постојања поред индивидуалне и колективне свести, и задатак социологије је, по овом схватању, да истражује наиндивидуалне облике свести који имају присилну моћ над појединим индивидуама.¹⁵⁰ И једна и друга група ових схватања је нетачна и неприхватљива. Прихватљиво је схватање по коме се индивидуалне и друштвене појаве разликују, али међусобно и прожимају.

У ствари, полазећи од схватања човека и друштва и односа појединаца и друштва, у појмовном одређивању друштвених појава и њиховој класификацији, потребно је поћи од њихове нераздвојене повезаности са индивидуалним појавама (али не и идентичности са овима) и посматрати их као узајамно повезане делатности индивидуа. *Јединство*

¹⁴⁸ О овоме видети: Вељко Кораћ, *Историја друштвених теорија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1990., стр. 207-212.

¹⁴⁹ Указивање на разлику између природних и друштвених појава не умањује значај утицаја биофизиолошких и географских фактора на развој друштва.

¹⁵⁰ „Као што људско друштво није једноставан скуп индивидуа, једноставан агрегат индивидуа које су поређене једна поред друге нити је оно неки посебан организам супротстављен индивидуама, тако исто ни друштвене појаве нису једноставан скуп индивидуалних појава, понашања, деловања и психичких комплекса појединих индивидуа, нити неке посебне појаве *sui generis* које су одвојене и супротстављене индивидуама“. (Анте Фиаменго, *Основи опће социологије*, „Народне новине“, Загреб, 1977., стр. 138).

индивидуалних и друштвених појава произилази из јединства које постоји између индивидуе и друштва. Јер, „човек је укупност друштвених односа“ (Маркс). Друштвене појаве су и индивидуалне и друштвене, између њих се не може ставити знак једнакости, нити се могу супротставити. У ствари, друштвене појаве настају као резултат повезаног понашања појединаца којим се стварају промене које означавају нешто ново, што се разликује од постојећег и од индивидуа које повезују своја понашања. Наиме, друштвене појаве настају од индивидуалних, једне од других се разликују, али се међусобно и прожимају. Задатак социологије и састоји се у томе да проучи настајање друштвених појава од индивидуалних и законитости тог настајања.

2. У друштву се људи, у основи, промишљено и сврсисходно понашају, повезујући међусобно своја деловања руковођени разним мотивима у циљу задовољавања својих потреба у различитим условима и утицајима. У овом контексту треба приступити и дефинисању друштвене појаве, полазећи од схватања да се индивидуалне и друштвене појаве, иако различите, међусобно прожимају.¹⁵¹ Имајући овакав приступ у појмовном одређивању друштвене појаве, прихватљиво је схватање по коме сушшину друштвене појаве чини повезано деловање понашања које производи одређене промене којих не би било без деловања тог повезаног понашања. А, управо тако, друштвену појаву одређује Радомир Лукић схватајући је као повезану производњу „извесних производа (промена), јер се повезано деловање људи, у ствари, састоји у произвођењу одређених промена у дотатадашњем стању света - било промена у природи (материјална производња), било промена у психи људи, односно у друштву (друштвене творевине и духовна производња). Друштвена појава је, у суштини, повезано деловање људи на природу, друштво и себе саме“.¹⁵² На сличан начин друштвену појаву дефинише и Анте Фиаменго, истичући да бисмо могли друштвену појаву дефинисати речима „друштвена појава је резултат повезаног деловања појединаца или друштвених група“?)

Друштвена појава је, значи, повезано деловање понашања појединаца којим се проузрокују одређене промене у природи и друштву, у једном или свим повезаним понашањима или на појединцима чија се понашања повезују. Понашања појединаца која се повезују, и чијим повезивањем настају друштвене појаве, јесте држање појединца, како физичко, тако и психичко, и то како активно, тако и пасивно. Међутим, да би понашање појединца било елемент друштвене појаве, потребно је да се може споља опазити ако је телесно, а ако је психичко да се може спољним знацима сазнати. А, с обзиром на учешће свести у понашању, понашање може бити несвесно и свесно. Свесно понашање је не само понашање које је изазвано и регулисано свешћу, већ и понашање које није изазвано ни регулисано свешћу, већ је само праћено свешћу.¹⁵³

Међутим, без обзира на то којим повезивањем понашања настала, друштвена појава је део стварног света и има одређене специфичности које се манифестују, како у њеној суштини, тако и у облицима у којима се успоставља. Битни елементи друштвене појаве су: *узајамна*

¹⁵¹ Шире о појмовном одређивању друштвених појава видети: Ратко Милисављевић, *Шта су друштвене појаве и друштвене свести*, „Научна књига“, Београд, 1965; др Радомир Лукић, *Друштвене и духовне појаве*, „Социологија“, 3-4/1963; др Анте Фиаменго, *Основи опће социологије*, стр. 138-140.

¹⁵² Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 156-157.

¹⁵³ О понашању као елементу друштвене појаве видети опширније: *Российская социологическая энциклопедия*, цит. изд., стр. 382-383.

повезаност људских понашања, деловања узајамно повезаног понашања и промене које настају деловањем повезаног понашања (и којих не би било без овог деловања). Промене које настају могу настати, као резултат узајамног деловања понашања појединаца, као последице узајамног деловања друштвених група. Промене које настају као резултат повезаног понашања могу наступити, како у току самог повезивања понашања, како у току повезивања, тако и на крају. Из ових битних елемената друштвене појаве јасно произилази да друштвену појаву не можемо идентификовати са индивидуалном, или скупом индивидуалних појава, нити да се друштвена појава може супротставити индивидуалној. У ствари, битне компоненте друштвене појаве указују да се индивидуална и друштвена појава не супротстављају, већ прожимају. Социологија проучавајући друштвене појаве настоји да проучи то прожимање индивидуалних и друштвених појава и правилности које у том погледу постоје.

3. Друштвена појава, схваћена као деловање повезаних понашања појединаца, представља онај елемент друштва који се даље не може растављати, а да, при томе, не изгуби друштвеност, тј. друштвени карактер. Наиме, даљим растављањем друштвених појава добили бисмо личне појаве. *Сложеније друштвене појаве настају повезивањем једноставнијих друштвених појава.* Полазећи од схватања друштвене појаве као основног елемента друштва (који се даље не може растављати) и друштво се често дефинише као скуп свих друштвених појава, тј. као скуп свих повезаних деловања људи на природу, друштво и себе саме.

Друштвена појава, овако појмовно одређена и са овим одређеним битним елементима, иако представља деловање повезаних понашања појединаца, разликује се, како је указано, од индивидуалних личних појава. Јер, *појединачна, лична, понашања остају то, и нису друштвена појава све док се не повежу и повезаним деловањем не производе неке промене.* Међутим, да ли ће се, и како, појединци понашати и своје понашање повезивати, као појединци или као припадници друштвених група, зависи од циља који желе остварити, тј. од потреба које желе задовољити.

Друштвена појава састоји се од повезаног понашања појединца. Појединци преко својих понашања и њиховог повезивања испољавају себе као личности, као својеврсне индивидуалности. *Зато постоји одређена повезаност између карактера друштвене појаве и особина личности чија се понашања повезују, повезано делују и тим повезаним деловањем стварају одређене промене. У ствари, понашање сваког појединца одређено је његовим личним особинама и чиниоцима спољног света. Личне особине се исказују преко опште људских особина које улазе у појам самог човека, као таквог, и личности појединца, укупности свих његових особина које чине његову особеност и по којима се он разликује од других људи. Спољни чиниоци, који одређују понашање појединаца, састоје се од стања природе (природне средине) и друштва, друштвене средине. На понашање човека утичу, како природи, тако и друштвени, и то претежно друштвени чиниоци.*¹⁵⁴ Социологија, проучавајући друштвену појаву, као повезано понашање појединаца, истражујући њен карактер и врсте, не може а да се не интересује и за чиниоце понашања појединаца и њихов значај у повезивању понашања и последица које произилазе из тог повезаног понашања. У оваквом приступу она је упућена да користи и сазнања других наука, посебно наука о човеку.

2. ВРСТЕ ДРУШТВЕНИХ ПОЈАВА

¹⁵⁴ Опширније о овоме видети: Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 161-175.

1. О подели друштвених појава на врсте, као и о томе које врсте друштвених појава треба социологија да проучава, постоје различита схватања. Тако, постоји схватање да су друштвене групе најзначајније друштвене појаве и да оне треба, пре свега, да буду предмет проучавања социологије. Али, *исто тако, постоји схватање по коме су друштвени односи и њихови облици главне друштвене појаве које социологија првенствено треба да проучава*. Међутим, без обзира на прихватљивост или неприхватљивост ових, и других схватања, сигурно је да социологија, која за свој предмет проучавања има друштвену појаву (као основни елемент друштва) утврђујући њену суштину и састав, не може а да се не интересује и за класификацију друштвених појава, њихово сврставање у (основне) групе на основу неких њихових карактеристика, што она и чини.

Не упуштајући се у различита схватања о основама класификације и класификацији друштвених појава, сматрамо да је најприхватљивије схватање по коме се све друштвене појаве могу поделити у две (основне) врсте, и то: *друштвене процесе* и *друштвене творевине*. Овакво сврставање друштвених појава у две најопштије врсте заснива се на појмовном одређивању друштвених појава, као повезаних понашања која доводе до одређених промена, и омогућава сврставање свих друштвених појава које постоје у свим друштвима и у свим периодима људске историје.¹⁵⁵ Ова класификација друштвених појава прихваћена је од већине социолога, а у нас су је заступали и шире изложили у својим делима *Радомир Лукић* и *Анте Фиаменго*.¹⁵⁶

Ако смо друштвену појаву дефинисали као деловање повезаних људских понашања које производи одређене промене у природи, друштву, или на самим понашањима, онда значи да је могуће разликовати сама *повезана понашања* и *промене* које она производе. У овом смислу се и сматра да су *друштвени процеси* само повезана понашања, тј. њихово деловање, а ово најопштије указивање на суштину друштвеног процеса и друштвене творевине потребно је шире објаснити. Социологија зато настоји да објасни не само разлике између процеса и творевина, већ и настанак творевина процесом.

2. *Друштвени процеси* су основне друштвене појаве које изазивају све остале друштвене појаве. *Друштвени процес* представља повезано деловање људских понашања којим се производе промене којих не би било без деловања повезаних понашања. Понашања која се повезују могу бити, како *телесне*, тако и *психичке* радње, а могу се исказати, како у чињењу, тако и нечињењу, тј. уздржавању од чињења. Међутим, без обзира на то које се понашање повезује, и како се исказује, за друштвени процес је важно да једна радња изазива другу, или да две радње делују повезано тако да производе нешто ново од њих одвојено. Али, и код повезивања две радње изазивањем једне од њих, по правилу је резултат претходног повезаног деловања људи, тј. једног друштвеног процеса.¹⁵⁷

За означавање овако одређеног друштвеног процеса у социологији се често користи термин *друштвени однос*. Нама се чини прихватљивим мишљење по коме се могу

¹⁵⁵ Има социолога који сматрају да социологија за предмет проучавања има, пре свега, социјалне процесе и њихове субјекте. Опширније о овоме видети: М. Н. Руткиевич, *Макросоциологија*, Москва, 1995., стр. 4-15.

¹⁵⁶ Опширније о врстама друштвених појава видети: Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, стр. 179-201, и др Анте Фиаменго, *Основи опће социологије*, стр. 141-151.

¹⁵⁷ „У ствари, строго говорећи, нема ниједне људске радње која, на овај или онај начин, није повезана са свима осталима. У том смислу се и може рећи да се целокупан живот састоји из једног јединог непрекидног огромног друштвеног процеса. Ипак, овај свеобухватни друштвени процес рашчлањавамо на низ мањих процеса и тако долазимо до најситнијих друштвених процеса, до повезивања двеју радњи, односно понашања. При том, наравно, знатан број процеса не опажамо, иако они постоје“. (*Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 130).

разликовати друштвени процес и друштвени однос, као садржина и форма. По том схватању, *друштвени однос је облик друштвеног процеса*. А то, даље значи да исти друштвени процес може да се одвија у оквиру различитих облика, односно *друштвених односа*. Тако, нпр., производња материјалних добара као основни друштвени процес може да се одвија у оквиру различитих друштвених, производних односа. Међутим, то не значи да не постоји одређена веза између друштвеног процеса и друштвеног односа. Напротив, одређеним процесима могу најбоље одговарати одређени односи, као што се могу налазити и у антагонистичком односу.¹⁵⁸ Исто тако, мада су односи одређени процесима, као облик садржином, ипак и они повратно утичу на садржину, тј. на друштвене процесе. Наиме, „упркос чињеници да облик има секундарно значење у односу на процес, ипак се његова улога не сме потцењивати. Облик је организирајући фактор друштвеног процеса, он убрзава, усмерава, интензивира друштвени процес, а може и да га кочи“.¹⁵⁹

У друштву постоји мноштво друштвених процеса. Они се могу, према различитим критеријумима, делити у разне врсте. Најчешће се сврставају у четири врсте, и то: *вољне и стихијске; материјалне и духовне; сарадње и сукоба и процесе стварања и разарања*. *Вољни процеси* настају вољом људи, а *стихијски* независно од њихове воље. *Материјални процеси* настају повезивањем материјалних (телесних) радњи људи и стварају материјалне производе, док *духовни* настају повезивањем психичких радњи људи и производе духовне творевине. *Процеси сарадње* су израз солидарних, а *процеси сукоба* дивергентних интереса. Процесима сарадње се ствара нешто ново, нешто што дотле није постојало, а процесима разарања се уништава нешто што је дотле постојало. Но, без обзира на то о којој се врсти друштвених процеса ради, промене које изазивају могу се поделити у три основне групе: *промене у природи, промене на самом човеку и промене у друштву*. Када промене настају у самом друштву то могу бити нови друштвени процеси, али и друштвене творевине. И друштвени односи се могу сврставати по различитим критеријумима, а најчешће на односе *једнакости*, када у процесу имају једнак положај, и *односе неједнакости*, кад људи у друштвеном процесу немају једнак положај. Односи једнакости и неједнакости могу се испољити на различите начине. *Односи једнакости* постоје кад сви људи у процесу раде исту врсту и меру радњи, а *односи неједнакости* постоје кад учесници у друштвеном процесу раде различите врсте радњи или исту врсту радњи у различитој мери.¹⁶⁰ И односи једнакости и неједнакости у облицима свог испољавања су историјски одређени.

3. Друштвене творевине су друга значајна врста друштвених појава. *Друштвене творевине се, најчешће, одређују као релативно мирно, кристализовано стање које настаје као резултат друштвеног процеса*. Оне су, како се истиче, згуснута целина нагомиланих друштвених процеса која се разликује од других таквих целина састављених од другачије комбинованих, и других, друштвених процеса. Значи, друштвена творевина је резултат друштвеног процеса. Међутим, да би се схватила њихова суштина, оне се морају проучавати у процесу настајања и обликовања, јер се у таквом приступу могу уочити њихове везе са

¹⁵⁸ Тако је Маркс указивао да су „буржоаски односи производње последњи антагонистички облик друштвеног процеса производње“.

¹⁵⁹ Према томе, кад се говори о другостепеном карактеру облика, не сме се заборавити ни овај реципрочни утицај друштвеног облика на друштвени процес, који може да буде позитиван и негативан“ (Стјепан Пулишелић, *Основи социологије*, „Народне новине“, Загреб, 1964., стр. 76).

¹⁶⁰ Овде се даје најопштији осврт на неке врсте друштвених процеса и односа, на оне које су најзначајнији са становишта даљих разматрања о друштвеној структури и друштвеној динамици. Међутим, сигурно је да је проблематика друштвених процеса и друштвених односа много шира и да се њој у социологији зато и поклања већа пажња.

осталим друштвеним појавама и утврдити њихова каузално-узрочна повезаност у друштвеној целини.¹⁶¹

У друштву постоји мноштво друштвених творевина, које се могу поделити, и које се деле, у више врста, на основу разних обележја. Међутим, будући да социологија настоји да укаже на везу друштвених творевина са друштвеним процесима, са тог најопштијег становишта, све друштвене творевине се деле на *сложене друштвене процесе* и *друштвене групе*. *Сложени друштвени процеси* су творевине које означавају скупове повезаних историјских друштвених процеса, тако да ти процеси производе исту последицу. *Друштвене групе* су групе људи повезаних друштвеним процесом, или процесима, који својим повезаним понашањем и образују дати друштвени процес.

Постоје различита схватања о томе са ког становишта и како социологија проучава друштвене творевине. Нама се чини прихватљивим становиште по коме социологија треба да проучава друштвене творевине као резултат и производ друштвених процеса. Јер, друштвени процеси постају „ухватљиви“ за проучавање тек кад се искристализују у друштвеној творевини. Разуме се, друштвене појаве треба проучавати и у процесу њиховог настанка.

III. СТРУКТУРА И ДИНАМИКА ДРУШТВА

1. ПОЈАМ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ

1. Људско друштво схваћено као укупност друштвених појава, као укупност односа у које људи ступају наспрам природе и међусобно, као оквир људског живота у коме се овај живот стално обнавља, састоји се из мноштва разноврсних делатности, друштвених односа, друштвених установа, идеја и других друштвених елемената, *Све те појаве друштвеног живота појављују се у одређеној међусобној повезаности и јединству*. Њиховом повезаношћу настају одређене институције, одређени друштвено очувани и поновљени начин групног понашања, који обезбеђује трајност опстанка друштва и његову структуру. Друштвена структура представља неку врсту трајне мреже која се за појединца показује као спољашња нужност.¹⁶²

У социологији, као најопштијој науци о друштву, значајно место заузима анализа структуре друштва. Јер, људско друштво треба проучавати, као и сваку посебну целину јединственог универзума, у његовом тоталитету, анализирајући његову унутрашњу и спољну повезаност, међузависност његових делова и његово самокретање. У овом смислу је и истицано у *социолошкој литератури да би наука о друштву могла изучавати друштвени живот и његове унутрашње везе и законе, она „мора најпре извршити анализу састава друштвеног живота из различитих појава и на основу те анализе поставити једну научну класификацију и систематику друштвених појава, тј. такву која се неће задовољити емпиријским описивањем појава према њиховим спољашњим облицима и случајним везама,*

¹⁶¹ „Када кажемо да је допуштена творевина једна посебна појава која означава резултат тог процеса, његову мање или више видљиву кристализацију, онда је такав закључак само условно тачан, јер промена која настаје у друштвеном процесу не настаје тек на крају процеса, већ се она постепено ствара у току самог процеса. Разлика је у томе што промене настале у току самог процеса још нису довољно видљиве, али оне се, стварно, збивају већ у самом почетку процеса да би на крају задобиле рељефне димензије. Отуда кажемо да су такве појаве резултат, тековина, производ или друштвена творевина.“ (Анте Фиаманго, *Основи опће социологије*, цит. изд., стр. 143).

¹⁶² Зигмунт Боуман, *Марксистичка теорија друштва*, „Рад“, Београд, 1969., стр. 43-44.

нити се претворити у субјективно груписање према разним произвољним спекулативним критеријумима“.¹⁶³ Наиме, социологија треба појаве логички да групише према њиховим битним обележјима и саставним унутрашњима објективним везама у одређене групе појава.

Проучавање друштва, као целине друштвених односа, са свим његовим манифестацијама преко којих се испољава друштвени живот, захтева *груписање разноврсних елемената друштва у посебне целине према њиховим заједничким обележјима, а затим откривње међусобне повезаности тако оформљених група појава*. Наиме, и за проучавање друштва важе речи *Јосефа Диигена* да је груписање суштина сваке науке. „Јер, кад се појаве поделе у групе према својим битним заједничким цртама и разликама, онда је тиме великим делом већ извршено сазнање битног у појавама и на основу тога омогућено и откривање њихових законитих веза према том битном што их спаја или одваја. Супсумирање једне појаве под општију, у чији ред припада, значи откриће њеног општег обележја и суштине, а тиме и оне законитости, којој се у својој посебној законитости потчињава.“¹⁶⁴ Општа социологија зато у утврђивању најопштијих законитости о друштву врши груписање друштвених појава, настојећи да открије законите везе између њихових група.

2. Све социолошке теорије се баве проблемом класификације друштвених појава, односно елемената из којих се друштво састоји, и настоје да утврде међусобни однос групе појава, тј. баве се *структуром друштва*. По томе како схватају елементе те структуре и однос између њих, оне се често, мање или више, и разликују. *Термин структура потиче од франиуског језика, означава, мање или више, стабилну целину односа између елемената једне ствари или појаве*. Међутим, у изучавању друштва овај појам не може имати, и нема, исто значење као кад је реч о механичким творевинама или живим организацијама.¹⁶⁵ У социолошким анализама друштва настоји се да се појмовно одреди структура друштва, њени елементи и њихов однос, на начин који је примерен суштини друштва и друштвених појава.

Структура представља, мање или више, стабилну целину односа између елемената једне појаве или ширег подручја стварности. Она омогућава трајнију кохезију појаве или подручја стварности на коју се односи и разликовање те целине од других целина односа. *Овако одређена структура има три основна елемента: елементе из којих се састоји, њихове карактеристике и односе којима су ти елементи повезани у релативно стабилну целину* (која се често означава појмом „систем“).¹⁶⁶ Полазећи од чињенице да су људи основни чиниоци друштва, да њиховим повезаним понашањем настају друштвене појаве (које се испољавају као различити сплетови односа, творевина - групација и установа) *као елементи друштвене структуре могу се навести: људи (са својим повезаним понашањима), разне друштвене творевине (које настају њиховим делатностима - разне друштвене творевине и институције) и поједине (парцијалне) средине шире схваћеног друштвеног тоталитета*. У обављању својих делатности људи, као микросоцијални елементи, повезују се у шире целине (институције, друштвене групе) и системе (економске, правно-политичке, културне и сл.) стварајући макроструктуру друштва. Тако створена макросоцијална структура изражава целину области у којима се човек испољава као друштвено биће, а та целина се преноси са генерације на генерацију.¹⁶⁷

¹⁶³ Др Љубомир Живковић, *Друштвена надградња*, „Напријед“, Загреб. 1960., стр. 13.

¹⁶⁴ Исто, стр. 14.

¹⁶⁵ *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 115-116..

¹⁶⁶ Михаило Поповић, *Проблеми друштвене структуре*, „Култура“, Београд, 1967., стр. 35.

¹⁶⁷ Борисав Цуверовић, *Социологија и савремено друштво*, „Научна књига“ Београд, 1990., стр. 61-62.

У савременој социологији има доста расправа о структури друштва, њеним елементима и њиховим односима. Те расправе се воде са различитих полазишта. Оне настају, како у дискусијама које се воде о функцијама друштвених појава, односно у вези да појмом функционалности уопште, тако и у дискусијама које се воде о функцијама друштвених појава као што су друштвена институција, друштвени положај и друштвена улога. У расправама се излажу различита гледишта. *Постоји, међутим, сагласност да је потребно разликовати структуру глобалног друштвеног система, од структуре подсистема у оквиру Глобалног система и њихову повезаност.* У овом смислу и постоји подела друштвених система на микро и макро-системе који се разликују по врсти и природи веза које у њима постоје. Тако се указује да су односи у микро системима, у малим целинама, лични, а интеграција непосредна и наиндивидуалност мала и неприметна, док су односи у великим целинама безлични, посредовани и стоје изнад појединаца као препознатљива и одређујућа величина.¹⁶⁸ У утврђивању најопштијих законитости друштва социологија настоји да проучи структуру и једних и других система.

3. Глобални друштвени систем обухвата целовито друштво, релативно самосталну целину свих делатности и односа (група, слојева и установа) у којој постоје сви услови социјалне егзистенције људи. Кад се говори о глобалном друштвеном систему, има се у виду друштво као релативно стабилна целина свих делатности и односа и при томе се не мисли на начин њихове међусобне условљености и нема се у виду неки историјски одређен тип глобалног социјалног система и његова посебна унутрашња организација.¹⁶⁹ Овако схваћен глобални друштвени систем има три карактеристике. *Прва* је у томе што он претпоставља постојаност целокупног друштва. *Друга* у томе што целовито друштво представља конкретну историјску уобличену и диференцирану средину. *Трећа* у томе што се у њему одвијају све делатности, процеси и односи између људи којим се стварају творевине којима је омогућен људски живот. *У ствари, глобални друштвени систем је сложена целина диференцирана у више подсистема, од којих су неки већа подручја друштвеног живота која представљају повезане значајније делатности и односе.* Наиме, услед сличности одређене активности се међусобно повезују тако да чине релативно засебне области друштвеног живота. А диференцираност глобалног друштвеног система на поједине подсистеме одређена је самом суштином тог система.

Подсистеми глобалног друштвеног система могу се одређивати, и одређују се, на различите начине, уже или шире, на основу одређених критеријума. Свака социолошка концепција и оријентација има своје полазиште, своје тачке ослонца, у уочавању раслојавања и истицању подсистема глобалног друштвеног система, настојећи да уважи и логичке принципе од којих мора да пође свако разврставање ако жели да буде објективно. Јер, *за сва људска друштва, без обзира на ниво њиховог развоја, постоји један заједнички садржај који произлази из суштине људске врсте и друштва, и који представља основу људскости и друштвености.* Из тог садржаја изведени су критеријуми глобалног друштвеног система и

¹⁶⁸ „Због тога, већина социолога сматра да само „крупни“ односи који представљају систем друштва у потпуности, у правом значењу, а при томе, наводи и низ додатних разлога. Наиме, мање целине су по својој природи само састојци целокупних друштва, делови који не постоје сами за себе, већ су друштвено ткиво од кога се не могу оделити. Њихова потпуна самосталност би била неприродна, вештачка, а постоји само условно и то када се таква целина заокружује према својим члаловима“. (Мирослав Печујлић – Владимир Милић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991., стр. 82).

¹⁶⁹ Опширније о социјалном систему видети: *Социолошки лексикон*, цит. изд., стр. 612-613.

његовог раслојавања на делове (подсистеме) коју су нужни за људски живот и представљају оквир живота.

Људско друштво, као део стварности, има своја посебна обележја по којима се разликује од делова те стварности. Наиме, људско друштво стварају људи својом делатношћу, обликујући стварност и себе, чинећи је људском и друштвеном стварношћу. *Суштина друштвене стварности изражава се и у начину стварања г лобалног друштвеног система. У појмовном одређивању г лобалног друштвеног система постаје сасвим видљиво, како друштво долази до своје специфичне бити, рађа се из објективно постојеће стварности, људским делатностима стварајући различите творевине које се уједно заокружују и представљају релативно самосталне целине у оквиру глобалног друштва, његове субсистеме,*¹⁷⁰ Социолошка анализа глобалног друштвеног система треба да пође од начина његовог стварања и укаже на основне елементе који доводе до његовог уобличавања. Основу за овакву социолошку анализу глобалног друштвеног система даје концепција друштва и друштвене структуре коју је развио Карл Маркс, ставовима о друштвеној основи и друштвеној надградњи. коју треба ослободити од њене касније вулгаризације.

2. САСТАВ ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ

1. *Марксистичка теорија друштва* садржи, не само одредбе о појму друштва и покретачким снагама његовог развоја, већ и једну од потпуних концепција друштвене структуре, која није противуречна појму друштва, а представља основу за откривање покретачких снага његовог развоја. У овом погледу најзначајније је оно место из Марксовог предговора за Прилог критици политичке економије, који гласи: „У друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене, нужне односе, независно од њихове воље, односе производње који одговарају одређеном ступњу развитка њихових материјалних производних снага. Целокупност тих односа производње сачињава структуру друштва, реалну основу на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свести. Начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште. Не одређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест“.¹⁷¹ Из овог произилази да марксистичка наука о друштву разликује у структури друштва два основна подручја: *реалну основу друштва* (економску структуру, економску базу) и *друштвену надградњу*. У друштвеној надградњи разликује *правнополитичку надградњу* или *социјално-политичку надградњу* и *облике друштвене свести*. Ова концепција глобалне структуре друштва макроструктуру појединих историјских типова друштва схвата као стабилне целине економске основе, друштвено-политичке надградње и одређених облика друштвене свести. Међутим, друштвену основу и друштвену надградњу треба схватити као две стране јединствене појаве - људског друштва.

Економска основа друштва представља подручје друштвене производње материјалних добара којим се омогућава индивидуална и друштвена егзистениција човека. Сама производња може се дефинисати као процес присвајања природе сврсисходном делатношћу људи у оквиру неке друштвене заједнице.¹⁷² У процесу производње људи не ступају само према природи, они

¹⁷⁰ Мирослан Печјулић - Владимир Милић, *Социологија*, цит. изд., стр. 35.

¹⁷¹ Маркс-Енгелс, *Изабрана дела, I*, „Култура“, Београд, 1949., стр. 337-338.

¹⁷² Фактори производње су: рад, средства за рад и предмети рада. *Рад* је сврсисходна делатност човека, усмерена на изразу одређених употребних добара. *Предмети рада* су они предмети на које човек делује својим радом. Предмети рада су предмети из природе или већ прерађене ствари, тј. сировине. *Средства за рад* су сва она средства помоћу којих

истовремено ступају нужно и у одређене међусобне односе. *Ти односи, у које људи ступају у процесу производње, јесу односи производње.* Значи, људи утичу на природу, врше размену с њом у оквиру одређених односа производње. Зато економску базу друштва, у ствари, чине два нераздвојно повезана елемента: производне снаге и производни односи. Јединство (тачније дијалектичко јединство супротности) *производних снага и производних односа* представља начин производње.

Друштвену надградњу чине друштвене појаве које не настају непосредно на подручју производње материјалних добара. Друштвена надградња често се одређује тако што се каже да њу чине *појаве друштвеног живота које не настају непосредно на подручју материјалне производње.* Међутим, ово је негативно дефинисање надградње. Сматрамо да се друштвена надградња може и потврдно дефинисати, тј. рећи да *друштвену надградњу чине појаве и процеси у друштву које условљава и проузрокује друштвена основа.* Марксистичко учење о друштву разликује два њена подручја, међу собом више или мање одвојена: *социјално-политичку* или *правно-политичку надградњу* и *облике друштвене свести.* У састав правно-политичке, односно социјално-политичке надградње, улазе различити облици друштвеног живота, као и правила којима је тај живот регулисан. Ту спадају: родови, племена, држава и остали облици друштвених група, као и друштвена правила којима се живот у овим групама или њихови међусобни односи регулишу, као што су обичаји, право и друге друштвене норме. *Друштвена свест се одређује као одражај друштвеног бића у свести људи.*

Поставило се питање шта је друштвено биће. Неки су на ово питање одговорили на тај начин што су економску базу друштва, тј. начин производње изједначавали са друштвеним бићем. Сматрамо да овакав поступак није прихватљив. Јер, друштвено биће је шири појам од начина производње. Прихватљиво је гледиште *Јоже Горичара* који одређује друштвено биће као целину реалних конкретних облика човековог друштвеног живота. „Појам друштвеног бића захвата, поред конкретних, историјски датих производних снага и односа производње, још и конкретну, историјски дату друштвену структуру (не само економску већ и класну и политичку структуру одређеног друштва) са свим конкретним, историјски датим организационим и другим облицима друштвеног живота људи. То су, на пример, породица, држава, најразличитије друге организације и сл. *Појам друштвеног бића захвата, дакле, све оно што постоји као објективна реалност независно од људске свести* (подвухао Д. Ж. М.). Појам друштвеног бића искључује једино друштвену свест, која као субјективна реалност одражава друштвено биће човека. Због тога сматрамо да је економска база друштва ужи појам који указује само на одређен, мада додуше, најважнији део друштвеног живота, а друштвено биће је шири појам“.¹⁷³

Посебни облици друштвене свести су манифестације духовног живота помоћу којих човек одражава своје друштвено биће. Ти облици друштвене свести су *религија, филозофија, морал, наука и уметност.* По марксистичком учењу о друштву, друштвено биће је примарно, а друштвена свест је секундарна. Али, исто тако, и *сваки облик друштвене свести има своју релативну самосталност.* Тако да они утичу међусобно један на други и повратно на друштвено биће. Социологија настоји да проучи како одређеност друштвене свести, тако и релативну самосталност њених облика.

2. Какав је однос између друштвене основе и друштвене надградње? Одговор на ово питање дао је Енгелс у свом говору на гробу. Маркса, речима: „Маркс је открио закон развика људске историје: просту чињеницу, која је до тада била скривена под идеолошким наслагама да људи, пре свега, морају јести, пити, становати, одевати се пре него што ће моћи

човек делује на предмете рада у процесу производње, па су она због тога и спроводници радне снаге човека на предметима рада. *Средства за рад и предмети рада чине средства за производњу.* Међутим, средства за производњу су по себи мртве ствари све дотле док их човек не споји својим радом. Зато је и *одлучујући фактор сваког процеса производње, човек.* Средства за рад, предмети рада и човек (радно способан, са својим производним искуством и радним навикама), са својом производном активношћу чине *производне снаге.*

¹⁷³ Др Јоже Горичар, *Социологија*, „Рад“, Београд, 1962., стр. 113.

да се баве политиком, науком, уметношћу, религијом, итд., па према томе, производња непосредних материјалних средстава за живот, а тиме и сваки ступањ економског развоја једног народа и једне епохе, чини основу из које су се развиле друштвене институције, правне концепције, уметничке, чак и религиозне представе дотичних људи, и да се оне стога морају објашњавати из те основе, а не, као што се досад догађало, обрнуто“.

По марксистичком учењу о друштву, друштвена основа – економска база друштва, значи, *проузрокује и условљава друштвену надградњу*.¹⁷⁴ Наравно, друштвена основа *не одређује у подједнакој мери све елементе друштвене надградње*. Друштвена надградња *утиче повратно на друштвену основу, а утицај друштвене основе је само у последњој инстанци одлучујући*. У овом смислу је и Енгелс 1894. године писао у писму *Штаркенбург*: „Није тако да је економско стање једино активан узрок, а све остало само пасивна последица. Не, него постоји узајамно дејство на основу економске нужности, која се у последњој инстанци увек пробија“.¹⁷⁵ Наиме, друштвена надградња као целина и поједини њени елементи не само да имају релативну самосталност у односу на друштвену основу, већ и утичу на њу, било као целина или њени елемент појединачно. Ако појединачно утичу, онда њихов утицај није исти. Поједини елементи имају већи, а други мањи повратни утицај.

Најзад, поделу друштвених појава на друштвену основу и друштвену надградњу *не треба схватити механички јер се основа и надградња узајамно додирују и преплићу*.¹⁷⁶ Зато, неки социолози истичу да друштво представља мноштво друштвених појава, *од којих неке спадају и у базу и у надградњу друштва*. Они сматрају да ће бити најбоље да се између базе и надградње друштва сврставају друштвене појаве које улазе и у друштвену основу и у друштвену надградњу, тим пре што оваква подела не негира исправност поделе друштвених појава. Међутим, има и критичких оспоравања поделе друштвених појава на друштвену основу и друштвену надградњу.

3. Друштвени живот људи не одвија се само у оквиру глобалних друштава, већ и у оквиру великог броја друштвених група које постоје у оквиру глобалних друштава. У ствари, друштвене групе представљају оквир у коме људи успостављају везе између себе, у њима обављају различите активности, задовољавају и развијају своје потребе. Оне зато представљају основни састојак глобалног друштвеног система. Међутим, *иако у односу на природу и само друштво представља велику људску скупину (групу), оно није прост збир друштвених група. Оно је више од тога, као што је и група много више од простог скупа (броја) појединаца. У социологији се проучавању друштвених група придаје велики значај. У придавању великог значаја друштвеним групама иде се дотле да неки социолози сматрају да социологија као наука за свој предмет проучавања има искључиво друштвене групе. Али, и кад се не прихвата ово гледиште о предмету социологије, сигурно је да она треба да проучава друштвене групе, да их дефинише, изврши њихову класификацију и одреди њихово место у структури друштва*.

¹⁷⁴ Односи производње, који са производним снагама којим су одређени чине начин производње, могу бити односи једнакости и односи неједнакости, тј. експлоататорски и неексплоататорски односи. У том смислу се и друштвена надградња, зависно од тога *какав карактер имају производни односи који леже у њеној основи* (неексплоататорски или експлоататорски) може разликовати, и разликује, као *бескласна и класна надградња*. Бескласна надградња постоји у друштву које није подељено на класе. Такво друштво била је првобитна заједница и предвиђало се да ће бити комунистичко друштво, па се говорило и о два облика бескласне надградње: *бескласна надградња првобитног друштва и бескласна надградња комунистичког друштва*.

¹⁷⁵ Маркс-Енгелс, *Изабрана дела II*, „Култура“, Београд, 1951., стр. 487.

¹⁷⁶ Када се указује на узајаман однос друштвене базе (основе) и надградње онда се не ретко истиче и психосоцијални вид њихове повезаности кроз условљеност човекове психе и његовог менталитета одређеним начином рада и материјалним условима живота уопште. Наиме, указује се да дати облик производње и расподеле, изазива појаву одговарајућих навика, обичаја, тј. одређеног понашања људи, а ово понашање ствара одређену психологичку човека датог друштва, тј. заједничке ставове и схватања припадника појединих социјалних слојева у том друштву.

Има више дефиниција друштвених група. Крећу се од врло кратких које друштвену групу одређују као два појединца који утичу један на другог, па до оних које друштвену групу одређују као мноштво појединаца повезаних комплементарним друштвеним односима. Потпунију дефиницију друштвене групе дао је *Жорж Гурвич* који је дефинише као колективну или парцијалну јединицу друштвености засновану на трајним колективним ставовима, који врше заједничку колективну акцију и у којој се ствара целина ставова и интереса који чине оквире подложне структурисању и кохезији разних облика.¹⁷⁷ У својим уџбеницима социологије и *Олег Мандић* и *Анте Фиаменго* дали су значајна разматрања о друштвеним групама дефинишући их, у основи, на исти начин. Друштвена група, по схватању *Олега Мандића*, узета за себе представља скуп „*већег или мањег броја људи који су повезани односима између себе те са стварима, помоћу којих врше одређене облике друштвене делатности*“. По овом схватању, друштвене групе имају три елемента, и то: људе, њихове односе и ствари, помоћу којих људи врше одређене делатности. *Анте Фиаменго* сматра да се друштвене групе могу схватити у ширем и у ужем смислу речи. У *ширем смислу* речи њихове елементе чине: људи, друштвени процеси које обављају, односи у које ступају у том процесу и резултати које група остварује. У *ужем*, правом социолошком смислу, друштвена група има два елемента: људе и односе у које они међусобно ступају вршећи одређени друштвени процес у групи којој припадају. Иначе, и он сматра да се друштвена група може одредити као „*скуп људи који су повезани обављањем одређених друштвених делатности и процеса помоћу одређених средстава ради задовољавања својих потреба*“.¹⁷⁸ Не упуштајући се у критичка разматрања наведених дефиниција друштвене групе, указујемо да свака од њих садржи неки, неке или све од пет елементарних елемената: људе и њихово повезано деловање; трајност и стабилност тог повезаног деловања; међусобну комуникативност у односима и деловању у групи; релативну устаљеност односно кохезију у групи и стварање заједничке свести и знања и вредности. Полазећи од овог сазнања сматрамо да се друштвена група може дефинисати као скуп мањег или већег броја људи који су трајније повезани вршењем одређене делатности у циљу задовољавања одређених личних или друштвених потреба и између којих постоји комуникативност у односима и развијена свест о припадности групи. Ова дефиниција друштвене групе указује да основу друштвене групе чини повезано деловање више појединаца у циљу задовољавања одређених потреба. То задовољавање потреба обезбеђује се трајним повезаним деловањем чланова групе уз комуникативност између њих.

Што је друштво развијеније, то у њему постоји већи број друштвених група, а појединци, што су развијенији као личности, припадају већем броју друштвених група. У свакој од њих њихови чланови обављају неку активност и задовољавају своје разноврсне потребе. *Али, исто тако, активност свих друштвених Група се надопуњује и њихова узајамна повезаност у конкретном друштву даје слику друштва као целине.* А уколико се, и колико се, „*активност неке индивидуе протеже на већи број друштвених група, толико се та индивидуа свестраније развија, или се може развијати и као друштвена личност*“.¹⁷⁹ Иначе, *друштвене групе се могу разликовати, како по броју и врстама делатности које се у њима обављају, тако се могу разликовати друштвене групе са једном или више функција,*¹⁸⁰ као и групе са „*специфичном*“ и групе са „*допунском*“ функцијом, тако што однос свих група може бити потпуно одвојен,

¹⁷⁷ Проблемима друштвених група, па и њиховим дефинисањем бавили су се у социологији: *Е. Еубек, В. Зомбарт, К. Левин, Дипрел, Д. Хоманс, Т. Гајзер Л. Фон Визе* и др.

¹⁷⁸ Опширније о друштвеним групама видети: *Др Олег Мандић, Опћа социологија*, „Информатор“, Загреб, 1975., стр. 94-103; *Др Анте Фиаменго, Основи опће социологије*, „Народне новине“, Загреб, 1977., стр. 211-216 и *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 211-214.

¹⁷⁹ *Др Анте Фиаменго, Основи опће социологије*, цит. изд., стр. 213.

¹⁸⁰ „Функција групе је активност, делатност која је усмерена, како на своје очување, тако и на даљи развој друштва, чиме у основи служи потребама својих чланова, а и широј целини“ (Социолошки лексикон, цит. изд., стр. 113).

али могуће је да допунска функција и потпуно потисне основну, па и да основна функција потпуно ишчезне.

Постојање великог броја друштвених група поставило је пред општу (теоријску) социологију и питање њихове класификације. И у зависности од критеријума класификације постоји више подела друштвених група. Тако, *узимајући као критеријум класификације карактер односа међу члановима групе, разликује се заједница и друштво*. У зависности од броја чланова групе разликују се мале и велике друштвене групе. Разликују се и *примарне* (у којима постоји трајна и блиска сарадња међу члановима групе) од *секундарних* (у којима се људи удружују на основу заједничких интереса) друштвених група. Према степену регулисаности односа у друштвеним групама разликују се *формалне* (у којима су односи унапред одређени) од *неформалних* (у којима односи нису унапред одређени већ се успостављају спонтано у самој групи) друштвених група. Међутим, иако постоји више критеријума за класификацију друштвених група, чини се да су најчешће, при разматрању места друштвених група у структури друштва, узимана три критеријума: *критеријум организованости, односно неорганизованости* друштвене групе, *критеријум друштвене слојевитости* и *критеријум основа груписања, односно садржина групне активности*. По првом критеријуму, друштвене групе се деле на *организоване* и *неорганизоване*. По другом, на *хоризонталне* и *вертикалне*. А по трећем критеријуму, друштвене групе су класификоване као *биолошке, економске, политичке, културно-идеолошке*, итд. *Сматрамо да је најрихватљивије* у класификацији друштвених група поћи од *врсте делатности* која се у групи *одвија*, која у њој преовладава, па *због тога и одређује битно обележје дате групе*. И ако се врста делатности узме за основни критеријум, онда је основно обележје једне политичке партије, као друштвене групе, то што у њој преовладавају политички процеси, а у верској организацији, на пример, религозна делатност. Међутим, у великом броју друштвених група обављају се различите делатности, разноврсни процеси. У неким друштвеним групама врше се чак и све функције које постоје на датом ступњу друштвеног развитка (на пример, у родовској организацији).¹⁸¹

Полазећи од критеријума да ли се у некој друштвеној групи врше све друштвене функције на датом ступњу развоја друштва или не, све друштвене групе деле се на *Глобалне* и на *парцијалне*. *Глобалним (или тоталним) друштвеним Групама називају се оне друштвене Групе у којима се обавља процес свих животних делатности на датом ступњу развитка људског друштва*. То су такве друштвене групе у којима се обављају сви животни процеси, производе неопходна средства за опстанак друштва на датом ступњу развитка. Оне су довољне саме себи. Такве групе су, у ствари, друштва на датом ступњу развитка. Глобалне друштвене групе у досадашњој историји људског друштва биле су: хорда, род, племе, народ, нација и човечанство као друштвена заједница. *Парцијалне друштвене групе су такве друштвене групе у којима се врше две или више функција, односно процеса*. Парцијалне друштвене групе егзистирају у оквиру глобалних друштвених група. С обзиром на *основне процесе који се одвијају у парцијалним друштвеним групама*, оне се деле на: групе које представљају *биолошко-економско јединство*, а такве групе су породице; групе у којима се врше *економски процеси*; групе које представљају *јединство економско-политичких процеса и односа* (у ову групу спадају класе, касте, сталежи, бирократија и професионалне организације); *групе у којима се одвијају политички процеси* (држава и правне институције); друштвене групе у

¹⁸¹ Међутим, са процесом глобализације, настанком јединственог економског политичког и културног пространства на планети Земљи и стварањем иа одређен начин „светског друштва“, у социологији је потребно ново промишљање друштвених група и њихове класификације.

којима се обављају процеси који чине део друштвено-идејне надграде, културно-научне, забавне и друге сличне групе.¹⁸²

3. ОСНОВНА ПИТАЊА РАЗВОЈА ДРУШТВА

1. Настанак социологије обележен је настојањима да се формулише једна општеприхваћена дефиниција друштва, чиме би она дефинисањем свог предмета - друштва, обезбедила себи статус науке. Али, исто тако, од њеног настанка тежило се и утврђивању развоја друштва. Јер, у проучавању друштва не само да је утврђено постојање трајних целина односа које имају истоврсне особине у дужем периоду времена, већ и да током историје постоје промене ових целина. Зато се од почетка настанка социологије говорило, како о социјалној статистици, тако и о социјалној динамици, у ствари о стању и развоју друштва, на шта је посебно указивао и инсистирао *Огист Конт*. Међутим, ово разликовање друштвеног мировања (стања) и друштвеног кретања (динамике) било је предмет критике уз указивање на то да су мировање и кретање друштва две његове неодвојиве димензије које се прожимају и постоје заједно као целина, а да њихово одвајање није доприносило, и не доприноси, јединству предмета социологије. У тим критикама посебно је указивано на неприхватљивост фаворизовања статике друштва као битне одреднице друштва и минировање динамике, као нечега што је изведено из статике. Оправданост критике о подели на друштвену статистику и друштвену динамику постаје све видљивија у савременом друштву у коме су његове промене облик његовог постојања.

Социолошке теорије које су на, један или други начин објашњавале друштво бавиле су се и питањем друштвених промена, тј. развојем друштва. Наиме, оне су настојале да одговоре на питање да ли се, пре свега, уопште друштво развија. А потом, ако су сматрале да се друштво развија, мења, настојале су да одреде покретачке снаге развоја и његове законитости. *Већи број теорија сматра да је друштво подложно развоју. Међутим, теорије које признају развој друштва међусобно се разликују по схватањима да ли постоје законитости по којима се развој друштва врши.* По схватањима неких теорија, друштвени развој не подлеже законитостима. А ако и постоје неке законитости његовог развоја, онда се оне не односе на друштво као целину, већ на поједине његове делове. По схватањима других теорија, постоје опште законитости друштва које се могу утврдити. Међутим, многе од ових теорија су формулисале и сувише опште законе кретања који мало говоре о стварном развоју друштва. У погледу схватања о типу промена у друштву све теорије се, у основи, могу поделити у две групе. У *групу теорија по којима се промене у друштву одвијају у оквиру постојећег система, тако да се не мењају основе владајућег поретка, и теорије које промене у друштву схватају као промене које значе промене система као целине, тј. које значе тотално разарање постојећег* (економског и политичког) *поретка и стварање новог.* И како су објашњавале промене у друштву, у контексту тих објашњења, садржавале су и схватања о могућности и утицају људи на друштвени развој.¹⁸³

Проучавање друштвених промена је теже од проучавања друштвене структуре. Тешкоће произлазе из потребе познавања не само категорије друштвене структуре, већ и много шире мреже појмова, али, и због тога, што се друштвене промене могу посматрати са више

¹⁸² У ствари, друштвене групе представљају битне елементе друштвене структуре, оне уједињују појединце и приближавају их друштву, тако да се може рећи да друштво постоји у друштвеним групама, па и промене у друштву означавају промене у друштвеним групама, тј. да без промена у друштвеним групама нема ни промена у друштву.

¹⁸³ Опширније о овоме видети: Др Бранислав Ђурђев, *О такозваним најопштијим законима развојка друштва*, „Преглед“, Сарајево, 11-12/1960., стр. 349-361 и др Данило Ж. Марковић, *Основе законитости друштвеног развојка и његове покретачке снаге*, „Просветни преглед“, Београд, 1974.

различитих становишта.¹⁸⁴ Оне се могу проучавати као промене на макроплану и као промене на микроплану. *На макроплану* друштвена промена се проучава онда кад се носиоцима те промене јављају друштвене групе, класе, друштвени слојеви, као и глобално друштво у целини. Као носиоци промена на *микроплану* се јављају појединци, као припадници појединих друштвених група. *Обе врсте ових социјалних процеса су међусобно везане и узајамно се условљавају.* У више случајева тешко је разликовати промене на макроплану и промене на микроплану. Та граница је нарочито тешко учољива у периодима радикалних преображаја. Па ипак, важно је уочити промене које се дешавају на макроплану у положају друштвених група, од промена положаја појединаца, иако те групе сачињавају појединци као људи. Социологија настоји да проучи како промене на макро, тако и на микроплану и њихову повезаност.

2. У друштвеним наукама није расправљано само питање законитости развоја друштва, већ врло често и питање појмовног одређивања самог развоја, шта значи кретање друштва. По неким схватањима, кретање друштва може бити схваћено у ужем и у ширем смислу речи. У *ширем* смислу, кретање означава *сваку промену у друштву*, тј. промену друштвених односа у смислу да људи у неке од њих ступају, из других иступају, а то њихово ступање и иступање може бити и различито је по разним обележјима. У том смислу, друштво као целовитост друштвених односа налази се у непрестаном кретању. У *ужем* смислу речи, кретање друштва означава стварање нових *друштвених односа*, који са таквим карактером до *тада нису постојали*. Реч је о стварању нових односа у процесу материјалне производње, а потом и у осталим сферама друштвеног живота, који се разликују од претходних друштвених односа.

Бавећи се питањима друштва и законитостима његовог кретања, многи теоретичари настојали су да објасне и питање појмовног разликовања *напредовања* и *назадовања друштва*, тј. које промене друштва можемо означити као његов напредак, даљи развој, а које као његову стагнацију, његово назадовање. Али, *пре разматрања ових питања у социологији се од њеног настанка у 19. веку, и касније њеним развојем у 20. веку, постављало питање да ли уопште историја људског друштва представља непрекидан и једнолинијски процес развоја од нижих ка вишим облицима живота.* У почетку одговор је био потврдан. Међутим, у 20. веку напушта се схватање о праволинијском, универзалном и прогресивном развоју друштва. Јављају се *теорије о динамичном развоју друштва (Освалд Шпенглер, Арнолд Тојнби, Питирим Сорокин)* и схватања о *потреби напуштања* разматрања о „великим променама светске историје и потреби проучавања промена у друштву које могу бити, како мале, тако и велике. Али, како није порицано напредовање друштва, тј. повремене промене у њему, без обзира на то да ли настају у његовом праволинијском или цикличном кретању, па се настоји (уз често указивање да је питање прогреса ствар субјектине оцене) *да се изнађу објективна мерила друштвеног прогреса, тј. индикатори друштвеног прогреса.* У таквом настојању, као *индикатори друштвеног прогреса најчешће се наводе: ниво производних снага, висина животног стандарда и њихова релативна уједначеност, просечан човеков век, степен политичких и друштвених слобода.*¹⁸⁵ Ако се прихвате ови индикатори друштвеног прогреса, а то значи да напредује оно друштво у коме све већи број људи све дуже и боље живи,¹⁸⁶ онда се мора

¹⁸⁴ Тако нпр., по неким схватањима, у грађанској социологији мало пажње се посвећује променама глобалних друштава, а више се разматрају питања посвећена променама у парцијалним друштвеним групама. Шире о овоме видети: Др Анте Фиаманго, *Основи опће социологије*, цит. изд., стр. 158-160.

¹⁸⁵ Михаило Поповић, *Проблеми друштвене структуре*, „Култура“, Београд, 1967., стр. 295-304.

¹⁸⁶ И поред тога што постоје опречна схватања о овим питањима сматрамо да се може прихватити појмовно одређивање напретка друштва које даје Радомир Лукић, када каже да „се може сматрати да напредује оно друштво у коме све већи број људи све дуже и све боље живи, тј. друштво у коме се повећава како производња људи, одн. број људи, тако и материјална и културна производња по сваком становнику, а истовремено се ствара и такво друштвено уређење које и стварно сваком становнику омогућава да добије сразмерно све више ових производа и тиме све дуже и све боље живи“. (Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, цит. изд., стр. 302).

указати да друштвени прогрес није био равномеран и уједначен, а поједина људска друштва нису се само развијала и напредовала, већ су у свом развоју и стагнирала и пропадала.

По томе како схватају развој друштва, и законитости тога развоја, социолошке теорије се, мање или више, међусобно разликују. То разликовање настаје из чињенице да одређивање основних покретачких снага развоја друштва од стране појединих теорија произлази из основне концепције схватања тих теорија о појму и структури друштва. *Зато, и када се приступа подели теорија о покретачким снагама, онда се мора поћи од основних теоријских обележја појединих теорија, од основе од које полазе при посматрању и објашњавању, како друштва као целине, тако и појединих друштвених појава.* Међутим, могуће је социолошке теорије разликовати на оне које промене у друштву схватају и разматрају као промене у оквиру постојећег система и оне које промене у друштву схватају као промене система као целине. У контексту оваког приступа променама у друштву одређују се: типови промена; и њихов историјски правац и основни носиоци промена.¹⁸⁷ Социологија, без обзира на полазну теоријску основу, треба да проучава како промене система, тако и промене у систему.

3. Марксистичко схватање о променама у друштву, полази од тога да друштво представља посебну реалност која настаје деловањем људи на природу тако да људи мењају сами себе и своје облике живота, и да друштво постоји на подлози наорганске и органске материје. Зато, законитости кретања аорганске и органске материје делују и на друштво. Међутим, *то деловање није непосредно, већ преломљено кроз призму друштвених односа, као историјског процеса. Друштво као посебна реалност коју стварају људи својим деловањем, има и своје посебне законитости које су само њему својствене.*¹⁸⁸ Полазећи од схватања законитости у свету и друштву, марксистичка теорија друштва покретачке снаге друштвеног кретања тражи у самом друштву, и то у оној области друштвеног живота која представља специфичну манифестацију објективне стварности у области друштвеног живота. Морамо почети тиме - писали су класици марксизма у *Немачкој идеологији*, што ћемо констатовати прву претпоставку сваке људске егзистенције, па, дакле, и свеколике историје, такву претпоставку да људи морају бити у стању да живе да би могли да стварају историју. А живети, кажу они, значи, пре свега, јести и пити, становати и одевати се и још нешто друго. Тако је први историјски чин изградње средстава за задовољење ових потреба производња самог материјалног живота, основни услов свеколике историје, који се мора и данас као пре толико година испољавати свакодневно и сваког часа да би се у животу могли одржати људи.¹⁸⁹

Трајање процеса производње материјалних добара је, по марксистичком учењу, фундамент непрекидности људске историје, то је материјална основа трајања и акумулирања културног достигнућа људи. У ствари, *човеково непрестано савладавање природе лежи у основи свих промена облика производње. А ове промене повлаче за собом промену система облика и веза који карактеришу све области друштвеног живота.* Зато су промене и развој

¹⁸⁷ Мирослав Печујлић - Владимир Милић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991., стр. 318-319.

¹⁸⁸ О законитостима кретања друштва постоје одређена неслагања и у социолошкој литератури која за свој основ имају учење класика марксизма о друштву. Наиме, постоје опречна схватања о томе да ли постоји општи закон кретања друштва или само постоје законитости кретања појединих друштвено-економских формација. Међутим, уколико заступници схватања о законитостима кретања друштва у марксистичкој социологији желе остати верни марксовом схватању друштва, онда морају поћи од чињенице да су Маркс и Енгелс сматрали да истоје општи научни закони који објашњавају кретања друштва као целине свих друштвених односа. Маркс је изричито формулисао општи закон кретања друштва у Предговору за *Прилог критици полишичке економије*.

¹⁸⁹ А у писму Аненкову 1846. год. Маркс пише: „Захваљујући простој чињеници да свако напредно поколење затиче производне снаге које је стекло претходно поколење које му служи као сировина за нову производу, захваљујући тој чињеници ствара се веза у људској историји, ствара се историја човечанства, која је утолико више историја човечанства уколико су се више развиле производне снаге људи, а према томе и њихови друштвени односи“. К. Маркс-Ф. Енгелс, *Изabrана дела, II*, „Култура“, Београд, 1950., стр. 422-433.

људског друштва његово „нормално“ стање. Ни један елемент друштва није непроменљив, нити вечит. Узроци промена друштва и друштвених елемената леже у самом садржају друштвеног бића, људске културе, у самом специфичном људском облику постојања, у друштвеном облику постојања човека. Најпотпуније, и у исто време најсажетије, марксистичко схватање о покретачким снагама развоја људског друштва дао је Маркс у *Предговору Прилогу критици политичке економије* следећим речима: „На извесном ступњу свога развоја долазе материјалне производне снаге у противуречност са постојећим односима производње, или, што је само правни израз за то, са односима својине у чијем су се оквиру дотад кретале. Из облика развијања производних снага ти се односи претварају у њихове окове. Тада наступа епоха социјалне револуције. С променом економске основе врши се, спорије или брже, преврат целокупне огромне надградње.¹⁹⁰ Марксистичко учење о друштву, значи, сматра да постош *општи закон кретања друштва*, по коме до развоја друштва долази услед развоја производње, као основног друштвеног процеса. Развој производње условљен је развојем материјалних производних снага чији развој, даље, доводи до промене производних односа, а њихова промена до промене свих осталих друштвених односа, односно до промене друштвене надградње. До сталног развоја производних снага у друштву долази услед тежње људи да појачају своју моћ присвајања природе, као и услед других промена у природним условима и друштвеној надградњи. Како су производни односи одређени степеном развоја производних снага, то виши степен развоја производних снага тражи и нове више односе производње који ће омогућити њихов даљи развој. Значи, *да би се материјалне производне снаге могле развијати, потребно је да имају одговарајуће производне односе који ће се мењати са развојем производних снага, како у општим, тако и у појединачним облицима*. Међутим, развој производних снага није увек праћен адекватним развојем производних односа. *И управо непосредно успостављање и нарушавање склада између производних снага и производних односа доводи до кретања у друштву*. У ствари, промена начина производње, у његовим елементима у производним снагама и у производним односима, ствара нов систем односа друштвених класа, нов систем сукоба између класа, али тај сукоб је такав да обезбеђује владавину једне од основних класа.¹⁹¹

Схватање покретачких снага друштвеног развоја класика марксизма *садржи у себи елементе објективности и елементе нужности*. Наиме, друштвено збивање се одвија *независно од свести људи, њихових жеља, мишљења и очекивања*. Човек може да сазна, упозна друштвено збивање и своју активност усклади са њим, али не може да дела успешно против општег тока друштвеног збивања, он не може да заустави или скрене, како се то каже, „точак историје“. Други елемент садржи сазнање о *нужности друштвеног збивања*. Кроз историју људског друштва испољавају се процеси који су узрочно повезани. *Појам покретачких снага друштвеног кретања садржи у себи оба елемента, па је управо и зато синоним појма друштвених законитости*. *Објективни карактер* покретачких снага друштвеног развоја огледа се у чињеници што се специфични односи између производних снага и производних односа испољавају ван свести појединаца и независно од ње. Но, како се овде ради о деловању покретачких снага друштвеног развоја, о друштвеној законитости, а друштво сачињавају људи који, као свесна бића, имају активан однос не само према друштвеној средини у којој

¹⁹⁰ При посматрању оваквих преврата мора се увек разликовати материјални преврат у економским условима производње, који се да утврдити с тачношћу природних наука, од правних, политичких, религијских, уметничких и филозофских, укратко, идеолошких облика, у којима људи постају свесни тога сукоба и борбом га решавају... Никада нека друштвена формација не пропада пре но што буду развијене све производне снаге за које је она довољно иространа и никад нови, виши односи производње не наступају пре но што се материјални услови његовог постојања нису већ родили у крилу самог старог друштва“. К. Маркс-Ф. Енгелс, *Изabrана дела*, I, „Култура“, Београд, 1949.. стр. 319-320.

¹⁹¹ У оваквом односу између елемената економске базе друштва, манифестује се у области друштвеног живота општа законитост у објективној стварности, по којој борба унутрашњих противуречности представља покретачку снагу развоја у природи, људском друштву и људском мишљењу

живе, то се објективно деловање друштвених законитости одражава у свести људи, постајући, на тај начин, субјективно сазнавање објективног деловања друштвених законитости.¹⁹² Међутим, иако истиче објективност и нужност промена у друштву, марксистичка теорија друштва не негира значај субјективног фактора за друштвени развој. Наиме, Маркс појмове „законитости“ и „нужности“ у историјском развоју друштва није употребљавао у њиховом природно-научном смислу, то значи у смислу који не садржи у себи појам воље. Напротив, он је ове појмове употребљавао, у смислу који је установљен на терену политичке економије, управо у значењу поновљених и зато, углавном, предвиђених масовних појава.¹⁹³ И зато правилно истичу многи марксистички теоретичари да могућност остварења друштвених промена настаје увек као резултат сукобљавања друштвених снага које теже различитим циљевима. Рационално и историјски адекватно распознавање ситуације коју има једна од ових снага, увек је било важно и саодлучујући чинилац, у остваривању дате друштвене промене. Континуитет историјских догађаја зависи и зависио је, дакле, у великој мери од свесног координираног напора људских маса. Мада су људи у стварању историје везани затеченом друштвеном ситуацијом коју је створило претходно поколење, историја је њихов производ. И управо зато, познавање људског света, рационална и историјски адекватна идеологија, неопходни је услов за историјску слободу људи, за њихово планско и свесно стварање историје по мери њихових стварних потреба и интереса.

Марксистичка теорија друштва, покретачке снаге развоја друштва открива у самом друштву и то у основном друштвеном процесу, у процесу материјалне производње. Она их налази у супротности између производних снага и производних односа. Међутим, супротности производних снага и производних односа изражава се преко различитих интереса друштвених група, а у класном друштву, као различит интерес различитих класа које се разликују по односу према средствима за производњу на појединим ступњевима развоја друштва и које воде борбу за остваривање својих интереса. Основни производни однос изражен је у својини на средствима за производњу, а власником тих средстава јавља се увек нека класа. Појединим ступњевима развоја производних снага одговарају одређени односи производње са својим правним изразом у својини на средствима за производњу. Међутим, пошто се производне снаге налазе у сталном развоју, то одређеном степену развоја производних снага не одговарају одређени односи производње, па и одговарајући облици својинских односа на средствима за производњу. Тако се нужност за новим производним односима испољава као нужност за новим облицима својине на средствима за производњу, за таквим облицима својине у којима се класа која је до тада била власник средстава за производњу, не јавља више власником. У тако насталој ситуацији класа која престаје бити власник средстава за производњу у контексту нових производних и својинских односа, настоји да задржи старе производне односе у којима се она јавља власником средстава за

¹⁹² И кад људи предузимају одређену друштвену акцију, овакву или онакву, они су на њу упућени овим субјективним сазнањем објективног деловања друштвених законитости. У овом смислу је и Енгелс истицао да људи сами праве своју историју, али у условима које сами не бирају. Енгелс каже: „Ако, дакле, треба да се испитују покретачке силе, које - свесно или несвесно, и то врло често несвесно - стоје иза побуда историјских актера и које сачињавају историјске крајње покретачке силе историје, онда то нису толико побуде појединих, ма колико истакнутих људи, колико су то побуде које покрећу велике масе, читаве народе, а у сваком народу опет читаве класе; и то не тренутно на пролазан излет, или да плану као ватра од сламе, него на трајну акцију која доводи до великих историјских промена... Све што људе покреће мора проћи кроз њихову главу: али какав ће облик то примити у тој глави, то увелико зависи од околности“.

¹⁹³ Борба између основних класа води се у разним видовима и скоро у свим областима друштвеног живота. Она се, пре свега, води у економској сфери друштвеног живота око својине на средствима за производњу. Поред економских облика класне борбе значајни су и њени политички облици, мада то није увек у довољној мери видљиво. У свом писму Шмиту од 27. X 1890. год. Енгелс је писао: „Као што се на новчаном тржишту углавном... огледа кретање индустријског тржишта и то, наравно, изокренуто, тако се и у борби између владе и опозиције огледа борба класа које су већ раније постојале и бориле се, али и та борба се такође огледа изокренуто, не више непосредно него посредно, не као класна борба већ као борба за политичке принципе, и то толико изокренуто, да су биле потребне хиљаде година док смо то опет докучили“. Наиме, и политички облици борбе служе за остварење економских циљева па се зато ова два облика класне борбе, економски и политички, не могу строго да одвоје.

производњу, макар да ти односи не омогућају даљи развој производних снага. *Таква класа која жели да задржи преживеле односе производње, односе производње који представљају кочницу даљем развоју производних снага (па и развоју друштва) добија карактер реакционарне класе. Насупрот овој класи налази се прогресивна класа, класа која тражи успостављање таквих односа производње који не само да одговарају датом ступњу производних снага, већ омогућавају њихов даљи развој.*

Основна противречност између производних снага и производних односа јавља се, на овај начин, као противречност двеју основних класа (у класним друштвено-економским формацијама), а класна борба као облик разрешавања класних противречности је, у ствари, облик разрешавања противречности између производних снага и производних односа и успостављања њиховог склада на вишем нивоу. У том смислу се и каже да је класна борба у социолошком погледу, основна покретачка снага развоја класног друштва.¹⁹⁴

Марксистичко схватање о покретачким снагама развитка људског друштва и основним облицима друштвених промена не може се одвојити од марксистичког поимања друштвено-економске формације, чији је појам створен на основу сазнања да сва конкретна друштва у појединачним историјским периодима имају заједничке основне карактеристике, јер као епохе производње имају извесна заједничка обележја.¹⁹⁵ *Друштвено-економска формација, као категорија марксистичке теорије друштва, представља даљу разраду основне концепције схватања друштва од стране Маркса и Енгелса, по којој материјални услови живота одређују све облике друштвеног живота, а односи у процесу производње све остале друштвене односе и то тако да сваком ступњу развоја производних снага одговарају одређени производни односи који не само да одређују остале друштвене односе већ са њима и чине једну целину. У овом смислу, друштвено-економска формација се дефинише као историјски дати тип друштва који се од других историјских типова друштва разликује по њему специфичној друштвено-економској основи и њој одговарајућој надградњи. Друштвено-економска формација, као посебан друштвени организам, има своје посебне законитости настанка, функционисања и преласка у виши облик, у други социјални организам.*

Наиме, *друштвено-економске формације су релативно трајне целине друштвених односа које настају око основног продукционог односа одређеног датим степеном развоја производних снага и израженог у својини на средствима за производњу. Овако одређена друштвено-економска формација представља један општи појам до кога се дошло високим степеном уопштавања заједничких особина низа конкретних друштава на појединим ступњевима развоја друштва уопште. И како основу друштвено-економске формације чини начин производње, односно одређени односи производње, то се разликује онолико друштвено-економских формација колико има начина производње: првобитна заједница, робовласничко друштво, феудално, капиталистичко и комунистичко друштво са социјализмом, као нижом фазом свога развоја. А друштвено-економске формације према карактеру основних односа производње, да ли су експлоататорске или нису, деле се на експлоататорске (робовласништво,*

¹⁹⁴ Борба између основних класа води се у разним видовима и скоро у свим областима друштвеног живота. Она се, пре свега, води у економској сфери друштвеног живота око својине на средствима за производњу. Поред економских облика класне борбе значајни су и њени политички облици, мада то није увек у довољној мери видљиво. У свом писму *Шмиту* од 27. X 1890. год. Енгелс је писао: „Као што се на новчаном тржишту углавном... огледа кретање индустријског тржишта и то, наравно, *изокренуто*, тако се и у борби између владе и опозиције огледа борба класа које су већ раније постојале и бориле се, али и та борба се такође огледа *изокренуто*, не више непосредно него посредно, не као класна борба већ као борба за *политичке принципе*, и то толико *изокренуто*, да су биле потребне хиљаде година док смо то опет докучили“. Наиме, и политички облици борбе служе за остварење економских циљева па се зато ова два облика класне борбе, економски и политички, не могу строго да одвоје.

¹⁹⁵ Основу за појмовно одређивање друштвено-економске формације дали су у својим делима Маркс и Енгелс, а пре свега Маркс у Предговору „Прилогу критици политичке економије“ указујући да се азијатски, антички, феудални и модерни начин производње могу означити као прогресивне друштвено-економске формације, а да са капиталистичком друштвено-економском формацијом завршава предисторија људског друштва.

феудализам и капитализам) неексплоататорске друштвено-економске формације (првобитна заједница и комунизам).¹⁹⁶ Стварањем појма друштвено-економске формације учињен је велики допринос не само разјашњењу покретачких снага друштвеног развитка и утврђивању законитости кретања друштва, већ и оформљењу једне истинске социологије, као науке о друштву.¹⁹⁷ Кретање друштва, односно појединих конкретних друштава, врши се преко социјалних револуција преласком из једне у другу друштвено-економску формацију. До таквог преласка долази када производне материјалне снаге дођу у противуречност с постојећим односима производње, „или што је само правни израз за то, с односима својине, у чијим су се оквирима дотле кретале. Из облика развијања производних снага ти се односи претварају у њихове окове. Тада наступа епоха социјалне револуције. С променом економске основе врши се, спорије или брже, преврат читаве надградње.“¹⁹⁸ У проучавању промена у друштву, у сваком поједином случају, социологија треба да истражује како се ова законитост испољава.

Међутим, савремена социологије у проучавању промена у друштву, ако, и када, полази од марксистичког схватања о законитостима друштвеног развоја, треба да истражује не само како се ове законитости испољавају, већ и да критички промишља саме те законитости. Овакав приступ је потребан с обзиром на дубоке и значајне промене настале у друштву, у његовој материјалној основи и социјалној структури, у односу на време када су те законитости формулисали класици марксизма. Те законитости треба критички промишљати, пре свега, *са становишта повећаног значаја науке за развој производних снага, и чињенице да је она постала најзначајнији њихов елемент, да је то довело до промена у садржају рада, интелектуализацији производног рада.* Ове промене су условљене не само променама у социјалној структури и друштвеном положају појединих слојева, већ су довеле и до захтева за новом социјалном организацијом, како у свету рада тако и у политичкој организацији друштва.

4. У социологији има више идеалистичких теорија са различитим теоријским и методолошким правцима. Оне у схватању и објашњењу друштва основни значај придају духовним (идејним) чињеницама занемарујући значај, како материјалних чињеница и процеса, тако и међуделовања људског понашања.¹⁹⁹ Ове теорије садрже и ставове о покретачким снагама развоја друштва. Заједничко им је то што *покретачком снагом развитка друштва сматрају неки облик свести, а разликују се по томе који облик свести сматрају одлучујућим за развој друштва и по начину како се деловање ТОГ облика испољава као одлучујући фактор развоја.* По схватањима неких идеалистичких теорија, покретачка снага друштвеног кретања је *апсолутна идеја* која је објективна и независна од људи и развија се по својим законитостима, тако да њен развој одређује развој свести, па и друштва. По схватањима других идеалистичких теорија ради се о специфичним формама друштвене свести, као што су „народни дух“ „колективне представе“. Али, исто тако, познате су идеалистичке теорије о пресудној улози *великих личности* за друштвено кретање чијим се идејама, личном

¹⁹⁶ Стварањем појма друштвено-економске формације не негира се индивидуалност конкретних друштава, већ се само уочавају њихове заједничке карактеристике које пре свега произлазе из идентитета производних односа који леже у њиховој основи.

¹⁹⁷ У овом смислу је истицано да је Маркс први поставио социологију на научно тло, утврдивши појам друштвено-економске формације као појам целокупности датих производних односа и утврдивши да развој друштвено-економских формација представља природно-историјски процес. Тиме су, указивано је, остварени услови за развој научне социологије, јер су друштвени односи објашњени производним, а ови степеном развоја производних снага, што је дало чврсту основу за схватање развитка друштвено-економских формација као природно-историјског процеса.

¹⁹⁸ К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, том I, „Култура“, Загреб, 1949., стр. 319.

¹⁹⁹ *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 219.

способношћу и делатношћу објашњава процес друштвеног кретања. У групу идеалистичких теорија о покретачким снагама друштвеног развоја спада, са разним својим варијантама, и *теорија силе*. Ова теорија је као пресудан фактор за друштвено кретање узимала улогу политичког фактора, а пре свега, улогу државе. По њој, државна сила, руководећи се одрженим идејама и циљевима, одређује друштвену структуру и токове друштвеног развоја. Али, у групу идеалистичких теорија не спадају само теорије које за свој основ имају *филозофски идеализам*, већ и оне теорије које полазе од *механистичког материјализма*, који примењен на друштво, даје идеалистичко објашњење покретачких снага развоја друштва. Јер, овај материјализам је све просуђивао по мотивима поступака, он је делио историјске актере на племените и неплемените и редовно је налазио да су племенити преварени, а неплеменити победници. Наиме, како је указивано, отуда следи да је у историјској области стари материјализам постао неверан самом себи. Он је идејне покретачке силе које делују узимао као последње узроке догађаја, уместо да испита шта се налази иза њих, шта су покретачи тих покретача.²⁰⁰

Поред идеалистичких теорија о покретачким снагама развоја друштва постоје и вулгарно-материјалистичке, међу којима су најпознатије: *теорија о разрастању потреба*, *теорија географског материјализма* и *демографска теорија*. *Теорија о разрастању потреба претежно* је заступљена у социјал-реформистичким теоријама грађанске социологије. По овим схватањима покретачка снага развоја друштва је, у основи, *борба за задовољење новонасталих друштвених потреба*. Услед тежње за задовољењем стално растућих потреба, постоји вечита борба између могућности и потреба и та је борба основна снага, која креће друштво напред. Овакво схватање покретачких снага развоја друштва је неприхватљиво. Јер, обим људских потреба је историјски условљен. Одређен карактер производних односа коче или развија на одређен начин потребе човека за обимом и врстом његових потреба. Наиме, *потребе људи нису само условљене природном околином, оне су и историјски одређене. Историјски условљене потребе су разноврсније и по обиму веће од потреба које условљава природа и чије задовољење омогућава просту егзистенцију људи*. Потребе се јављају више као последица развитка производње, а мање као природно одређене потребе. Зато се развитак потреба може објаснити, пре свега, развитком производње материјалних добара, односно развитком средстава за производњу. Потребе нису, и не могу бити, покретачка снага развитка људског друштва јер су и последица производње, а њихов обим је одређен степеном развитка материјалних производних снага.²⁰¹

По демографској теорији ступањ природног пораста становништва је основна покретачка снага развоја људског друштва. По њој пораст броја људи утиче на развитак друштва. Међутим, и овде треба истаћи *да је, пре свега, могућност повећања броја становника у последичном односу према степену развоја производних снага*. Наиме, ако постоји могућност повећања густине насељености, та могућност указује да је остварен одређен ниво материјалне производње, као резултат развоја производних снага, и да се пораст броја становника, на одређен начин, регулише општим током развоја друштва. Јер, одређен ниво материјалних производних снага ствара могућност за повећање броја становника, па је услед тога ова теорија неприхватљива. Али, од ове опште законитости има и изузетака. Тако у савременом друштву у неким државама Азије и Африке број становника природним прираштајем се брзо повећава, што не само да није одређено развојем производних снага, већ онемогућава њихов

²⁰⁰ К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изabrана дела*, том II, „Култура“, Београд, 1950. стр. 380.

²⁰¹ Опширније о овим теоријама видети: Др Предраг Алексић - др Влајко Петковић, *Социологија*, Економски факултет, Београд, 1991., стр. 89-96.

бржи развој. Ова ситуација се означава као „демографска бомба“, која угрожава не само развој тих земаља, већ представља еколошки проблем планете Земље.²⁰²

Теорија географског материјализма пресудну улогу у развоју друштва даје географској средини. У оквиру овако схваћеног утицаја географске средине, разликује се *географски детерминизам* и *географски посибилизам*. По географском *детерминизму* географска средина одлучујуће делује не само на општи ток развоја људског друштва, већ су и све манифестације друштвеног живота условљене у крајњој линији утицајем географске средине и природних услова у којима људи живе. Географски *посибилизам* представља блажу варијанту географског материјализма. По њему географска средина даје само одређене могућности за развој друштва, а реализација ових могућности зависи од других фактора. Схватање о апсолутизацији улоге географске средине у развоју људског друштва *није прихватљиво*. Међутим, неправилно је порицати значај географске средине. Она може имати одлучујући, или мање одлучујући значај, за развој људског друштва по мери конкретног утицаја који има на структуру материјалних производних снага. Али, у односу географске средине и друштва одлучујући фактор је човек, са својим радним способностима и својом активношћу којом географску средину потчињава својим циљевима. У овом смислу *Анте Фиаманго* указује да паралелно са развојем производних снага утицај географског фактора на човека и друштво врши се посредно преко производних снага које је човек створио „као и обрнуто, преко тих производних снага, човек све знатније утиче на саму природу, трансформирајући је постепено према својим плановима и потребама. Главни дотицај човјека с природом дешава се више путем производње, а не готовог присвајања природних добара. Кроз тај процес производње човек продире у природу, а сама се природа, на неки начин, улијева у друштво, утјечући на његов развој.“²⁰³ Међутим, *утицај географског фактора на развој друштва не сме се поједностављивати, и одвајати од ступња развоја производних снага. Географска средина је чинилац који омогућује постојање друштва, али њоме се не може објаснити развој друштва.* Она не проузрокује промене у друштву, али може погодити, у мањој или већој мери, тим променама, поготову ако је елемент производних снага, ако се оне схвате у ширем смислу речи.²⁰⁴ Овај утицај географског фактора у савременим условима треба разматрати и у контексту научних расправа и сазнања о еколошким проблемима.

5. Ако се друштво креће (развија), тј. ако у њему настају промене (а управо смо учинили кратак осврт на суштину схватања појединих теорија о покретачким снагама развоја друштва), онда се постављало, и поставља, питање да ли постоји општи правац кретања (развоја) друштва (историје). У социологији постоје две ривалске линеарне теорије које сматрају да постоји универзални закон развоја друштва: марксистичка и либерална. По *марксистичкој теорији* постоји општи закон (и општи правац) развоја друштва. По том закону, развој људског друштва врши се преко друштвено-економских формација (које се законито смењују) и завршава се у хармоничном друштву будућности - у комунизму као бескласној људској заједници у којој нестају приватна својина, класе и политичка власт. По *либералној теорији* развој друштва води стварању постиндустријског друштва са приватном својином, тржиштем и конкуренцијом. Насупрот овим теоријама, које се означавају као оптимистичке, налазе се теорије са песимистичком визијом друштва, која је нарочито изражена у *цикличним теоријама*

²⁰² Међутим, ако природни прираштај становништва није фактор развоја друштва, он може бити фактор стагнације и назадовања друштва. То се догађа онда када је природни прираштај тако висок да не подстиче развој производних снага, већ доводи до њихове стагнације. Опширније о овоме видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, 5. изд., Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005., стр. 156-158.

²⁰³ Анте Фиаманго, *Основи опће социологије*, „Народне новине“, Загреб, 1973., стр. 162.

²⁰⁴ Шире о критици географског материјализма видети: Милан Милутиновић, *Географски материјализам*, Историјски институт НР Црне Горе, Титоград, 1957.

о развоју друштва. Ове теорије развој друштва схватају као бескрајну серију успона и падова. Наиме, по схватању ових теорија, у историји људског друштва настају велике културе које се развијају и кад достигну свој врхунац оне пропадају.²⁰⁵

На место њих настају друге, нове, велике културе које имају исти развојни пут, развијају се, достижу врхунац и пропадају.²⁰⁶ Ово смењивање култура нема кулминативни значај, тј. не води повећању напретка, тако да се на крају сваког циклуса човечанство у суштини налази тамо где се и пре налазило. Међутим, *нама се чини да ниједна од ових теорија неможе да пружи објашњење промена у друштву и то, како оне које сматрају да постоји неминовни прогрес у друштву, тако и оне које сматрају да се у свом развоју човечанство враћа тамо где је и било.* Јер, промене у људском друштву могу означавати, како разарање и назадовање, тако и прогрес, напредак. Овакви правци промена постојали су и постоје свакако у појединим друштвима. Али, ако се раније, крајем 19. и у првој половини 20. века, и могло сматрати да је развој друштва уопште као укупности свих конкретних друштава, историјски посматрано представљао прогрес, данас, на почетку 21. века, постаје све јасније, да због сукоба са природом, тј. (еколошким) поретком у природи у њеном присвајању производном делатношћу, постоји реална опасност од уништења друштва.²⁰⁷

Међутим, без обзира на то да ли се ради о оптимистичким или песимистичким виђењима праваца у развоју друштва, социолошке теорије, на један или други начин, указују да у друштву постоје две основне врсте промена: *револуционарне* (када се мења друштвени систем у целини) и *еволутивне* (када настају промене у оквиру система, али се систем као целина не мења). Ово разликовање промена у друштву на револуционарне и еволутивне најдоследније и најпотпуније је разрађено у марксистичкој теорији друштва. По марксистичкој теорији друштва *револуционарне промене* у развоју друштва постоје онда када се суштински мења друштво, а то се дешава онда када се мења начин производње, тј. када се мењају производни односи изражени у својини на средствима за производњу, и на основу тих промена настају и промене (смене) друштвено-економских формација. *Еволутивним променама* у друштвеном развоју означавају се промене које се врше у оквиру неке друштвено-економске формације које немају за последицу промену својинских односа и начина производње, па не доводе до промене друштвено-економске формације. Смена друштвено-економских формација врши се *постепено*. Друштвени развој представља целину еволутивних и револуционарних збивања. У том процесу револуционарне промене стварају могућности стварања нових, виших друштвених стања и друштвених структура у односу на старе и то у свим областима друштвеног живота, у друштвеној основи и друштвеној надградњи. Скоковитост

²⁰⁵ Арнолд Тојнби уобличио је теорију која уједињује линеарна и циклична схватања променама у друштву. Код нас је објављено његово двотомно дело *Истраживање историје*, I и II, „Просвета“, Београд, 1970. По његовом схватању нове цивилизације настају као резултат одговора на изазове које једном друштву намећу промене спољашње средине. Поједине цивилизације развијају се и напредују када на изазове пружају успешан одговор, и тај одговор води социјалним иновацијама. А те одговоре пружају стваралачке мањине. Цивилизације пропадају само ако се такви одговори не пруже. Значи, поједине цивилизације не морају да пропадну. Оне могу дуго да вегетирају, а одлучујући фактор развоја Тојнби види у религији, у способности да се развије виши тип религије. (Опширније видети: М. Печулић - В. Милић, *Социологија*, цит. изд., стр. 320).

²⁰⁶ „Видели смо да, ако и када цивилизација почне да губи своју стваралачку снагу, људи испод њене површине и изван њених граница, које она цело време осветљава својим утицајем и увлачи у свој вртлог, почињу да се опиру, уподобљавају, што доводи до тога да друштво које је у доба свог раштења било друштвена целина са границом која се стално ширила, и увек била неодређена, бива унутра подељено оштром раздвајајућом линијом између владајуће мањине и унутрашњег и спољашњег пролетаријата“. (Арнолд Тојнби, *Истраживање историје*, I, цит. изд., стр. 91).

²⁰⁷ Видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, цит. изд., стр. 145-167.

револуционарних збивања састоји се у томе што до нових структура долази у релативно кратком временском раздобљу.²⁰⁸

У свакој револуцији може се разликовати њена економска страна. тј. успостављање новог начина производње. Нови начин производње успоставља се преко оних производних односа који означавају промену својинских односа, тако да се власником средстава за производњу јавља нова класа. Али, исто тако, разликује се и *политичка страна револуције* која се састоји у преузимању политичке власти, тј. државне власти, од стране класе која је постала власник средстава за производњу (у систему нових производних односа) и тиме постала економски владајућа. У ствари, *свака класа када постане економски владајућа, поставиши власник средстава за производњу, тежи да постане и политички владајућа, да државни апарат користи за заштиту оног начина производње у коме се она јавља власником средстава за производњу*. Освајање економске и политичке власти од стране класа револуционарним путем, може, али не мора се вршити одједном. Обично се прво врши освајање економске власти, стиче својина на средствима за производњу, па онда освајање политичке власти, али нису ретки случајеви и обрнутог редоследа. *До револуције долази, по марксистичкој теорији, како је већ указано, онда када развитак производних снага друштва достигне такав ступањ развоја, на коме производне снаге долазе у сукоб са владајућим односима који међу људима постоје у друштвеној производњи, а пре свега, са начином на који се у тим односима присвајају резултати материјалне производње друштва*. Епоха социјалне револуције - каже Маркс - наступа онда када на извесном ступњу свога развитка долазе материјалне производне снаге друштва у противречност са постојећим односима производње, или, што је само правни израз за то, са односима својине у чијим су се оквирима до тад кретале. То је онај ступањ када се из облика развијања производних снага односи производње претварају у њихове окове. Међутим, *овакво схватање о условима наступања револуционарне епохе, не треба разумети тако да револуције настају саме по себи*. Револуције не настају само као израз материјалног развоја друштва. За њих је потребно постојање сукоба између производних снага и производних односа, али и сазнање о постојању овог сукоба и начину његовог решавања. У револуционарним епохама „човечанство поставља само оне задатке које може да реши“, како је указивао Маркс, тј. револуцији је потребан „пасиван елемент“, материјална основа. Међутим, *потребно је да припадници прогресивне друштвене класе, постану свесни својих историјских задатака и потребе њиховог решења*. У револуционарној епохи, „мисао тежи стварности, а стварност мисли“ (Маркс). Према томе, чин револуције треба схватити као јединствено објективних историјских нужности и људског сазнања тих нужности, што мора доћи до изражаја у организованој и специфичним условима прилагођеној акцији класа или класе. Само тако и у тим условима, поречима К. Маркса, револуција је локомотива историје.

Револуцију, у ужем смислу, као релативно брзо, у већини случајева насилно, свргавање старе класе, треба разликовати од *револуционарне епохе* - коју чини дуже временско раздобље припремања политичке револуције. Револуционарна епоха може трајати и по неколико векова, као што је био случај са припремањем буржоаских револуција у крилу феудалног друштва од

²⁰⁸ Развијање производних материјалних снага, а тиме и стварање „материјалних предуслова“ за прелажење нижих у више друштвено-економске формације, по марксистичкој теорији друштва перманентан је еволутивни процес у друштвеној историји. Усклађивање производних односа са ступњем развоја производних снага јесте револуционарни процес. Односи производње су форма унутар које се одвија економска активност у датим друштвено-економским формацијама. Због тога је појављивање нових, виших односа производње увек последица свесне акције прогресивних снага у друштву.

16. до 18. века. У ствари, увек непосредно извођењу револуционарних промена претходи револуционарна ситуација у којој се сукоби класних снага у друштву заоштравају и избијају у отвореној форми. У тој револуционарној епохи у условима револуционарне ситуације врши се одлучно груписање снага револуције, а прогресивне снаге постају свесне свог револуционарног положаја и неопходности револуцио-нарног мењања друштва.²⁰⁹

Повезаност савремених друштава (уједињених) у човечанство, и промене у сваком од њих и у њиховој укупности, у човечанству, пружају емпиријски материјал за критичко преиспитивање социолошких теорија, па и марксистичке теорије, о променама у друштву и за теоријско промишљање и објашњење савремених друштвених промена и њиховом цивилизацијском домету и значају. *Савремене друштвене промене пружају емпиријске чињенице за критичко промишљање, како еволуционистичких, тако и цикличних теорија о кретању друштва (историјским променама), облицима и законитостима тог кретања.* Јер, друштвене промене као да не потврђују, како линеарне, тако ни цикличне теорије. *Друштвени прогрес остварује се и у оквиру модерних плуралистичких друштава која се не заснивају на једном монолитном принципу живота, што је карактерисало раније социјалне формације, већ на комбиновању раније неспојивих принципа економског, социјалног и политичког живота.*²¹⁰ У контексту оваквог приступа социолошким теоријама о покретачким снагама развоја друштва треба критички, посебно са становишта савремене друштвене реалности, размотрити и класичну марксистичку теорију о покретачким снагама развоја друштва, облицима и субјектима друштвених промена. Јер, развој друштва од времена у коме су живели, стварали и имали за предмет анализе у својим делима класици марксизма - Маркс и Енгелс (па касније и В. И. Лењин) имао је сложене и разноврсне облике и довео је стварања једне нове реалности друштвених односа. Нови друштвени односи настали су развојем производних снага и променама у садржају рада у материјалној производњи, што се одразило на положај човека у процесу рада, његов социјално-економски положај, на промене у социјално-класној структури и на улогу и значај појединих социјалних слојева у променама у друштву.

IV. ПОЈАМ И САСТАВ ДРУШТВЕНЕ ОСНОВЕ

1. ПОЈАМ ДРУШТВЕНЕ ОСНОВЕ

²⁰⁹ Пошто је друштво подложно сталним променама, еволутивним и револуционарним, у историји људског друштва било је више револуција, више смена начина производње. За схватање карактера револуције, револуционарних промена у марксистичкој теорији друштва, обично се користе два критеријума и то: *ко води револуцију*, у смислу која класа и који се *циљ револуцијом жели остварити*. Полазећи од ових критеријума све револуције у досадашњој историји људског друштва деле се на револуције које су водиле класе власника средстава за производњу у циљу потпуне победе иачина производње који је њима одговарао и преузимања политичке власти и револуционарне промене које врши класа која није власник средстава за производњу. У прву групу револуционарних промена спадају оне промене које су довеле до успостављања феудалног и капиталистичког друштвеног уређења, а у другу групу бе спадала социјалистичка пролетерска револуција.

²¹⁰ „Живот не потврђује ни једну од две ривалске теорије линеарне еволуције, завршетак историје хармоничном бескласном заједницом (комунизмом), нити крајем историје оличеном у победи либералног капитализма (Фукојама)... У живот ступају до јуче незамисливе комбинације јавне и приватне својине, економисти и извеене мере солидарности, правне и социјалне државе, парламентарне демократије и партиципације (самоуправљања), капиштила и знања као покретачких сила постиндустријске (информатичке) револуције“. (М. Печујлић - В. Милић, *Социологија*, цит. изд., стр. 323).

1. Имајући за предмет свог проучавања друштвене појаве и друштво, као укупност друштвених појава, социологија настоји да утврди, како састав посебних друштвених појава, тако и општи састав глобалних друштава. *Проучавајући општи састав глобалних друштава, она настоји да одреди велике, а може се рећи и највеће, саставне делове (структурне елементе) глобалних друштава.* Већи број социолошких теорија, иако то често и изричито не истичу, настоје да одреде основне појаве и односе у друштву, састав тих појава и односа, а најчешће и састав глобалних друштава и односа између појава у том саставу, указујући које су појаве којим одређене. И као што је већ указано у излагању суштине најзначајнијих социолошких теорија, неке од њих сматрају да основу свих друштвених појава чини човекова биолошка природа, друге да такву основу чини процес подражавања, трећи инстинкт, итд.

У утврђивању општег састава глобалних друштава, његових структурних елемената и њиховог односа, не мали број социолошких теорија сматра да сви структурни елементи који сачињавају друштво имају подједнаку важност и да у структури друштва не постоје примарни и основни чиниоци, па их зато и не истражују и не утврђују. *По схватању ових теорија, сви елементи из којих се састоји друштво имају исти значај и налазе се у међусобној повезаности, а друштво не може постојати без било ког од њих.* Међутим, прихватајући да постоји општа повезаност између елемената који чине друштво, не може се прихватити да сви елементи „имају исту важност“, да међу њима не постоји узрочно-последични однос. Истина, њихов узрочно-последични однос има своје специфичности, које произлазе из специфичности друштва и друштвених појава, и које се испољавају, пре свега, у наглашавању утицаја последица на узрок. Али, то не доводи, и не може довести, у питање узрочно-последични однос између елемената у општој структури глобалних друштава. У овом смислу је научно прихватљиво схватање марксистичке теорије о друштвеној структури глобалних друштава, утврђивању друштвене основе и о њеном односу са (и према) елементима друштвене надградње.²¹¹

Утврђивање основе неке појаве, или групе појава (па и глобалног друштва) представља процес *откривања оног чиниоца* у тој појави, или у групи појава, *који производи или одређује* ту појаву или групу појава, за коју се та основа утврђује. У ствари, утврђивање основе значи утврђивање оног чиниоца у појави или појавама који одређује све остале елементе из којих се појава састоји. *Одређивање основе друштва представља утврђивање оних елемената друштва који су одлучујући, који проузрокују и одређују све остале друштвене елементе.* А како се друштво најчешће дефинише, у најширем смислу речи, као укупност друштвених односа, то утврђивање друштвене основе представља, у ствари, утврђивање оних друштвених односа који проузрокују и одређују све остале друштвене односе. И по томе које друштвене односе сматрају основним, тј. шта чини друштвену основу, најчешће се и разликују социолошке теорије.

2. Марксистичка теорија друштва као саставне делове опште структуре глобалних друштава, и људског друштва у његовом тоталитету, сматра друштвену основу (економску базу друштва) и (њену) друштвену надградњу. Наиме, иако постоје контраверзна схватања о концепцији марксистичке теорије о друштвеној основи и друштвеној надградњи,²¹² ипак се може рећи да се та концепција у својој основи не може оспоравати. Наиме, овај приступ у

²¹¹ Међутим, сазнање (сазнања) о општој структури глобалних друштава, па и схватање марксистичке теорије о општој структури друштва и разликовању друштвене основе и друштвене надградње, не може бити једино методолошко и аналитичко средство за проучавање конкретних друштава и појава у њима. То је немогуће због тога што су поједини саставни делови структуре сами структурисани. (Опширније видети: *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 566).

²¹² Опширније о овоме видети и: Др Михаило Поповић, *У чему је стварни смисао Марксовог схватања о друштвеној основи и друштвеној надградњи*, Београд, 1965. и др Радомир Лукић, *Око Марксове „ишеме“ о друштвеној основи и надградњи*, „Гледишта“, Београд, 9/1962., стр. 5-8.

одређивању структуре друштва, и посебно друштвене основе, произилази из марксистичког схватања света, по коме суштину света чини материја, и настојања да се одреди *специфична материјалност људског друштва, као укупности друштвених односа, који настаје повезивањем понашања људи*. Јер, утврђивање основе друштвене појаве, или појава, као манифестације материјалности света у области друштвеног живота значи утврђивање појаве која проузрокује и одређује све остале друштвене појаве.

Међутим, и најдоследније присталице марксистичке теорије друштва и разликовања у структури друштва друштвене основе и друштвене надградње *указују на илузорност настојања да се тачно одреди граница између структурних делова опште структуре друштва, па и настојања да се тачно одреди где се „завршава“ економска база друштва и где „почиње“ њена надградња. Могуће је, како се указује, одредити велике саставне делове глобалних друштава (као што су друштвена основа и друштвена надградња) према њиховим најопштијим карактеристикама. А када се, и уколико, приступа проучавању било ког проблема који се односи на општу структуру глобалних друштава, то и такво проучавање даће научне резултате само ако води рачуна о целини друштва, чији је и конкретни проблем (који је предмет проучавања) саставни део.*²¹³

У савременој социологији *као основни, саставни делови друштва означавају се друштвени односи који чине различите саставе. Исто тако је, може се рећи, општеприхваћено гледиште да треба у проучавању посебних друштвених састава, или појединих целина друштвених односа, имати у виду садржину и карактеристике целине друштвених односа. Наиме, могуће је проунавање посебних друштвених структура које су мање од већих општих састава којима припадају, чији су делови, тј. проучавање и утврђивање структуре појединих појава које постоје у глобалним друштвима. Могуће је утврђивати и посебне структуре (саставе) глобалних друштава.*²¹⁴ Тако је, нпр. могуће утврђивати његов класни или политички састав. Који ће се посебни друштвени састав проучавати и у ком контексту то зависи од циља истраживања.

3. Ако се прихвати гледиште марксистичке теорије друштва о друштвеној основи и друштвеној надградњи и да друштвена појава може бити основна ако је материјална, тј. ако је чине процеси који су материјални и нужни за опстанак човека и друштва, онда се поставља питање у чему се исказује материјалност те појаве. *Материјалност те појаве може се, свакако, исказати њеним повезивањем са човеком као биолошким бићем за чије одржавање су нужни материјални процеси који омогућују његово одржавање у друштву, као биолошког бића.* Али материјалност друштвених односа који чине друштвену основу манифестује се и у чињеници да су то односи који нису само нужни да би човек опстао као биолошко биће, већ у њему човек делује као материја. „Материјалност друштвене основе - како истиче *Радомир Лукић* - састоји се у томе што се она састоји из материјалних процеса (односа), тј. из таквих процеса у којима повезано делују материје, делови материје, односно људска тела као делови материје, људи као телесна, материјална бића“.²¹⁵

Ако се пође од оваквог схватања материјалности друштвене основе, од тога да њу чине процеси који су материјални зато што у њима људи суделују као материјална бића и који су нужни за њихов опстанак као телесно-органска бића, онда је јасно да су то *односи у које људи ступају нужно ако хоће да опстану као жива бића*. И зато што су нужни, ови односи су, у извесном смилу, независни од људске воље и свести. Међутим, нису сви материјални процеси нужни за опстанак човека, па зато не спадају у друштвену основу иако су материјални. Наиме,

²¹³ Социолошки лексикон, цит. изд., стр. 566.

²¹⁴ Исто, стр. 564.

²¹⁵ Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, „Научна књига“, Београд, 1975., стр. 205.

да би материјални процеси ушли у састав друштвене основе, они морају бити и нужни за опстанак човека.

Марксистичка теорија друштва сматра да се у друштву могу утврдити основне појаве, основа друштва, и исту одређује, утврдивши њену материјалност. Али, став марксистичке теорије друштва није да је друштвена основа једини чинилац који проузрокује све друштвене појаве. Напротив, *она сматра да је између друштвене основе и друштвене надградње сложен сплет односа и да и између њих постоји узајамно дејство*. То узајамно дејство између друштвене основе и друштвене надградње, и конкретни облици његовог испољавања када се истражују како односи целине ових скупова. Тако и односи појединих њихових елемената, или појединих њихових елемената и целине скупа базе, односно надградње, морају се увек истраживати и утврђивати у њиховој специфичној конкретности.

2. САСТАВ ДРУШТВЕНЕ ОСНОВЕ

1. У марксистичкој социологији, тј. у социологији која за своју теоријску основу има марксистичку теорију друштва, не постоји сагласност о саставу друштвене основе. Наиме, да ли друштвену основу чини само производња материјалних добара или и процес производње људи као биолошких бића. Неслагања постоје и у томе шта су класици марксизма подразумевали под основним друштвеним односима.

Наиме, Фридрих Енгелс у предговору свом делу *Порекло породице, приватне својине и државе* писао је да по „материјалистичком схватању, одлучујући чинилац у историји је у крајњој линији продукција и репродукција непосредног живота. А она сама је, опет двојаког карактера. С једне стране, производња средстава за живот, предмета исхране, одевања, стана и за то потребног оруђа; с друге стране производња самих људи, продужење врсте. Друштвене установе, под којима живе људи једне одређене епохе и једне одређене земље, условљене су обема врстама производње: развојним ступњем, с једне стране - рада, а с друге - породице“. И у *Немачкој идеологији* Маркс и Енгелс излажу слично схватање, истичући да људи производе не само средства за живот, свој свакодневни живот, већ производе и саме људе, тј. размножавају се. Међутим, у *Предговору за Прилог критици полишичке економије* Маркс пише да људи у друштвеној производњи свог живота ступају у однос производње, чија целокупност представља „реалну основу на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свести.“

Овакви ставови о основним друштвеним појавама које улазе у састав друштвене основе зато што су материјални и нужни, стварају основу да се заснују два схватања. Једно, по коме друштвену основу чини процес материјалне производње. И друго, по коме друштвена основа има два саставна дела, и то: процес материјалне производње и процес производње људи.²¹⁶ Не упуштајући се у шире разматрање овог питања, *сматрамо да друштвену основу чини процес материјалне производње*. Биолошко произвођење није својствено само људима. Оно постоји и код осталих живих бића. А они су се биолошки производили и кад нису били људи. Исто тако, и облици у којима се људи биолошки производе одређени су степеном развоја материјалне производње. Међутим, производња људи, тј. демографски раст друштва добија у актуелности као предмет проучавања са нарастањем еколошких проблема.

2. Наиме, при опредељивању за став да друштвену основу чини процес материјалне производње полазимо од погледа на друштво, као целину, структуру друштва, који је Маркс

²¹⁶ Ово друго схватање заступа Радомир Лукић у свом уџбенику *Основи социологије*. Видети стр. 208-210.

изложио у *Предговору за Прилог критици политичке економије*. У *Предговору* он каже да „У друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене, нужне односе, независне од њихове воље, односе производње, који одговарају одређеном ступњу развитка њихових материјалних производних снага. *Целокупност тих односа производње сачињава економску структуру друштва, реалну основу на којој се диже правна и политичка надградња и којој одговарају одређени облици друштвене свести. Начин производње материјалног живота условљава процес социјалног, политичког и духовног живота уопште. Неодређује свест људи њихово биће, већ обрнуто, њихово друштвено биће одређује њихову свест*“ (подвукао Д.Ж.М.).

Као што се из наведеног цитата види, Маркс при објашњавању друштва и друштвених појава полази од *његове економске основе, од материјалне производње*. Материјална производња, по Марксу, представља основни процес друштвеног развитка. *Тим процесом су одређени односи између људи, најпре у производњи, расподели и размени, а потом и у свим областима друштвеног живота*. У контексту оваквог схватања производње, као нужног процеса којим је човек „везан“ са природом, којим обезбеђује услове своје материјалне егзистенције као природно, биолошко биће, Маркс одређује и материјалне производне снаге. Он их схвата и одређује као структурни саставни део материјално-техничке културе друштва.

Водећа улога у друштву, које је сложено из мноштва друштвених односа, по марксистичкој теорији друштва, припада оним односима у које људи ступају у процесу материјалне производње. Ови односи, *односи производње одређују физиономију и структуру сваког конкретног друштва*. Односи производње утичу на јављање и развијање (у последњој инстанци) свих осталих друштвених појава и процеса. У *Немачкој идеологији* Маркс и Енгелс су писали: „Прва претпоставка сваког људског постојања, а према томе и сваке историје, јесте, наиме, претпоставка да људи морају имати могућности да живе да би могли да праве историју. Али, да би живели, пре свега, потребна је храна и пиће, стан, одело, и сл. *Тако прво историјско дело је производња средстава неопходних за задовољење ових потреба*“.²¹⁷ Међутим, производња средстава за задовољавање човекових потреба је неопходна за његов опстанак, али у њој се не исцрпљује човеков живот.

3. Производња материјалних добара је услов животних манифестација сваког друштва. Зато се без производње материјалних добара, без стварања употребних вредности којима човек подмирује своје потребе, *не може одржати егзистенција живе индивидуе, која је, у ствари, и претпоставка сваке материјалне производње, у крајњој линији, и читаве историје*. Класици марксизма су указали да је целокупна тзв. светска историја производња човека помоћу људског рада, а начин производње материјалног живота условљава и одређује, у крајњој линији, све појаве и процесе социјалног, политичког и духовног живота друштва уопште.

Међутим, марксистичка теорија друштва откривајући основну појаву и основне односе у друштву признаје и самосталност осталим друштвеним појавама и њихову не само одређеност основном, већ и релативну самосталност, до могућности њиховог утицаја на основу. *Наиме, развој друштва, посебно развој материјалних производних снага, претпоставља и развој човека, као стваралачког бића*. А човек што је више као друштвено биће развијен ступа у већи број друштвених односа. Производни односи, ма колико да су основни и значајни ипак су само једни од друштвених односа и налазе се непосредно или посредно у међусобној повезаности са свим осталим друштвеним односима.

Производне односе и материјалне производне снаге, по марксистичкој теорији друштва, треба посматрати у најтешњој повезаности. Јер, *производне снаге представљају материјалну*

²¹⁷ Маркс - Енгелс, *Немачка идеологија, Рани радови*, Загреб, 1953., стр.295.

садржину производње, а производни односи њену друштвену форму. Они представљају оквире у којима се успоставља и развија веза човека и природе посредством производње. Производне снаге исказују степеном свога развоја човекову моћ према природи, могућност њеног присвајања од стране човека, а производни односи указују у које и какве односе људи међусобно ступају поводом производње преко друштвено-економског односа према средствима за производњу.²¹⁸

²¹⁸ Др Војин Радомировић, *Елементи социологије*, „Научна књига“, Београд, 1992., стр. 101.

V. ПРОИЗВОДНЕ СНАГЕ И ПРОИЗВОДНИ ОДНОСИ

1 ПРОИЗВОДНЕ СНАГЕ

1. Марксистичка теорија друштва, како смо већ истакли, не само да сматра да у друштву постоји област друштвених појава која је основна у односу на остале друштвене појаве и области друштвених појава, већ утврђују да такву област представља „начин производње материјалног живота“ (Маркс), односно „начин на који људи једног одређеног друштва производе своја животна средства и између себе производе размењују (Енгелс). Наиме, *да материјални производи представљају основу друштва, по схватањима класика марксизма јасно произилази из њиховог става* (који смо већ цитирали) *да људи морају најпре јести, пити, становати и одевати се, да би се могли бавити политиком, филозофијом, науком, уметношћу и религијом.* Значи, производња материјалних средстава за живот чини основ из кога се развијају облици друштвеног живота, политичке институције, уметничке и религиозне представе, и све се оне, у последњој инстанци, морају објашњавати из основе друштва. Међутим, научни проналасци у XIX и XX веку, и њихова примена у производњи учинили су да наука постане основно чинилац производних снага и настану крупне промене и садржају и карактеру рада. Те промене омогућавају остваривање услова рада који су адекватни човековим природним својствима и његовој друштвеној суштини.²¹⁹

Материјална производња се, у најопштијем смислу речи, дефинише *као процес прилагођавања природе потребама човека.* То прилагођавање човек врши својом радном делатношћу. У процесу производње *он прилагођава природу својим потребама на тај начин што природној материји даје онакве облике који њему одговарају за подмирење неке његове потребе,* или, како каже Маркс, производњом човек прилагођава природну материју облику употребљивом за његов живот. Преко процеса производње приморавају се природне силе да служе друштву, остварује се загосподаривање друштва над природом. Наиме, као жива индивидуа човек чини јединство са природом. Међутим, *стварно јединство човека са природом остварује се кроз процес производње материјалних добара, којим се мења природа око човека и природа самог човека.* То се догађа на сваком ступњу историје, с тим што је процес прераде природних производа и њихово прилагођавање људским потребама утолико веће, уколико је реч о вишим ступњевима развоја.²²⁰

Дефинишући производњу као процес прилагођавања природе потребама човека, ми смо тиме дали најопштију дефиницију производње. Међутим, производња није само одређена тиме што се производи, већ и тиме како се производи или, конкретније речено, у каквим се међусобним односима налазе људи у процесу производње. Овим се, у ствари, наглашава друштвена страна процеса производње, *на се зато производња може потпуније дефинисати као процес присвајања природе од стране људи у оквиру неког датог друштвеног организма.* Најопштији фактори производње су: људи са њиховим производним искуством и радним навикама, средства за рад и предмет рада.²²¹ Или, ако се ови фактори групишу и томе дода да

²¹⁹ Опширније о овоме видети: Данило Ж. Марковић, *Изабрана дела*, II књига *Социологија рада*, Београд, „Савремена администрација“, Ниш, „Просвета“, 2001, стр. 245-249

²²⁰ *Основи науке о друштву*, „Рад“, Београд, 1963. год., стр. 184.

²²¹ Фактори производње обрађени су по уџбенику *Основи политичке економије*, др Кораћа и др Влашкалића, „Рад“, Београд, 1960., стр. 23-24.

се производња одвија увек у оквиру одређених друштвених односа, онда производња, као друштвена основа, има два основна елемента: *производне снаге* и *производне односе*.

Производне снаге степеном свога развоја показују у којој мери је човек упознао законе у природи и у ком обиму то сазнање користи у присвајању предмета из природе својом радном делатношћу. *Односи производње, као укупност односа између људи у производњи, расподела, размени и потрошњи материјалних добара и услуга, имају две квалитетно различите стране - техничку и економску.* Техничка страна односа производње непосредно је везана за технологију и организацију производње, и њу изучавају техничке и организационе науке. Економску страну производних односа проучавају економске науке, а пре свега, политичка економија.²²² Социолошке науке, а пре свега општа (теоријска) социологија, односе производње проучава као друштвене односе и њихове специфичне везе са целином друштвених односа. Она треба да их проучава у њиховој историјској повезаности као израз развоја човека као мисаоног и стваралачког бића.

2. Одређивање појма производних снага од великог је значаја не само за марксистичку социологију, већ за социологију уопште. *Њиховим тачним дефинисањем омогућава се одређивање садржаја друштвене основе и одређивање њеног односа према елементима друштвене надградње и друштвеној надградњи као целини.* Сматрамо да се може прихватити дефиниција производних снага по којој оне представљају „целокупност расположивих материјалних (средстава за рад и предмет рада) и субјективних (радне снаге) чинилаца производње, који су међусобно повезани, стављени у динамички однос и привредно активизирани ради прилагођавања природе људским потребама“.²²³ Производне снаге, значи, садрже, како објективне чиниоце, *средства за рад и предмет рада који чине средства за производњу, тако и човека као субјективни фактор* производних снага. Међутим, и један и други чинилац јављају се као елементи производних снага само када су међусобно повезани у циљу стварања материјалних добара. Јер, кад се ови чиниоци не налазе у оваквом односу онда они престају бити *саставни елементи* производних снага.²²⁴

Средства за рад, као елеменат производних снага, представљају *делове природне материје којима је човек својим радом дао такве облике да их може користити у даљем присвајању природе.* Али, исто тако, у оруђа за рад спадају и *природне силе* које човек користи као снагу за стављање у погон за рад делова природне материје. Помоћу средстава рада људи прерађују и присвајају природу. У процесу њихове примене, у процесу рада, она утичу на организацију рада, на радно-техничке односе између људи, на стварање и развијање радних навика, искустава, способности и стицање квалификација. Поред тога, *оруђа* рада утичу и на развијање поделе рада и стварање професионалних структура у друштву као и на саму продуктивност. Степен развоја *оруђа* за рад служи као показатељ *степен* развоја средстава и усавршености производних снага уопште.

Предмет рада је природна материја на коју човек делује средствима за рад у настојању да је прилагоди својим потребама. Међутим, људи не делују само на природу, на природну материју средствима за рад. Они све више делују средствима за рад на производне снаге свога рада, делују на добра која су из претходног процеса рада изашла као производ. *Овакви предмети рада, који су у претходним процесима рада обрађени, или су из претходног процеса рада изашли као производ рада, у следећем служе као предмет рада, називају се, сировином и, као што је већ истакнуто, природа утиче на друштво, пре свега, преко материјалне*

²²² Економска енциклопедија, „Савремена администрација“, Београд, 1984., стр. 587.

²²³ Исто, стр. 656.

²²⁴ У ширем смислу производне снаге обухватају: човека, оруђе за рад и разне силе и предмете природе, тј. предмете рада; у ужем смислу оне обухватају: човека и оруђа рада.

производње. Производња материјалних добара везана је за услове природне средине. Јер, производња представља присвајање природе сврсисходном делатношћу људи. Зато, природа и јесте нужни чинилац материјалне производње, а на друштво утиче, пре свега, преко производних снага рада као основе друштвеног развоја.²²⁵

Људи су елеменат производних снага као жива бића која стављају у покрет, у процес материјалне производње, своје способности које су везане за њихову личност. Међутим, да би човек био произвођач нужно је, пре свега, да одржава своју природну способност као жива индивидуа која се континуирано троши у процесу рада. У процесу материјалне производње, у процесу рада троши се одређена количина човекових мишића, живаца и мозга, итд. а све се то мора надокнадити. С друге стране, да би човек био способан за рад у материјалној производњи, да би био способан за произвођача, он нужно мора познавати процес производње у који се укључује. А то значи, он мора поседовати одређена знања која се односе на конкретну производњу, мора поседовати одређено производно искуство. Човек као произвођач мора бити мање-више оспособљен за руковање оруђем рада и вршење радних операција на предметима рада. У овоме се огледа радна способност човека која представља важан елеменат друштвених производних снага. Човеку, као учеснику у процесу производње, користе и његова знања и искуства која нису непосредно повезана са одређеним радом. У том смислу, уколико је шира човекова култура, утолико је он способнији као произвођач.

И управо зато, човек, као субјективни фактор процеса производње и производних снага, не може бити схваћен само као личност која располаже радним искуством и производним навикама. Напротив, он мора бити схваћен као носилац радне способности под којом се подразумева „целокупност физичких и духовних способности које постоје у телесној, живој личности човековој, а које он ставља у покрет кад год производи употребне вредности ма које врсте“.²²⁶ Као субјективни фактор процеса рада човек треба да буде схваћен у социолошком смислу као слободно и стваралачко биће.

3. Фактори производње су основни елементи сваког процеса рада. Међутим, на различитим ступњевима друштвеног развоја они су различити и током развитка друштвене производње развијају се. Пре свега, *проширују се и усавршавају производна искуства људи као произвођача*. Ово усавршавање се преноси искуством са генерације на генерацију или усавршавањем средстава за рад која проширују радна искуства произвођача и захтевају од њих одређене навике. Исто тако, *усавршавају се и средства за рад. Она се усавршавају било под утицајем развоја науке и њене технолошке применљивости, било услед подизања општег нивоа сазнања и искуства људи као произвођача*.²²⁷ Усавршавањем произвођача и средстава за рад, мења се и проширује обим деловања људи на природу а с тим мења се обим и структура и самих предмета рада. *Процес производње материјалних добара састоји се од комбинације одређених елемената: од човека као произвођача (који располаже одређеним производним искуством и радним навикама), од оруђа за рад којим човек делује на природу да би је прилагодио својим потребама и од предмета на које делује, тј. предмета рада или сировина*.

²²⁵ Маркс је указивао да производна снага рада поред осталих околности зависи и од природних околности. У том смислу он је говорио о спољним условима који су нужни за остваривање процеса материјалне производње, а у те природне околности он је убрајао и факторе географске средине. Фактори географске средине могу, мање или више, утицати на развој друштва, што зависи од степена развоја производних снага, мада се њихов утицај не изражава непосредно кроз сам процес материјалне производње, већ као утицај са стране, као спољни фактор.

²²⁶ К. Маркс, *Капитал I*, „Култура“, Београд, 1947., стр. 118

²²⁷ Степен развоја производних снага одређује с једне стране однос друштва и природе, тј. процес потчињавања природе човеку. С друге стране производне снаге одређују карактер, физиономију, структуру и кретање друштва. Степен развоја производних снага одређује производне односе у које људи ступају вршећи произвођачку делатност, у процесу материјалне производње. Маркс је указао на ову околност у *Предговору Прилогу политичке економије* указујући да степен развитка материјалних снага условљава и одређује карактер односа производње.

Ма какви били друштвени облици производње, радници и средства за производњу увек остају њеним чиниоцима. Али, и једни и други то су само по могућности када су једни од других одвојени. Да би се уопште производило они се морају спојити.²²⁸ *Производне снаге су одлучујући елемент материјалне производње.* Њиховим развојем и употребом врши се повезивање друштва са природом и остварује њихово јединство, али, исто тако, и изграђују друштвени односи и формира друштвени живот у целини. Зато је појам производних снага друштва један од основних појмова социолошке теорије друштва, помоћу кога се уноси разумевање при анализи друштвеног развоја и схватања дијалектике друштвеног живота. Међутим, људи нису слободни у избору производних снага. Свака производна снага је затечена снага, производ претходне делатности.²²⁹

Појам производних снага је значајан појам марксистичке теорије друштва који омогућава како објашњење друштвене основе, тако и друштвене надградње и динамике друштва. Међутим, *као и схватање марксистичке теорије друштва о структури друштва, тако и њено схватање о производним снагама било је предмет критичког оспоравања од представника других социолошких теорија.*²³⁰ Искривљавање појма производних снага било је и у псеудомарксистичкој литератури, и она се, у основи, могу поделити у две основне групе: у групу *идеалистичких* и групу *механистичких*. Производним снагама давали су идеалистички карактер реформистички идеолози, а пре свега *Карл Кауки.* *Суштина идеалистичког схватања о производним снагама састоји се у томе да је човек са својим духовним способностима основни фактор производње, а да је развој производних снага чисто духовни процес.* Нека од ових схватања настају као резултат искривљавања схватања класика марксизма о улози човека у процесу производње, а пре свега, Марксове мисли да „од свих продукционих инструмената највећа производна снага јесте сама револуционарна класа“, а однос човека према природи представља свесну и сврсисходну делатност. Управо такво искривљавање Марксове мисли о производним снагама чини Кауки у свом делу *Материјалистичко схватање историје* настојећи да докаже да су производне снаге у ствари духовни процес односа човека према природи. Ово схватање је и ненаучно и неприхватљиво. Јер, људи у процесу присвајања природе, својом сврсисходном делатношћу то чине средствима рада у чијем избору нису слободни, како смо већ указали, као што нису слободни ни у избору друштвених облика. „Претпоставите, каже Маркс, одређено стање развитка производних снага развитка људи и добићете одговарајуће облике предмета *commerce* и *потрошње*“,“²³¹ Насупрот идеалистичким ненаучним схватањима о производним снагама, која предимензионирају значај човека за производњу, а суштину производних снага виде као духовни процес човека према природи, *механистичко схватање негира значај човека* или, најблаже речено, запоставља га у структури производних снага и *сматра да су одлучујући фактор производних снага средства за рад.* Овакво схватање о производним снагама изложио је Бухарин у својој књизи *Теорија историјског материјализма.* Он је сматрао да се производне снаге могу свести на средства за производњу. Овакво схватање о суштини производних снага

²²⁸ Маркс. *Капитал II*, „Култура“, Београд, 1947. стр. 13.

²²⁹ Карл Маркс у писму Аненкову 1948. године је писао да људи нису слободни у избору производних снага, те основе њихове целокупне историје. Свако наредно поколење затиче производне снаге које је стекло претходно поколење, које му служи као сировина за нову производњу. Захваљујући тој чињеници ствара се веза у људској историји, ствара се историја човечанства, која је утолико више историја човечанства уколико су се више развиле производне снаге људи, а према томе и њихови односи. Отуда нужен закључак: друштвена историја људи увек је само историја њиховог индивидуалног развитка, били тога они свесни или не. Њихови материјални односи чине основу њихових односа. Ти материјални односи само су нужни облици у којима се остварује њихова материјална и индивидуална делатност (К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изabrana дела II*, „Култура“, Београд, 1950., стр. 432-433).

²³⁰ Тако су појам производних снага критиковали: *Сорокин, Самлер, Зимл*, и др.

²³¹ К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изabrana дела II*, „Култура“, Београд, 1949., стр.432.

је неодрживо јер искључује из структуре производних снага човека, а оставља резултат његовог рада - средства за рад. Међутим, средства за рад ма какав облик имала, увек су производ људске активности, производ људског рада. „Производне снаге, каже Маркс, су... резултат практичне енергије људи, али саму ту енергију условљавају околности у којима људи затичу услед већ стечених производних снага, услед друштвеног облика који је постојао пре њих, који нису створили они, који је производ ранијих поколења“.²³²

Ненаучне теорије о производним снагама могу имати и негативан утицај на друштвену акцију у циљу њихових промена. Наиме, из механистичких схватања о производним снагама може се закључити да те промене саме од себе настају развојем производних снага, односно оруђа рада. На тај начин се губи вера у човека као творца историје. Из идеалистичких теорија могу настати негативни утицаји који се могу исказати као утопистичка схватања о друштвеној активности у разним подручјима друштвеног живота.²³³ Међутим, није довољно само указивати на научно неприхватљиве теорије о производним снагама. *Социолошка мисао мора теоријски промишљати развој производних снага са становишта до којих и каквих промена њихов развој доводи у садржају и карактеру људског рада, што се одражава, како на производне односе, тако и на све остале односе у друштву.* У контексту оваквог приступа потребно је теоријски промислити, и промишљати, промене у структури и динамици производних снага које настају са научно-техничком револуцијом у којима наука постаје основни чинилац њиховог развоја, па самим тим и привредног раста. Наиме, наука својим открићима иде испред производње, тј. *потребе производње и технике нису покретачка снага развоја науке, већ производња реализује откриће науке.* У овом погледу нарочито су значајне промене које настају са трећом технолошком револуцијом, а које се испољавају у компјутерској технологији и програмској техници и биотехнологији и генетском инжењерству. Ове промене доводе до значајних промена у производним снагама, у укупном привредном животу (и систему) и до значајних промена у свим, па и у производним односима.²³⁴

2. ПРОИЗВОДНИ ОДНОСИ

1. Производни односи су други саставни елемент начина производње. И док производне снаге изражавају однос људи према природи, производни односи изражавају повезано понашање учесника у процесу производње. Јер, *људи у процесу материјалне производње не стварају, не производе, само материјална добра, већ стварају и друштвене односе у оквиру којих стварају ове производе.*²³⁵ „У производњи - истицао је Маркс - људи не делују само на природу, него и један на другог. Они могу да производе једино радећи заједно на одређен начин мењајући своје радове међу собом. Да би производили, они ступају у одређене

²³² Опширније о овоме видети: Борис Зихерл, *Основи марксистичке опште социологије*, „Рад“, Београд, 1977., стр. 34-36.

²³³ О различитим схватањима појма производних снага видети: Миливоје Ерић, *Контраверзе „у схватању садржине појма“ производних снага*, „Преглед“, Сарајево, 4/1978., стр. 485 и 498.

²³⁴ Опширније о овоме видети: Др Радмила Стојановић, *Теорија привредног развоја у трећој технолошкој револуцији*, „Савремена администрација“, Београд, 1989., стр. 27-55.

²³⁵ Полемишући са Прудоним, Маркс је указивао да је Прудон „врло добро схватио да људи производе сукно, свилене тканине“, али Прудон није схватио да људи „саобразно својим производним способностима, стварају и друштвене односе у којима производе сукно и платно. Још мање - каже Маркс - је господин Прудон схватио да људи који стварају друштвене односе према својој материјалној производњи стварају и идеје, категорије, тј. идејне, апстрактне изразе тих истих друштвених односа“. (К. Маркс - Ф. Енгелс, *Писма о историјском материјализму*, БГЗ, 1972., стр. 17).

међусобне везе и односе, и само у границама ових друштвених веза и односа врши се њихов утицај на природу, обавља се производња“²³⁶

Међутим, ако производњу не схватимо у ужем смислу речи, као процес рада, као процес присвајања природе сврсисходном делатношћу, *већ је схватимо, у ширем смислу речи, као јединство производње, расподеле, размене, и потрошње, то људи ступају у свим овим фазама производње у одређене међусобне односе.* Наиме, циљ производње јесте стварање материјалних добара којима се могу подмирити неке потребе људи. Људи производе да би произведену робу трошили и тиме подмирили неку своју потребу. Међутим, како је производња друштвена. и како сви људи своје потребе за материјалним добрима подмирују резултатима људског рада, то пре потрошње добра морају бити расподељена међу припадницима друштва. *Значи, производња, расподела и потрошња су уско повезане категорије, јер се расподела јавља као посредник између производње и потрошње.* „Производња, писао је Маркс, израђује предмете који одговарају потребама; расподела их раздељује према друштвеним законима; размена поново раздељује према појединачној потреби оно што је већ раздељено; напослетку, потрошни производ излази из овог друштвеног кретања, он постаје непосредно предмет и слуга појединачне потребе и задовољава је у ужитку. Тако се производња испољава као полазна тачка, потрошња као завршна тачка, а расподела и размена као средина“.²³⁷

Схватајући производњу као јединство производње, расподеле, размене и потрошње можемо рећи да људи у свим овим деловима овако схваћене производње ступају у међусобне односе. Они ступају у одређене односе у производњи, схваћеној у смислу процеса израде производа, односе у расподели, односе у размени и међусобне односе у потрошњи. И као што производња чини јединство (производње, расподеле, размене и потрошње), тако и ови односи чине јединство. У овом смислу треба схватити и Марксов став да „у друштвеној производњи свога живота људи ступају у одређене, нужне односе независно од своје воље, односе производње који одговарају одређеном ступњу развитка њихових материјалних производних снага“.²³⁸ Значи, *производни односи су односи које људи међусобно успостављају у производњи, расподели, размени и потрошњи материјалних добара и услуга.* Ова целина односа образује се око односа који се успостављају у процесу производње, јер су ти односи одређени непосредније степеном развоја производних снага (а, пре свега, онај однос који се изражава у својини на средствима за производњу) и одређује карактер осталих односа. Иако изгледа, ако се овако одреде производни односи, да нема могућности за њихово различито схватање, посебно ако се полази од марксистичке теорије друштва, ипак то није сасвим тачно. Наиме, у *социолошкој и економској литератури, и кад се полази од марксистичког схватања друштва, они се често схватају у ужем и ширем смислу.* Тако, у ужем смислу они обухватају само односе између супротних класа. поводом производње и расподеле. У *ширем смислу*, за који можемо рећи да је социолошки утемељен, подразумевају се и односи између припадника исте класе поводом својине и расподеле који произлазе из конкуренције.²³⁹ Међутим, и овако схватање производних односа тражи ново промишљање с обзиром на промене у садржају рада и одражаја те промене на социјалну структуру.

У самом процесу стварања производа, у производњи схваћеној у ужем смислу речи људи ступају у већи број међусобних односа. Пре свега, на различитим ступњевима друштвеног развитка људи ступају у одређене *међусобне односе поводом односа према средствима за*

²³⁶ К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изабрана дела* /, „Култура“, Београд, 1949., стр.71.

²³⁷ К. Маркс, *Прилог критици политичке економије*, „Култура“, Београд, 1969., стр. 214.

²³⁸ Исто, стр. 125.

²³⁹ Ово, друго, гледиште је прихватљивије. Оно обухвата различите облике институционализоване друштвености производње.

производњу. Наиме, једни чланови друштва су власници средстава за производњу, а други нису. Друго, када већи број људи ради заједно у неком издвојеном процесу производње (нпр. у једној фабрици), они делују један на другог, помажу се, такмиче или допуњују. Дакле, заједнички рад људи захтева јединство управљања процесом производње. Због тога се *једни људи јављају у улози управљача процесом производње, а други у улози непосредних произвођача*. У том смислу они ступају у одређене односе као управљачи и непосредни произвођачи. Али, како у економској области друштва постоји низ производних организација, то се ове организације налазе у међусобном односу.²⁴⁰

Односи производње имају одређене карактеристике по којима се *разликују* од осталих друштвених односа и који, у исто време, указују на њихову *примарност* у односу на све остале друштвене односе. Можемо слободно рећи да производни односи имају пет основних карактеристика. Те карактеристике су: *прво*, то су односи у које људи ступају у економској области друштвеног живота; *друго*, то су односи у које они ступају нужно и независно од своје воље; *треће*, то су односи који су одређени степеном развоја производних снага; *четврто*, то су односи који одређују све остале друштвене односе; и *пето*, то су односи који, иако су одређени степеном развоја производних снага, могу повратно утицати на њихов развој.²⁴¹ Ове карактеристике производних односа испољавају се преко одређених индикатора који се крећу од нивоа испољавања, преко аспеката испољавања до облика испољавања.²⁴²

У процесу материјалне производње људи ступају у већи број међусобних односа. Али, од свих тих односа *основни су производни односи изражени у односима према средствима за производњу*. То су друштвени односи који се одређују с обзиром на положај људи према средствима за производњу. Тај однос људи према средствима за производњу испољава се у виду одређеног располагања средствима за производњу. Однос људи према средствима за производњу одређују у последњој инстанци не само све производне односе, већ и остале односе у друштву. Али, у оваквом указивању на производне односе треба имати у виду да се њихов садржај мења са интелектуализацијом производног рада.

3. Када је реч о односима између људи у процесу материјалне производње треба истаћи да они могу бити: *равноправни* и *неравноправни*. Носиоци једнакости и равноправности постоје онда када је однос људи према средствима за производњу исти, а то ће рећи, кад средствима људи заједнички располажу. Такав однос према средствима за производњу постоји онда када људи немају различит однос према средствима за производњу. У условима такве својине између људи се развија сарадња. Онда нема присвајања туђег вишка рада, па самим тим нема ни експлоатације. У таквим условима људи присвајају и користе само оно што су произвели, какав је случај у првобитној заједници, а такве односе су предвидели и заговорници и визионари комунистичких идеја у комунистичком друштву.

Међутим, ако људи имају различит однос према средствима за производњу, ако поједине групе људи располажу њима, а друге не, по схватању марксистичке теорије о друштву, онда они који располажу средствима за производњу присвајају вишак производа оних који нису

²⁴⁰ Опширније видети: Др Драгољуб Драгишић, *Знатење производних односа и њихове битне карактеристике*, „Просветни преглед“, Београд, 1975.

²⁴¹ Др Миладин Кораћ - др Тихомир Влашкић, *Основи политичке економије*, „Рад“, Београд, стр. 15-25.

²⁴² „Индикатори кроз које се изражавају односи производње, иду у три правца: *Ниво испољавања*, у ком су погледу утврђена три нивоа: 1) *Глобалти*, што којим се изражава основни тип односа производње, у друштву (најчешће дат у називу или основној карактеристици друштва), 2) *Средњи* ниво изражава положај и карактер привредне или радне јединице, односно положај привредне гране (предузеће, газдинство), 3) *Микро* ниво изражава однос човека према човску - у односима рада, односно расподеле, размене и потрошње. Поред ова три нивоа испољавања односа производње може се детаљном разрадом извести већи број нових, но ова три нивоа остају најбитнији“ (др Војин Радомировић, *Елементи социологије*, „Научна књига“, Београд, 1992., стр. 102).

власници средстава за производњу, али непосредно производе. У овом случају имамо *неравноправне односе, односе господарства и потчињености*. При постојању оваквих односа врши се присвајање вишка рада, тј. експлоатација. То су, у ствари, класни односи који доводе до класне борбе која представља покретачку снагу кретања у класној историји друштва.

Односи људи према средствима за производњу су основни односи у друштву. Из њих произилази привилегован, односно експлоататорски положај у друштву. Помоћу њих се у класном друштву обезбеђује за једну класу експлоататорски положај, тј. присвајање туђег рада. па се, зато, они посебно фиксирају и заштићују правним прописима, и изражавају као својински односи. Из овог произилази да је *власништво социолошка категорија која у класном друштву добија правну форму*. „Тачније речено, у социолошком смислу, власништво је друштвени однос између људи, у коме се врши располагање средствима за производњу. Он се историјски мења и добија посебне облике у појединим историјским типовима друштва. У класном друштву он се регулише правом и добија заштиту друштвене власти, па се тако манифестује и као правна категорија.“²⁴³ Маркс је указао да су односи према средствима за производњу одређујући у систему производних односа, на основу којих се формирају и сви остали друштвени односи, па због тога ти односи одређују физиономију и карактер и свих односа који у њему постоје. Истичући значај ових односа Маркс је писао: „Односи производње у својој целини чине оно што се назива друштвеним односима, друштвом и то друштвом на одређеном историјском ступњу развита, друштвом особеног карактера којим се оно разликује од другог, као што је то првобитно, робовласничко, феудално, капиталистичко и социјалистичко друштво“.²⁴⁴ Међутим, било би погрешно ово Марксово указивање схватити тако као да је Маркс све односе сводио на производне. Он је само истицао њихов значај.

4. Односи производње се *током развоја људског друштва мењају, зависно, пре свега, од степена развоја производних снага*. Као друштвена категорија они су увек присутни у друштву, јер без њих нема производње, а без производње нема друштва, али се разликују по свом карактеру на појединим ступњевима развоја друштва. Они се, по марксистичкој теорији друштва, у основи могу поделити у две групе: производне односе у класном друштву, односно класним друштвима, и производне односе у бескласним друштвима.

Класни производни односи постоје у оним друштвима у којима постоје класе које одражавају са своје стране неједнак однос чланова друштва према средствима за производњу. Наиме, у таквим друштвима поједине групе људи имају монополистички положај према средствима за производњу док су друге одвојене од средстава за производњу, чиме је одређен не само њихов положај у процесу производње, већ и њихов положај у друштву уопште. Класни производни односи постоје у робовласништву, феудализму и капитализму. То су истовремено и експлоататорски односи у оквиру којих се резултати друштвеног рада не само остварују, већ и распоређују на основу приватно-монополистичког присвајања од стране класе власника средстава за производњу која се јавља експлоататорском класом. користећи, како своју економску, тако и политичку власт. Ова класа експлоатише класу невласника средстава за производњу присвајајући без накнаде њен вишак рада.

Бескласни производни односи постоје у друштву које није подељено на класе, значи у друштву у коме сви чланови друштва имају исти однос према средствима за производњу. Овакви односи постојали су у првобитној заједници и постојаће, по марксистичкој теорији друштва, у будућем комунистичком друштву. У систему оваквих производних односа не постоји експлоатација туђег рада, па се ови односи јављају као неексплоататорски производни односи. Основу оваквих производних односа чини исти друштвено-економски однос чланова

²⁴³ *Основи науке о друштву*, „Рад“. Београд, 1963., стр. 192.

²⁴⁴ К. Маркс, *Најамни рад и капитал*, Дела Маркса и Енгелса, том II. Београд, 1950.. стр 71.

друштва према средствима за производњу. У оваквим условима производи се стварају и расподељују на бази друштвеног присвајања производа рада. Међутим, досадашња изградња социјалистичких друштвених односа није значајније потврдила ову поставку.²⁴⁵

5. *Класни производни друштвени односи представљају друштвене односе у процесу производње у оквиру којих постоји отуђење рада као основа свих других отуђења човека од његовог генеричког бића.*²⁴⁶ Отуђење човека, по Марковом схватању, јесте отуђење од оног што га конституише, што му је својствено и инхерентно. А управо, рад, производња, стваралачке су одредбе човека као генеричког бића. И зато отуђење рада представља генеричко отуђење човека. *Отуђење рада, састоји се у томе што је рад раднику спољашњи, не припада његовој (радничкој) суштини, и зато се човек у свом раду не потврђује него пориче, радећи не осећа се срећним већ несрећним, у раду не развија слободну физичку енергију него мрцвари своју природу и упропаштава свој дух.* Зато се радник осећа добро тек изван рада, а у раду се осећа лоше. Код куће је кад не ради, а када ради није код куће. И зато његов рад није добровољан, него присиљан рад, а није задовољење једне потребе, већ само средство да задовољи потребу изван њега. Рад у коме се човек отуђује јесте рад саможртвовања, мрцварања. То је рад није који властити рад радника, у њему он не припада самом себи, него неком другом.

Маркс је у својим радовима дао систематску и потпуну анализу отуђења рада. Оно, по њему, постоји онда кад човек резултате свога рада осећа као нешто туђе, мада у њих уноси све што као човек има: снагу, знање, ум, па се производ може сматрати као „друго тело човека“. Оваква отуђеност произвођача од резултата рада настаје као последица његове отуђености од средстава за производњу (која су, такође, производ његовог рада), што доводи до његове отуђености у процесу рада који човек доживљава као казну. *У ствари, отуђење рада доживљава се у два основна вида: као отуђење у процесу производње и отуђење у резултатима производње. Тако се отуђење јавља као отуђење према властитој делатности човека и према резултатима те делатности.* Међутим, ова два вида отуђења су уско повезана и узајамно се условљавају. „Како би се радник, писао је Маркс, могао туђе супротстављати производу своје делатности, ако се у акту саме производње сам није отуђио: производ је само резиме делатности, производње. Ако је, дакле, производ рада отуђење, онда сама производња мора бити делатно отуђење, отуђење делатности, делатност отуђења. У отуђењу предмета рада резимира се само отуђење, отуђење у самој делатности рада“.

Отуђени рад, односно, човеково отуђење у основном производном друштвеном односу, представља основу свих видова отуђења човека. Отуђеним радом - каже Маркс, дакле, човек не производи само свој однос према предмету и акту производње као према туђем и непријатељском човеку; он производи и однос у коме се налазе други људи према предмету и акту производње као према туђем и непријатељском човеку; он производи и однос у коме се налазе други људи према његовој производњи и његовом производу и однос, у којем се он налази према другим људима“.²⁴⁷ Ова Маркова разматрања о туђем раду у условима постојања приватне својине и најамног рада нису изгубила од свог значаја и у савременом друштву у коме су остварене значајне промене у развоју производних снага и њиховим

²⁴⁵ Схватање о подели производних односа на експлоататорске и неексплоататорске треба критички преиспитати са становишта развоја савремених производних снага, које условљавају плуралистичке својинске односе праћене и њиховим правним регулисањем од стране државе, која поред класичне функције вршења власти има и све значајнију социјалну функцију, чије вршење утиче и на социјални положај појединачца у облицима организовања рада и у друштву.

²⁴⁶ Опширније о отуђењу рада видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија рада*, десето прерађено и допуњено издање, „Савремена администрација“, Београд, 1994., стр. 180-185.

²⁴⁷ К. Маркс - Ф. Енгелс, *Рани радови*, Загреб, 1953., стр. 200-205; 213-214.

развојем промене у садржају и карактеру рада.²⁴⁸ Међутим, ове промене траже примерено промишљање, посебно са становишта остварене интелектуализације производног рада и промена у својинским односима и социјалној структури.

3. ОДНОС ПРОИЗВОДНИХ СНАГА И ПРОИЗВОДНИХ ОДНОСА

1. Производне снаге и производни односи изражени су у јединству, у начину производње. Производне снаге и производни односи не постоје одвојено. Они су повезани и једино их је тако могуће замислити. Правилно сагледавање њиховог јединства омогућује да се правилно схвати однос човека према природи и међусобни односи људи, пре свега однос људи у процесу производње. То су два елемента који чине јединство и без њиховог јединства не би била могућа егзистенција друштва. Маркс је у вези с овим писао да људи да би производили ступају у одређене међусобне везе и односе и у границама ових друштвених веза и односа врше утицај на природу, обављају производњу.

Међутим, иако производне снаге и производни односи чине јединство, у том јединству одлучујућа улога припада производним снагама.²⁴⁹ Оне својом садржином, степеном свога развика, одређују производне односе као своју форму. Производне снаге на сваком ступњу свога развика нужно проузрокују и омогућавају развој одређених производних односа. Међутим, како су производни односи одређени степеном развоја производних снага и представљају форму у којој се оне развијају, они имају и релативну самосталност. Једном настали на основу одређеног ступња развоја производних снага, они остају дуже време непромењени и производне снаге се у оквиру њих развијају. Они сад повратно утичу на развој производних снага, као последица на узрок.

Повратни утицај производних односа на развој производних снага може бити двојак. Они могу убрзати развој производних снага, али могу и успоравати, па чак и кочити њихов развој. У том смислу се правилно и указује да они „као друштвена форма у чијем се оквиру обавља процес производње и кретања производних снага могу представљати широко поље за размах производних снага, а могу својом преживелости бити њихова сметња, њихов оков. Историја нам показује да је прва фаза неког новог система омогућила и убрзала процес развика производних снага, а друга напротив постајала све више сметња у даљем развоју оруђа за производњу“.²⁵⁰ Производни односи нису само оквир у коме се развијају производне снаге, већ, у исто време, утичу на развој производних снага одређујући чак и њихов правац развоја. Они се, зато, не могу схватити као пасивна последица развоја производних снага, већ имају и повратни утицај на темпо тога развоја. Ова правилност долази нарочито до изражаја са научно-техничким прогресом, када наука постаје значајан фактор производних снага, а то тражи промене у положају човека у производним односима.

2. И поред своје релативне самосталности и релативне непроменљивости за одређене периоде, производни односи се мењају. Они се мењају развојем производних снага (чији је утицај у последњој инстанци одлучујући) и смисао њихове промене састоји су у успостављању таквих производних односа који ће по свом карактеру одговарати новом степену

²⁴⁸ Опширније о овоме видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија рада*, цит. изд., стр. 157-165.

²⁴⁹ У оквиру производних снага пак, одлучујућа улога припада човеку - бићу које је обдарено свешћу и вољом. Зато се и може рећи да човеку припада одређујућа улога, тј. да он представља покретачку снагу развика друштва. У том смислу Маркс је писао у *Беди филозофије* да највећу производну снагу представља сама револуционарна класа. По карактеру и развiku те снаге, писао је Маркс, могуће је судити у крајњој линији, о карактеру, брзини и правцу кретања самог друштва.

²⁵⁰ Др Анте Фиаманго, *Основи опће социологије*, „Народне новине“, Загреб, 1977., стр. 184.

развоја производних снага и представљати довољан оквир за успостављање њиховог јединства које се изражава у новом начину производње, а које има истовремено и свој противуречан карактер.

Све дотле док производни односи у својим оквирима омогућавају развој производних снага, однос између производних снага и производних односа карактерише се релативном складношћу. Али, кад *производне снаге нарасту толико да производни односи почну да коче њихов развој, између њих настаје противуречност.* Производни односи онда не омогућавају даљи развој производних снага, они се претварају у њихове окове. *Противуречност која овако настаје разрешава се укидањем старих производних односа и успостављањем нових.* Нови производни односи, који се успостављају у складу са нараслим производним снагама, поново успостављају нарушену равнотежу. А ова нова успостављена равнотежа представља промену економске основе, *промену начина производње.* Међутим, да би један историјски облик односа производње уступио место другом, „није довољно да људи само развијају материјалне производне снаге, већ је потребна и њихова свесна активност усмерена на измену односа производње.“²⁵¹

Равнотежа која се успоставља између производних снага и производних односа *непрестано се ремети и успоставља на вишем нивоу производње, а то ће рећи на вишем нивоу друштва.* Успостављање и нарушавање противуречности између производних снага и односа производње јесте, у крајњој линији, покретачка снага развитка друштва, и врши се у социјалним револуцијама. *Са променом начина производње мењају се сви остали друштвени односи. Међутим, и остали друштвени односи утичу на производне односе пошто и они имају своју релативну самосталност.* „Политички, правни, филозофски, верски, књижевни, итд. развитак почива на економском. Али сви они реагују један на други и на економску основицу. Није тако да је економско стање *једино активан узрок*, а све остало је само пасивна последица. Не, него постоји узајамно дејство на основу економске нужности, која се у *последњој инстанци увек пробија*“²⁵² У савременом свету, са превазилажењем разлика између физичког и интелектуалног рада, статус човека у друштву утиче и на вршење функције у процесу рада.

3. Друштвено-економске формације разликују се, како је већ указано, „не по томе што се производи, већ по томе како се производи, каквим средствима за рад“ (Маркс), а то ће рећи по степену развоја производних снага. Међутим, *погрешно би било схватити да се историјски напредак производних снага огледа само у развоју средстава за производњу, а пре свега, средстава за рад. Развој оруђа зарад представља само једну страну развоја производних снага.* Њихов развој не може се правилно схватити ако се посматра одвојено од историје развитка човека, као главне производне снаге друштва. Јер, развијајући науку и технику, мењајући материјалне и духовне услове свога постојања, човек истовремено мења и себе. *У ствари, свака нова етапа научно-техничког прогреса исказује и нову етапу развитка друштвеног човека.* Развој научно-техничког прогреса исказује и развој човека, као стваралачког бића и значајног елемента производних снага.²⁵³

Овакав приступ развоју производних снага, омогућава да се схвати друштвени домет њиховог развоја у савременом друштву и њихов однос према производним односима који се на основу њиховог савременог развоја успостављају и могу успоставити. У ствари, *савремени развој производних снага заснован на науци, изражава се и у новој улози човека као елемента производних снага, који се у досадашњим производним односима не може успоставити и развијати, већ тражи успостављање нових производних односа заснованих на уважавању човека као стваралачког бића.* Социолошке анализе промена до којих доводи развој

²⁵¹ Економска енциклопедија, „Савремена администрација“, Београд, 1984.

²⁵² К. Маркс - Ф. Енгелс. *Изабрана дела II*, „Култура“, 194), стр. 489.

²⁵³ Опширније о овоме видети и: Вујо Вукмирица, *Економика и државни менаџмент*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996., стр. 111-119.

производних снага у савременом друштву указују да знање добија посебан значај и не може се „увести“ у главе људи, оно се стиче процесом образовања који такође има своју специфичност. Исто тако, знање се не може користити на исти начин као нпр. физичка снага човека. Знање могу стицати, користити у технолошком развоју и у процесу рада људи чије се достојанство поштује и које се могу у процесу коришћења знања у производне сврхе исказивати као мислећа и слободна бића. У контексту ових промена мења се не само садржај рада, већ се мења и садржај својинских односа. Јер се у старим облицима својине и односа људи поводом науке као фактора производних снага, не може нова производна снага економски рационално користити. У ствари, настају значајне промене у цивилизацијској основи које захтевају и ново поимање производних односа, њиховог садржаја и њиховог односа према производним, и са производним снагама.

Глава трећа

КУЛТУРА И ДРУШТВО

I. РАЗВОЈ ДРУШТВА И КУЛТУРЕ

1. КУЛТУРА И СВАКОДНЕВНИ ЖИВОТ ЧОВЕКА

1. У савременој социологији (и теорији културе) постоје различита схватања о односу културе и друштва. Она за основу имају два основна полазишта. *Прво полазиште* чине мишљења која сматрају да се култура може проучавати независно од друштва као својеврстан тоталитет. Оно је садржано у савременим културалистичким теоријама које културу одређују као појаву *sui generis*. *Друго полазиште* се заснива на сазнањима да друштво представља свеобухватни контекст културе. Али, заступници овог становишта ипак не изједначавају појам друштва и појам културе. У склопу ових теоријских концепција налази се схватање да се друштво и култура строго не подударају. Јер, *ма колико да је једна култура производ конкретног друштва, она исто тако носи и универзалне вредности које надмашију његове границе*. Друштво и култура се могу разликовати због тога што се култура може одредити као сам начин живота и постојања одређеног друштва. У таквом теоријском (социологијском) контексту друштво се не може изједначавати с културом која је производно духовни свет човека који му омогућује да савлађује границе свога свакодневног живота.

Култура дефинисана као особен начин постојања живота и друштва, омогућава да се уђе у разматрање релевантних одредница у разликовању друштвеног и културног развоја, друштва и културе. Овде је довољно подсетити како се то истиче и у најновијим културолошким радовима,²⁵⁴ *да се у разликовању друштва и културе првенствено показује динстичија о неједнаком развоју културе и друштвеног развоја, односно развоја културе и општег развоја конкретног историјског друштва*. На овај несклад између друштвеног развоја и развоја културе, указивао је још Маркс у познатом фрагменту о античкој (грчкој) уметности. Он је указивао да често врхунци културног стваралаштва не стоје у сагласности са социјално-економским степеном развоја друштва и да неретко културне вредности које су створене на основи неразвијених друштвених односа имају значење „вечног узора“. У овом често навођеном Марксовом фрагменту о античкој уметности (култури) формулисано је у суштини становиште не само о специфичним својствима развоја културе, већ и о *разлици* развоја културе од опште друштвеног развоја.

Разлика која се показује у развоју културе и општег друштвеног развоја произилази из самог антрополошког, социолошког и посебно онтолошког склопа телеологије културе. Јер, *култура није и не може бити ништа друго, до свет човека; она се исказује у јединству тога света и њоме се човек одваја од дивљаштва у себи и природи; култура је јединство вредности и средства очовечења појединца и његовог света*. Међутим, историја културе схваћена у њеном емпиријском виду не може се разликовати од историје људског друштва,

²⁵⁴ Између осталих видети о томе радове социолога културе а посебно: Р. Божовића, *Метаморфозе игре*, „Вук Караџић“, Београд, 1973. *Искушења слободног времена*, Младост, Београд, 1975. *Недоумице*; РУ „В. Влаховић“, 1978. Б. Џуверовића, *Култура без граница*, БИГЗ, Београд, 1980, *Спорне културе*, Универзитетска реч, Никшић, 1989, В. Илић, *Рад као култура*, „Вук Караџић“, Београд, 1984. и *Митологија ч култура*. Књижевне новине, Београд, 1988.

ако се под њом подразумева историја настанка и развоја човека и његовог света.²⁵⁵ У оваквом контексту, историју човечанства (друштва), треба разумети не само као стварање културних вредности, већ и као историју варварских разарања људског света. Али, *исто тако, култура је телеологична, сваки њен феномен сачињен је по извесној хијерархији вредности у којој свака вредност - религија, наука, уметност, филозофија - представљају културу и настоје да оваплоћују њене универзалне вредности*. Све ове и друге културне вредности које се исказују у целини културе и њеном јединству нису између себе раздвојене, узајамно се прожимају.²⁵⁶ Међутим, степен њиховог прожимања није исти, и није исти посебно у појединим фазама развоја друштва.

2. У савременој социологији категорије *друштво* и *култура* употребљавају се са одредницама које означавају целину феномена. У књизи *Култура и друштво* пољски социолог З. Бауман (Zygmunt Bauman) указује на семантичке и генетске везе културе и друштва, а потом отклања дилему „култура или културе“, која је једнака дилеми „врста или раса“.²⁵⁷ Полазећи од појма *целине* он у своју анализу укључује и појам *система*, који му омогућава да јасно дистингуира појам културе као система и културе као збира. То му омогућава да појам *друштво* и сродне изведене појмове локализује у сферу производње, расподеле и размене добара која служе за задовољавање људских потреба. *У склопу основних значења категорија целине и система* З. Бауман културу и друштво одређује као *целине* *нижег реда*, при чему под тим подразумева културне и друштвене целине које не испуњавају услове система. Бауман сматра да тек са утврђивањем различитих значења појмова *култура* и *друштво* као врста друштвено-културних целина, могуће је поставити питање о узајамном односу друштва и културе. Анализујући у вези с тим тему о генетским и коегзистентним релацијама *друштва* и *културе*. З. Бауман наглашава да тек с појавом *симбола* и њиховом *институционализацијом* у виду говора успостављају се неопходни социјални услови за одвајање, практичко и теоретско, сфере културе од сфере друштва.²⁵⁸

У разматрању социолошких значења интеракције друштво култура З. Бауман издваја два типа ових односа. *Први* је постојао у примитивном периоду човекове историје када је постојала јасно изражена корелација између друштвеног и културног сегмента човековог свакодневног живота. *Друга*, постоји у савременом индустријском друштву у коме се показују супротности и подељености између друштва и културе. Позивајући се на Л. Вајта (Leslie A. White) З. Бауман истиче да је економски систем примитивног друштва идентичан с његовим системом сродности под чиме се подразумева у ствари неодвојивост и неиздиференцираност друштвених и културних страна човековог живота, који се исказује у јединству односа човекових животних зависности и међуљудских психичких односа и веза. *У савременом индустријском друштву постоји велика подељеност друштва и културе и она се исказује у великом броју значења лишених еквивалената у систему друштвених односа и великом броју друштвених догађаја ослобођених културног значења*.²⁵⁹ И друштвени и културни систем сваког индустријског друштва узети посебно имају одвојене и у различитом степену механизме спољашњих утицаја и веза. Али друштво остаје неминовно под снажним културним утицајима оних људских заједница с којима постоји најживља комуникација у задовољавању

²⁵⁵ В. Илић, *Митологија и култура*, цит. изд., стр. 24-30.

²⁵⁶ О телеологији културе види више у: Н. З. Чавачавадзе, *Внешние и внутренние факторы развития культуры*, у књизи: *Культура и общественное развитие*, (Тбилиси), 1979, стр. 5-33

²⁵⁷ Он сматра да овај однос треба да буде истраживан „посебно за сваки ниво у склопу општости примењених за диференцирање културе и друштва и да у сваком истраживању треба конфронтирати културу и друштво издвојене на истом том нивоу и истог степенa општости“. (З. Бауман, *Култура и друштво*, „Просвета“, Београд, 1984, стр. 34.).

²⁵⁸ У закључном ставу разматрања *генетског питања* односа друштва и културе З. Бауман закључује: друштво се развило пре културе, друштво је могло постојати и постојало је пре културе, култура није могла постојати нити се појавити другачије него на бази створеног и већ чврстог система друштвених односа“. (З. Бауман, *ибидем*, стр. 63).

²⁵⁹ *Ибидем*. стр. 64.

потреба тога друштва. Зато у тзв. примитивним друштвима питање првенства културе или друштва не може имати било каквог смисла: свака друштвена промена истовремено је и културна промена. У индустријским друштвима питање о односу друштва и културе може бити постављено, али добијање јединственог одговора практично је немогуће.

У функционалистичкој теорији мисли *Талкота Парсонса*, у његовој теорији акције, такође, налазимо *становишта у којима се покушава да разграничи друштво од културе, али као два аспекта исте појаве*. По овом социологу постоје посебни „културни системи“ и посебни „друштвени системи“, али као подсистеми онога што он дефинише као *друштво*. Он сматра да иако друштво и култура немају иста значења њихова подела на емпиријски начин није могућа. Идентично схватање о односу друштва и културе има и *Гордон Олпорт*²⁶⁰ који утврђује да „културни систем садржи традиционалне праксе и вредности које утичу на личност, док интеракција неког лица и осталих у остваривању тих вредности ствара друштвени систем.“²⁶¹ Друштвеним чињеницама у савременој социологији обично се називају начини повезивања или раздвајања друштвених група као и правила која одређују односе чланова група, као и њихове ставове - укупне друштвене структуре, који су испреплетани културним животом и културним вредностима. Култура јесте све оно што није природа, како је не једном у својим књигама дефинисао *Клод Леви Строс* (Claude Levi-Strause), и има наглашену људску димензију у оним значењима која истичу стваралачку личност, а отуда јесте и одређена друштвеном реалношћу и самим тоталитетом друштва. Својим универзалним вредностима култура надилази границе сваког конкретног друштва и својим стваралачким творевинама испуњава истински смисао свакодневног живота човека.

2. О ПОЈМУ КУЛТУРЕ

1. У савременој социолошкој литератури још не постоји општеприхваћена дефиниција културе. Од *Цицерона* који је у I веку пре нове ере у Писму Тускуланцима, како се сматра, први у историји употребио реч *култура* (*philosophia autem cultura animi*) основна њена значења у готово неизбројивим дефиницијама се поистовећују с појмовима узвишеност и хуманост, са слободом и богатством стваралачког духа, као и с неговањем људске душе. 3. *Бауман*, међутим, сматра да се историјски појам културе први пут јавља у Грчкој и VII и VI веку пре нове ере када је био најчешће повезан с култовима и обредима а понајвише за култивисање и неговање људске природе.²⁶² О томе на одређен начин сведоче и схватања Демокрита (460-370 пре н.е.) да природа и васпитање имају одређених сличности јер васпитање преображава човека чиме се ствара и друга природа. Термин култура се у самосталном значењу на потпунији начин користио већ у XVII веку. Немачки историчар *С. Пуфендорф* (1632-1694) је својом дефиницијом културе подразумевао све проналаске до којих је човек дошао, а нарочито друштвене институције, одело, језик, науку, морал усмеравањем разумом и обичајима.²⁶³ У истом теоријском видокругу културу одређује и *Хердер* (1744-1803) као и *Аделунг* (1732-1806) у својој *Историји културе*. Према Аделунгу култура је „оплеменењивање и суптилност свих духовних и физичких снага човека и целог народа, тако да ова реч истовремено означава просвећеност и оплеменењеност разума путем ослобађања од предрасуда, као и префињеност, оплеменењивање и суптилност обичаја“.²⁶⁴ *Хердер* је у одређивању појма

²⁶⁰ Види: Г. Олпорт, *Склоп и развој личности*, Београд, 1969.

²⁶¹ Ибидем, стр. 219.

²⁶² 3. Бауман, *Маркс и савремена историја културе*, „Филозофија“, бр. 3-4/1968, стр. 142.

²⁶³ Према: А. Клоковска, *Масовна култура*, ибидем, стр. 42.

²⁶⁴ А. Клоковска, ибидем.

културе истицао значај традиције и човекову физичку оспособљеност у борби за живот. При том је посебно истицао улогу васпитања у процесу очовечења и на тој основи је дошао до става о универзалности културе човечанства и посебно о потреби превазилажења евроцентризма.

Може се сматрати да тек с делом *Е.Б. Тејлора* (E.B. Tylor) познатог енглеског антрополога, термин култура бива научно заснован. Већ у свом првом делу *Открића о древној историји човечанства* (1866) у којем истражује првобитне ступњеве развоја људске културе Тејлор формулише основне одреднице појма култура. У његовом другом делу *Првобитна култура*,²⁶⁵ култура добија потпунија научна одређења. У овом делу он је пошао од општих претпоставки да је људска природа јединствена по својој психологији и мишљењу и да у складу с тим постоје исти путеви развоја култура различитих народа. Он сматра да су многобројне друштвене појаве, обичаји и веровања у култури примитивних народа и цивилизованих народа сличне или су истоветне. *Под културом подразумева социјалну целину коју једнако чине веровања, обичаји, навике, оруђа, одећа, морал, уметност, правила власништва.* „Са идеалне тачке гледишта на културу се може гледати као на опште усавршавање људског рода савршенијом организацијом одређеног људског друштва, његових снага и људске среће.“ Управо с овом Тејлоровом дефиницијом културе у европској науци почиње коришћење термина култура с наглашеним дидактичким и просветитељским обележјима.

Просветитељски појмови о култури нису прихватљиви за савремену социолошку мисао, у њима се култура првенствено показује као отуђена и аутономна сфера наспрам друштва и света рада. Суштина просветитељског одређења културе садржана је у схватањима најпре немачког раног романтизма, а потом и немачке класичне филозофије. У *Немачкој класичној филозофији култура се одређује или као подручје нестварне природе, човек излази из природе у културу (Кант) или као независност и слобода духа (Фихте).* Овим одређењима културе блиска је и Хегелова категорија објективног духа.²⁶⁶

Критичком смеру промишљања просветитељски одређеног појма културе служи и податак да се у Марксовом делу веома ретко може наићи на употребу термина култура. У *Критици Готског програма*, култура је на више места употребљена с одредбама које су блиске савременом социолошком одређењу појма култура. Разматрајући Ласалове тезе да „рад постаје извор свег богатства и све културе само као друштвени рад“, Маркс закључује да је та поставка тачна „јер као изолован рад (претпоставља се да његови материјални услови постоје) и може стварати употребне вредности, он не може стварати ни богатство ни културу“.²⁶⁷ Међутим, ово Марксово указивање не треба схватити поједностављено, као и остала његова схватања, већ у контексту целине његове мисли.

2. У свим социолошким студијама у којима се разматра појам културе налазе се резултати истраживања америчких антрополога *Кребера* (АХ.Сгоевег) и *Клакхона* (С. Kluckhohn) који су у више од 160 дефиниција културе нашли чак 257 посебних одредница. Они су све ове дефиниције разврстали у шест основних група: нумеричке, историјске, нормативне,

²⁶⁵ Е. Б. Тејлор, *Првобитна култура*, Москва, 1939. Ибидем, стр. 2

²⁶⁶ „Просветитељски и хегеловски појмови културе нису били погодни инструмент научног уопштавања ни за историју, која је открила нове, квалитетно своје, путеве историјског развоја, ни за етнологију, која се брзо обогаћивала чињеницама о несличности различитих култура, и разноврсности религије, моралних норми, политичких система, нити су пак били погодни за социологију која је разоткрила многобројне противречности условљене њеним отуђењем од човека“. (Е. Б. Соколов, *Култура и личност*, „Просвета“, Београд, 1976.. стр. 21).

²⁶⁷ К. Маркс, *Критика Готског програма*, „Култура“, Београд, 1950., стр.17.

психолошке, структуралистичке и генетичке.²⁶⁸ До готово истоветних резултата у својим истраживањима долази *Дејвид Биднеј* (David Bidnuy) који све погрешке у покушајима дефинисања културе класификује у неколико основних група: позитивистичке, нормативистичке, метафизичке, културалистичке и натуралистичке.²⁶⁹ Значајан допринос дефинисању културе дао је и један од оснивача културне антропологије *Франц Боас* (Boas Franz, 1858-1942) дајући једну од најширих дефиниција културе: „Култура се може дефинисати као укупност менталних и физичких реакција и делатности којима се одликује понашање појединца што, скупно и појединачно, чине једну друштвену групу, с обзиром на њихову природну средину, на друге групе, на чланове саме групе, као и сваког појединца на самога себе.“²⁷⁰ Али култура није просто збрајање свих ових видова живота, јер сви елементи који је чине нису независни, већ чине одређени склоп.

Поред Боасових следбеника *Рут Бенедикт* (1887-1948) и *Л.Л. Кребера* (1876-1960) на савремену мисао о култури значајни утицај има и функционалистичка теорија *Б. Малиновског* (Bronislaw Malinowsk), који је у развоју своје теорије о друштву пошао од сазнања *Ј.Ц.Фрејзера* и става *Ф. Боаса* да се дух примитивног човека не разликује од духа цивилизованог, већ се исти ментални процеси јединствено примењују на различита схватања друштвене стварности и на различита искуства. Малиновски користећи функционални метод и институционалну анализу долази до своје „минималне“ дефиниције културе: „Култура је један интеграл састављен од делимично самосталних, делимично координираних институција. Она се интегрише на основу низа начела као што су заједница по крви, размножавање; специјализација активности, и на крају, али не и најмање важно, употреба моћи у политичкој организацији.“²⁷¹ Ова функционалистичка дефиниција културе *Б. Малиновског* поред инструменталистичког (култура је средство), биологистичког (примарност људских потреба), социолошког (друштвена организација и друштвена моћ) супротставља се културалистичким одредбама културе, као ентитета *sui generis*, каква схватања налазимо у истраживањима *Кребера*, *Левија* (K. Lowi) и *М.Х. Херсковица* (M.J. Herskovits), *Вајта* (L. White) и других представника културолошког одређења културе.

Значајан допринос антрополошком изучавању културе, поред већ поменутих антрополога, дали су *Л.Р. Ретклиф Браун* (A.E. Radcliffe Brow), *А Казо* (A. Caso), *А Крајт* (A. Kryut), затим социјални антрополози *Р. Фирт* (R. Firh) и *М. Фортес* (M. Fotres) који су у испитивању архаичких друштава посебну пажњу посвећивали друштвеним функцијама; као и амерички антрополози *Е. Санир* (E. Sapir), *Р. Бенедикт*, *М. Мид* (M. Mead) који су истраживали психолошке садржаје одређених друштвених група у којима су проналазили разнородна културна својства и обрасце који су уклопљени у једну социјалну целину. У њиховим се одредницама културе препознају схватања која културу дефинишу као образац свих поступака материјалне природе и понашања, које је друштво усвојило као традиционалне начине за решавање односа између његових чланова.²⁷²

3. У средишту савремених истраживања културе налазе се, још симболичко-феноменолошка, структуралистичка и семиотичка теорија културе. Најпознатији представник симболичко-феноменолошког истраживања културе јесте *Ернест Касирер* (Ernst Casirer), који је био последњи најеминентнији представник неокантизма. Дело Е. Касирера битно одређује

²⁶⁸ A.L. Croeber, C. Kluckhohn, *Culture. A. Critical review od Cincipets and Definitions*, Vintage Books, Random House, New York, 1963.

²⁶⁹ David Bindey, *Theoical Antropology*, Columbia University Pres, New York, 1953.

²⁷⁰ Ф. Боас, *Ум примитивног човека*, „Просвета“, Београд, 1982, стр., 180.

²⁷¹ Б. Малиновски, *Научна историја културе*, „Вук Караџић“, Београд, 1970, стр.85.

²⁷² Овај преглед дефиниција културе дат је према књизи Веселина Илића. *Рад као култура*, „Вук Караџић“, Београд, 1984, стр. 69-72.

правце феноменолошко-симболичког истраживања културе. Интересујући се за разне облике културе – *језик, мит, религију, уметност, науку, политику* - он ове *форме културе проучава као саставне њене делове које анализира као целину не наглашавајући јасне преграде између њених феномена*. Људска се култура, према њему, најпре дели на „различите делатности које се крећу различитим интересима и ка различитим циљевима. Ако се ограничимо на разматрање резултата тих делатности - стварање митова, религијских обреда или веровања, уметничка дела, научних теорија - чини се немогућим свести их на *заједнички назив*. Али *филозофска синтеза* значи нешто сасвим друго. Ту не тражимо *јединство учесника* него *јединство деловања*, не *јединство производа* него *јединство стваралачког процеса*. Ако термин *јединство* ишта значи, онда значи да његови разноврсни облици упркос свим својим различитостима и супротностима ипак делују према једном заједничком циљу.²⁷³

У истраживању културе структурална метода *К. Леви Строса* претходи семиотичким истраживањима. Он структуралистички метод примењује у истраживању разноврсних видова културе и (праксе). Свако од њих разматра као самостални затворени систем и при томе настоји да их образложи закономерностима своје *социологике*. У *основи структуралног метода К. Леви-Строса налази се генерална антиномија природа-култура, која се показује у својим различитим облицима, како у области језика, мита, уметности, тако и у области хране и брачних утицаја, као и својине*. Из тога следи став да супротности између природе и културе ваља тако интерпретирати (у етнологији и социјалној антропологији) да се култура *врати у природу*, а живот у целину његових физичко-хемијских услова.²⁷⁴ *Посебно значење К. Леви-Строс придаје тотемизму. У настанку друштва и културе тотемизам има централно место, ствара симболе који су у функцији организовања односа између друштвених серија и животињских серија, између културе и природе*. У основи структуралистичког схватања човека налази се основна бинарна опозиција култура-природа. Клод Леви-Строс, стога, закључује „све што је у човековој природи свеопште, спада у природу, истиче се стихијским аутоматизмом, а све оно што се одређује присилним нормама спада у културу.“²⁷⁵ У структурализму К. Леви-Строса исказује се схватање културе којим се фактички негирају не само поједине вредности културе, већ и савремена култура у целости. Идеја о свеопштој ентропији човечанства присутна је готово у свим радовима К. Леви-Строса.

Представници *семиотичког метода* супротно од структурализма сматрају да човек хоће да живи а не да нестане у свеопштој ентропији. Човеку је за његову биолошку егзистенцију довољно да задовољи одређене природне потребе, али је живот колектива/друштва, ма какав био, немогућ без *извесне културе*. *Руски семиотичари, у ствари, културу одређују као информацију*. А ово одређење културе као информације отвара потребу за одређењем односа и основних категорија њене предаје и чувања, посебно односа према схватању језика, текста и низа других категорија које су у корелацији са овим појавама. То су оне категорије које су одређене у општој семиотици, какве су категорије *кода, саопштења, текста, структуре, језика, говора*, издвајање парадигматског и синтагматског принципа топоса и друге. *Према семиотичком становишту основно својство културе је да концентрише и чува средства - акумулира информације, која су неопходна за одржавање живота, која се битно мењају од момента настанка знакова и знаковних система - језика*. Култура је у историји конституисана као комуникациони систем и зато она подлеже истим конструктивним законима као и остали семиотички системи. Отуда *Лотман* и закључује да је култура „историјски настала промена семиотичког система (језика) који може да улази у једну

²⁷³ Е. Cassirer, *Оглед о човеку. Увод у филозофију људске културе*, „Напријед“, Загреб, 1978, стр. 98.

²⁷⁴ Клод Леви-Строс, *Дивља мисао*, „Нолит“, Београд, 1966, стр. 283-308.

²⁷⁵ Claude Levi-Stausse, *Less structures selementaires de la parente*, Paris, 1949, стр.9.

хијерархију (надјезик) али може да представља и симбиозу самосталних система²⁷⁶ Ову дефиницију Лотмана треба разумети тако да култура не представља само конкретно уједињење семиотичких система, већ, истовремено, она исказује и свеукупност комуникација које имају своје историјско место у датим језицима (свеукупност текстова)²⁷⁷

Не само да постоји више различитих дефиниција културе, већ је појам културе у широкој употреби у савременом друштву. Зато је потребно, на основу анализе дефиниција културе, дати једну краћу разумљивију и прихватљивију дефиницију културе. У таквом приступу култура се може одредити у ширем и у ужем смислу. У *ширем смислу* култура представља укупност материјалних и духовних творевина, резултат човековог стваралаштва, јединствених и незаменљивих вредности. У *ужем смислу* речи под културом се подразумева квалитет начина живота као тоталитета људске егзистенције.²⁷⁸

3. КУЛТУРА СВАКОДНЕВНОГ ЖИВОТА

1. У савременој социолошкој литератури тема о свакодневици - свакодневном животу човека с теоријским радом А Хелер (А. Heler)²⁷⁹ постаје изазовна. Хелерова је пошавши од Лукачевих (Georg Lukacs) естетичких разматрања свакодневног мишљења, које представља и развојни лук његове естетике,²⁸⁰ *категорију свакодневног живота довела у непосредну везу с могућношћу неотуђеног свакодневног живота у савременом друштву*. Свакодневно мишљење за Лукача јесте „производ естетског мишљења“, естетског и научног понашања у свакодневном животу. Естетско-научна мишљења израстају из свакодневног мишљења да би се „диференцирали и потом у процесу рецепције вратити тамо одакле су дошли“.²⁸¹ А. Хелер је своју филозофију свакодневног живота извела наспрам Хајдегера и Хегела. Наспрам Хегелове филозофске концепције, по којој је свакодневни живот у начелу изван филозофије, а сам предмет филозофије „отуђење и повратак светског духа у светску историју“. У Хегеловој филозофији појединац не вреди ништа и може бити предмет филозофије сем уколико је носилац светског духа. Насупрот Хегелу код Хајдегера („Биће и време“) свакодневни живот је у центру анализе. Али за Хајдегера свакодневни живот је у начелу отуђени живот.

Теорија свакодневног живота А. Хелер, међутим, не негира отуђење свакодневице али верује да је „бар *могућ неотуђен свакодневни живот*“.²⁸² Ту могућност неотуђеног свакодневног живота имао би да омогући појединцу социјализам. Хелерова ту могућност налази у утопијској визији К. Маркса. У њој је могуће „укидање отуђења, присвајање друштвеног богатства (свеукупност културе) од стране сваке поједине индивидуе. У духу ове

²⁷⁶ Јуриј Лотман, *Огледи из митологије културе*, „Трећи програм“, бр. 23, Београд, 1974, стр. 445.

²⁷⁷ Због тога и долази до општег стремљења културе ка вишејезичности. У том се њеном својству открива *динамизам* културе - превођење одређеног сектора стварности на језик културе, његово претварање у текст, у фиксирану информацију и њено уношење у колективно памћење народа.

²⁷⁸ Преко своје културе народ се најпотпуније исказује. Очување и поштовање културног наслеђа омогућава народу да учврсти и унапреди своју културну самобитност. У контексту оваквог схватања културе поставља се питање односа, разликовања или неразликовања културе и цивилизације. Опширније о овоме видети и: Миле Ненадић, *Социолошки итинерер*, „Просвета“, Београд, 1999., стр. 318-322.

²⁷⁹ Овај преглед симболичко-феноменолошког, структуралистичког и семиотичког схватања културе сачињен је према: В. Илић, *Рад као култура*, ибидем, стр. 73-79.

²⁸⁰ А. Хелер, *Свакодневни живот*, „Нолит“, Београд, 1978. Лукач је своја естетичка разматрања у „Хајделбершкој естетици“ започео разматрањем свакодневног мишљења, да би с њим завршио свој естетички рад у „Особености естетског“.

²⁸¹ Види: Ђ. Лукач, *Хајделбершка естетика I*, „Младост“, Београд, и Ђ. Лукач, *Особеност естетског*, „Нолит“, Београд, 1980.

²⁸² А. Хелер, Ибидем, стр. 19.

утопије социјализам је квалитет живота, смисао живота индивидуа је главна идеја а револуционарни преображај друштвене структуре је само средство“.²⁸³ У свом одређењу садржане су и разлике у одређењу свакодневног живота А. Хелерова од схватања А. Лефевра (Henri Lefevre) који у своме делу „Критика свакодневног живота“ заснива своју социологију свакодневног живота.

По Лефевровом схватању свакодневни живот је оно што се „свакодневно догађа“. Према мишљењу Хелерове томе се супротставља оно што се не догађа свакодневно - празник, доживљај. Из филозофије живота а делимично и егзистенцијализма произилази да је доживљај ипак у вези са несвакодневним „чак кад он у структури друштвеног рада прати потпуно свакодневну делатност“.²⁸⁴ Код човека то ствара политичку спремност да у свакодневном животу доживљава несвакодневне послове чак до катарзе. За Лефевра свакодневни живот је посредник између друштвености човека и природе, између природе и друштва. Али. истиче Хелер, „није свако посредовање између природе и друштва свакодневно, ...свакодневни живот се још ни приближно не исцрпљује овом посредничком улогом, он садржи све више и оне делатности које се односе на чисто друштво“.²⁸⁵ На другој страни свакодневни живот садржи и оне делатности које су несвакодневна делатност, као што су уметничко стварање или ћаскање и медитирање - „категорије које су у некој тешњој вези са оним што је природно за појединца“. Тако схваћен свакодневни живот, „посредује да се дође до несвакидашњег и истовремено је његова припремна школа“.²⁸⁶ Ова разматрања о култури свакодневног живота социологија треба да критички промишља са свог становишта и у контексту промена у друштву.

2. На основу засноване теоријске концепције А. Хелер може се разумети и значење термина *култура свакодневног живота*. У овом схватању културе свакодневног живота она се показује као стваралачко својство човека када у условима демократског друштва савлађује *свеколике облике свога отуђеног живота укључујући у то и сам рад и саму културу*. Термином култура свакодневног живота стога се обухватају како облици културне продукције, тако и облици репродукције културе у свакодневном животу становништва у радном и слободном времену.²⁸⁷ Разматрања о култури свакодневног живота добијају у значају са променама у садржају и карактеру рада које настају са модерном, новом технологијом, и које садрже опасност имперсонализације, обезличавања човека у условима свеопште информатизације. „Неопходност униформности категорија коју рачунари неизбежно траже, доводи до напуштања особености која чини сваког човека јединственим и непоновљивим, а сваку културу целином јединственим и незаменљивим вредностима“.²⁸⁸

4. КУЛТУРА И РАД

1. Култура је резултат поделе рада и у историјском току свога настојања супротстављена је раду. Многобројне су теоријске интерпретације значења *односа рада* и културе, међу којима се посебно запажају феноменолошка - Вебер (A. Veber), Касирер, Лосев (A. Losev) и

²⁸³ А. Хелер, Ибидем, стр. 20.

²⁸⁴ Ибидем, стр. 27.

²⁸⁵ Ибидем стр. 28.

²⁸⁶ Ибидем, стр. 31.

²⁸⁷ Ово концизно одређење културе свакодневног живота дали смо на основу рада В. Илића „Историјски развој културе“, објављен у монографији *СР Србија*, „Књижевне новине“, Београд, 1983. том II, стр. 380-428.

²⁸⁸ У даљем разматрању овог проблема Ф. Мајор указује да ниједна култура не може апстрактно да претендује на право да буде универзална, а да се универзалност формира из искуства свих народа света код сваког од њих потврђује свој културни идентитет, јер су културни идентитет и културне разноликости несдљиви. (Ф. Мајор, *Сутра је увек касно*, „Југословенска ревија“, 1991., стр. 77-78).

марксистичка - Блох (E. Bleh), Лукач, Косик (K. Kosik). Из хомогене и неиздифенциране стварности првобитне заједнице, у историјском току (развоју), као посебна друштвена сфера, издваја се култура - њени рани облици: језик, магија, религија и митологија. О том првобитном акту стварања културе сведочи блискаст етимологија речи *култура* и речи *рад*. *Култура, у својој антрополошкој заснованости, појављује се с првим историјским актом индивидуа, којим су се онс разликовале од животиња*. По Марксу тај „први историјски акт“ није био у томе да индивидуе *мисле*, већ у томе што почињу да „производе своја животна средства“. Култура је настала с првом *производњом* животних средстава, али је тек са људском заједницом постала егзистенцијална и историјска претпоставка опстанка човека и развоја друштва.

Значајно је указивање да се прва и најзначајнија етапа *развоја културе* поклапа с временом обликовања језика у данашњем његовом виду. *Развијен језик и способност човека за симболичку комуникацију омогућују брзи почетни развој друштвене културе*. Језик омогућава првобитном човеку да схвати смисао свога односа са природом. С појавом језика и симбола човек постаје *културно биће*. *Култура постаје вид друштвеног испољавања човека и мера његовог развоја као што је и ступањ човековог осамостаљивања од природе мера развоја културе*. Онога часа када је човек претворио нагонски систем знакова у језик, створени су услови да човечанство може свесно мењати природну околину. У првобитним облицима поделе рада, у човековом сврсисходном мењању природне околине отпочело је отуђење културе од рада.

Човек је производ природе и сопствене производне делатности, коју треба разумети као *однос* човека према природи. А рад је *однос* сврсисходне и контролисане *размене материје* између човека и природе. Првобитни човек, с обзиром на степен свога развоја, није могао размењивати материју с природом, није могао производити преко својих потреба. Историја човечанства, према Марксу, почиње с „племенском заједницом“, с којом започиње и раздобље „грађанског друштва“. Оно настаје и нестаје појављивањем и укидањем поделе рада. У *целокупној историји човечанства подела рада се развијала у историјским етапама које су истовестне с различитим облицима својине*. Први основни услов стварања историје је задовољење потреба за храном, пићем, оделом, станом, производима самога материјалнога живота. Други услов, задовољавање нових потреба које се стварају из прве испуњене потребе. Трећи услов људи испуњавају тиме што стварајући свакодневно свој властити живот „почињу стварати и друге људе“ - породицу. Четврти услов је материјална повезаност међу људима, која је условљена потребама и начином производње, а стара је колико и људи сами и стално добија нове облике. Задовољавањем ова четири услова првобитних историјских односа, човек је задовољнио и пети - стекао је свест. Ова човекова свест је *друштвена свест*, која има на „себи то проклетство“ да је од самога почетка обузета „материјом која се овде појављује у облику покретних слојева звукова, тонова - укратко у облику језика. Језик је стар колико и свест. Језик као свест настаје из потреба, „из нужде саобраћања с другим људима“.²⁸⁹ Али та првобитна свест јесте најпре *свест о природи*, која се као свемоћна, туђа и недокучива супротставља човеку. Првобитна свест човека је „чиста животињска“, то је свест природе, „природна религија“ - магија и митологија. Међутим, развијање и такве свести је показивало одвајање човека од „животињског друштва“ и његов улазак у своје људско друштво.

2. Историјски развој свести условљава поделу рада и обрнуто, која је у првобитним облицима не друго „него подела у сполном акту, а потом подела рада која настаје спонтано и која се врши сама по себи. *Различити облици поделе рада обележавају епоху настајања људске заједнице и настајање културе*. *Стварна подела рада, њен први историјски облик јесте тренутак када наступа подела на материјални и духовни рад*. С овим обликом поделе

²⁸⁹ К. Маркс - Ф. Енгелс, *Рани радови*, „Напријед“, Загреб, 1961., стр. 394 и 350.

рада наступа одвајање теорије од непосредне људске делатности и рада. То је онај историјски тренутак у развоју човечанства када се свест човека еманципује од света праксе стварајући теорију, филозофију, морал, науку, државу. Неоспорно је да тим историјским епохама припада почетак настајања друштвене културе, али и њеног отуђења од рада. За Маркса је битно не то што свест сама почиње, већ то да „*производне снаге, друштвено стање и свест* ступају међусобно у противречност“ и да подела рада омогућује да духовна и материјална делатност - да ужитак и рад, производња и потрошња, припадају различитим индивидуама“, па се „*могућност да оне не ступе у противречност*“ налази само у томе да се подела рада „*поново укине*“.²⁹⁰

Маркс у критици отуђенога рада наглашава да је рад основ културе и да отуда с културом у *себи* може довести човека до његовог коначног ослобођења. Рад је извор и осталих конституенци човекове генеричке суштине: *свести, друштвености, универзалности, слободе*. Из Марксовог разликовања изворних облика рада - човековог рада и рада животиње - у „*Раним радовима*“, „*Немачкој идеологији*“ и „*Капиталу*“ као и из укупне његове онтологије и антропологије рада проистиче теолошка, хеуристичка и естетска одредница људског рада - *стварања културе*.²⁹¹ Ова својства рада не постоје у раду животиње јер њен рад не прекорачује свет њеног нагонског, инстинктивног живота. У човековом раду се предмети природе претварају у употребне вредности. У процесу човекове размене материје с природом појављују се теолошке функције рада - конституишу се првобитна схватања и циљеви које је неопходно достићи. То је процес у коме човек као свесно биће располаже сврховитом вољом и мишљу која се конкретизује у процесу рада. У том чину конкретизације садржане су и теолошке поставке, које су и први елемент сазнања о узроцима веза човека и природе. *Између човека и природе*, што се не може рећи и за однос животиње и природе, *успоставља се исторична дијалектика која посредује оно што је човеково сазнање и оно што је нужност у датим условима*. У раду се, као контролисаном процесу размене материје између човека и природе, истовремено јавља *опитност*, објективизација теолошких поставки - тежња да постављени човеков циљ буде и циљ других људи. То је онај моменат у коме се рад показује у човеку као *мисао*, а то је изворно одређење и рада и културе. Из опште онтолошке основе рада извире и друштвена димензија рада, могућност да се развија *друштвеност - култура*.

Телеолошке поставке које се исказују у човековом раду (Лукач) не морају се односити само на природу, јер се у раду јавља и циљ да се успоставе и другачије везе и односи међу људима од веза човек-природа. Тако се са релацијом општости и телеолошке природе рада развијају друштвене везе и односи и у том историјском процесу настају култура са њеним универзалним вредностима. Култура је стога колико производнога, толико и духовног (култног) порекла.²⁹² Зато су производни и духовни (култни) корени културе присутни и познати значењима етимологије речи *култура* и речи *рад*. Сама етимологија ових категорија довољна је да покаже не само њихову блискост, већ и да открије сву сложеност разноврсних облика њиховог међуделовања и прожимања у историји људског друштва.²⁹³

²⁹⁰ Ибидем, стр. 353.

²⁹¹ Ибидем, стр. 353 и 354.

²⁹² Види о томе више: В. Илић, *Рад као култура*, ибидем, стр. 136-172.

²⁹³ У контексту оваквог приступа разматрању рада и културе, од средине XX века посебно се афирмише у социологији категорија *култура рада*. Опширније о овоме видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија рада*, 10 изд. „Савремена администрација“, Београд, 1999., стр. 331-339.

II. КУЛТУРА И РАЗВОЈ

1. КУЛТУРА И ТРАДИЦИЈА

1. Традиција је процес преношења, предавања и одржавања, идеја, вредности, начела, образовања, модела, усмено и писмено, с генерације на генерацију. Вишезначност појма традиција обухвата све области човекове делатности и живота (културе). Без традиције не само да не постоји ни једна култура у историји човечанства, већ се без ње не може претпоставити опстанак ни једне људске заједнице. *Традиција је она свеопшта духовна основа без које извесно не би постојала и опстајала друштва, културе и цивилизације.* Традиција се исказује у историјском току стваралачке комуникације мисли, вредности, дела и добара. *Традиција је, речју, скуп вредности, идеја, норми, обичаја који су садржани у „историјском памћењу“, културном идентитету појединца, група народа и човечанства.* Питање традиције у границама социологије и филозофије сматра се за једно од централних.

У социолошкој теорији традиција спада међу њена „најстарија питања“. Као што то показује и укупна историја социологије и филозофије, ове две области човековог стварања живе у једној одређеној хуманистичкој традицији од својих првих почетака до Платона и од Платона до Хегела. Аристотел је за разлику од Платона указивао на потребе и могућности враћања на традицију. Аристотел је, у ствари, више био за прошлост него што је у својој филозофији очекивао од будућности. Аристотел је, у својим радовима, привео крају филозофске теме које су се појавиле у току претходног развитка грчке филозофије, чиме је на вишем ступњу сазнања исказао осећање за целу грчку традицију. *У савременом социолошком разматрању присутна су сазнања да се ауторитет традиције не заснива само на дуготрајном понављању понашања и постепеном привикавању на одређене друштвене захтеве, већ се извор традиције налази и у човековој онтолошкој структури, што указује да је традиција један од неопходних услова човековог живота.* Стога је потреба за традицијом у одређеној мери насушна људска потреба која „крчи себи пут људских срца тиме што их у исти мах ослобађа и заробљава.“²⁹⁴ У основним социолошким појмовним одредницама налазе се и она значења која говоре о традицији као универзалној историјској и културној појави која омогућује човеково трајање у времену и одређеном социјалном простору.

У највећем броју познатих социолошких радова о традицији полази се од опште прихваћеног теоријског става да у е традиција битна претпоставка континуитета култура или развоја култура, који у себи носи и разноврсне облике дисконтинуитета. *Традиција одређена као континуитет култура, или као битни чинилац развоја култура истовремено обухвата и њена значења као процеса тотализације култура. Појам тотализације ваља разумети као исторични развој култура који подразумева ток продукције и репродукције, замењивања и допуњавања, спајања и нестајања, критичког подмлађивања хуманистичких вредности једне или више култура у конкретној националној култури.* Овакво одређење појма традиције супротставља се традиционалним схватањима традиције као елемента културе који се преноси од генерације на генерацију.²⁹⁵ Традиција се свакако не може исказивати у континуитету култура уколико се овај појам не схвати исторично као ток тотализације култура у коме се критички исказује и многозначност традиције. Без одреднице *тотализација културе* која у себи подразумева *критичку* валоризацију у чину рецепције њених вредности, не могу се разумети ни одредбе многих прихватљивих дефиниција традиције у којима се наглашава да је традиција „процес интергенерацијског континуитета културног садржаја који представља директан

²⁹⁴ М. Ђурић, *Стихија савремености*, СКЗ, Београд, 1972, стр. 114.

²⁹⁵ Д. Рихтман-Аугуштин, *Структура традицијског мишљења*, „Школска књига“, Загреб, 1984.

услов реализације савремене културе као самосталног система“.²⁹⁶ Међутим, ово указивање не треба схватити тако као да не постоји могућност стварања савремене културе и ван утицаја традиције.

2. Традиција није само интергенерацијски процес, јер се под тим може да подразумева позитивно и позитивистичко одношење према вредностима културне баштине. У таквом односу према систему вредности које носи традиција искључује се критичка свест, па најчешће доминира емотивни, пристрасно апологетски однос. *Схваћена само као интергенерацијски процес који не подразумева критичку свест: чин историчне тотализације, традиција преузима у значењу традиционализма и губи смисао за неманипулативно, незлоупотребљено преношење духовних чињеница с генерације на генерацију.* Када се под појмом *традиција* подразумева само процес интергенерацијске комуникације који у себи може импликовати некритичко усвајање културних вредности ранијих култура у савременој култури, онда се суочавамо с недијалектичким схватањем ове сложене категорије. Традиција има своје актуелно културно, историјско, естетско, политичко значење само када се под њом подразумева *процес* активног, критичког валоризовања вредности - *исторична тотализација конкретне културе.*

Уколико се традиција одређује само као једнозначна интергенерацијска комуникација, то истовремено може значити да се она одређује као *прост континуитет* прихватања и преношења раније створених и наслеђених вредности култура. *То је онај модел традиције у коме савремена свест културе остаје пасивна и некреативна и тада је најчешће заробљеник конзервативног традиционализма.* Такво статично поимање традиције најчешће значи конзервирање традиције. То је оно стање *духа културе* које се препознаје по владавини искључиво националних, језичких, митологизираних религијских и световних вредности, које супституише појам савременог национализма и шовинизма. Одбрана од оваквог духа културе је очување културног идентитета уз отвореност за достигнућа културног стваралаштва других народа.

3. У савременим социолошким концепцијама одређења категорије традиција запажају се најчешће четири основна приступа традицији: као регресу и стагнацији у култури; као *modus vivendi*; као услову сваке културне димензије; различитог деловања традиције у материјалној и духовној култури. *Недијалектичка становишта о традицији као чиниоцу регреса и стагнације културе темељи се на хипертрофирању негативних и неприхватљивих културних вредности које се преносе традицијом, али тако и злоупотреба традиције у социјалним променама о којима је говорио Маркс истичући „да традиција свих мртвих генерација притискује као мора мозак живих“.* То се према Марковом мишљењу дешава стога што револуција не може да „црпе своју поезију из прошлости, него само из будућности“.²⁹⁷ Овакво схватање улоге традиције у социјалним променама, које се изједначава с појмом *традиционализам* најчешће води у ирационализам.

Искључива су и неприхватљива становишта по којима је сваки напредак само ризик. Овакво схватање традиције јесте фаталистичко прихватање онога што је као вредност присутно у културном наслеђу. Оно истовремено значи и одбацивање сваког напора у мењању постојеће културне и друштвене стварности. *Позитивне функције традиције се исказују не само у одржавању трајних, универзалних културних вредности, већ и у томе што је традиција присутна у развоју култура и представља неотуђив део континуитета сваке националне културе.* У разноврсним облицима савремене културе преносе се транспоноване

²⁹⁶ Ц. Соколовић, *Култура и традиција*, „Култура“, бр. 12, Београд, 1971. стр. 10.

²⁹⁷ К. Маркс, *Осамнаести Бримср Луја Бонапарте*, „Култура“, Београд, 1969., стр. 130.

изворне културне вредности и преобликоване вредности и норме које се показују као садржај фолклора, религије, начина живота сваке конкретне групе и народа.

У области материјалне културе раскид с традицијом јесте видљивији него у области духовне културе. У материјалној производњи традиција делује као целина - преноси постојећи начин производње и тиме омогућава наставак новог. *Критичко усвајање традиције, као њенодинамичко присуство у области материјалне производње, очигледније је него у области духовног живота.* Обичаји, религија, веровања, идеологије и, остале духовне творевине најпримереније носе атрибут *традиционалне*, па је и разумљиво што су отпорније на промене и присутније су у већој мери у савременој култури него што се то може очекивати. У материјалној производњи непосредно се исказује замена традиције напредком, а тај исти процес замене много је спорији и мање очигледан у области духовног живота и често има симболичка, метафорска и митолошка значења. Зато је и разумљиво што је у материјалној производњи, више него у духовној очигледније прожимање и међуделовање традиције и напретка. Сазнање да је у сваком напретку садржана традиција треба да буде схваћено као процес тотализације културе: напредак и традиција су узајамно условљени и дијалектички супротстављени - у односу су стваралачке негације. У стварању људских култура у свим епохама развоја човечанства, традиција и развој (напредак) се показују у историчном јединству, које се има разумети као хуманистичка и генеричка бит свих људских култура.²⁹⁸

2. КУЛТУРА И ЦИВИЛИЗАЦИЈА

1. Прва употреба категорије *цивилизација* приписује се Холбаху (Paul-Henry Holbah) и енциклопедистима XVIII века. У употреби енциклопедиста цивилизација првенствено има значење општег друштвеног и техничког напретка. Под цивилизацијом су они подразумевали усавршавање државне организације и законодавства на којем се заснива и општи напредак човечанства. Према најновијим истраживањима Ф. Бенетона (Philippe Beneton), у ствари, *Мирабо* (Mirabeau) први употребљава реч цивилизација (1757) у њеном савременом значењу.²⁹⁹ Термин *цивилизација* у употреби енциклопедиста означава виши степен културе који долази после периода *дивљаштва* и *варварства*. У овој употреби термин цивилизација налази се код више аутора. Једно од најранијих таквих одређења цивилизације налази се у делу *Оглед о људској историји* (1967) А. Фергусона (A. Ferguson). Ова класификација у првом реду захваљујући Енгелсовој анализи дела *Древно друштво* (1877) и Л. Х. Моргана (L.H. Morgan) постаје позната и прихваћена у савременој науци.

Енгелс је Морганову класификацију из које проистиче савремено значење категорије цивилизације интерпретирао тако што *дивљаштво* обухвата период човекових присвајања готових природних производа, *варварство* период у којем се развија сточарство и земљорадња, а *цивилизација* период у коме човек стиче знања даље прераде природних производа и период индустрије у правом смислу речи као и развој уметности.³⁰⁰ Цивилизација се у познатом Вебером речнику одређује као: друштвени процес који постаје цивилизованим; друштвена организација вишег реда која се одликује напредком уметности, науке; тотална култура људи, народа; земље и народа за које се претпоставља да су достигли виши степен друштвеног и културног развоја.

²⁹⁸ Види о томе више: В. Илић, *Рад као култура*, ибидем, стр. 108-130.

²⁹⁹ Ph. Beneton, Histoire de mot: culture et civilisation, Pres de la fondation nationale des sciences politiques, Paris, 1075, стр. 11 и 33.

³⁰⁰ Ф. Енгелс, *Порекло породице, приватне својине и државе*, „Култура“, Београд, 1950, стр. 29).

У овај сажети преглед етимологијског одређења појма цивилизација укључује се и становиште о историјској условљености и карактеру међуделовања и прожимања културе и цивилизације. Традиционално и најраспрострањеније схватање овог односа показује се у дистинкцији *духовна култура - материјална култура*. Појам *цивилизације* према овом схватању обухвата само материјалну и техничку културу. Традиционалном схватању појма цивилизација припада већ назначено одређење у делу поменутог еволуционисте Моргана: *цивилизација је историјска фаза у развоју културе која замењује фазу дивљаштва и варварства*. Слична одређења заступали су и амерички антрополози културалистичке оријентације *М. Херковици А. Кребер*. Цивилизација је према Херковицу, она фаза у историјском развоју културе, која долази у временском следу иза дивљаштва и варварства и почиње оним моментом у људској историји када је откривена фонетска азбука и коришћење писма.³⁰¹ За А. Кребера одређење појма цивилизација се изједначаје са великим културним целинама, какве су, на пример, кинеска цивилизација или египатска цивилизација. Данас уједињавање човечанства и стварање „светског друштва“ ствара могућност и захтева, ново поимање цивилизације са много ширим приступом.

2. Посебно значење цивилизацији даје се у интерпретацијама представника органистичко-биологистичког социолошког метода. Разматрање значења међуделовања и прожимања посебно је било актуелно после Другог светског рата. *Освалд Шпенглер* (Oswald Spengler) у делу *Пропаст Запада* (1918) излаже своју теорију о морфологији историје. Устајући против уобичајене историјске периодизације - *стари, средњи и нови век*, против тумачења историје коју квалификује као *птоломејско*, Шпенглер експлицира своју *коперниканску* концепцију историје, у којој су од посебне важности категорије *истовремено, дисконтинуирано и изоловано*. У овако постављеној морфологији културе Шпенглера, *круг је основни принцип друштвено-историјског кретања*. Он је утврдио осам културних кругова: *римска култура; египатска; арапско-вавилонска; индијска; „магијска“ или арабљанска; античка; мексичка; и западноевропска*. Свака култура је потпуни „организам и морфолошки понавља историју биљног света. „Културе су организми. Историја света је њихов скупни животопис. Огромна историја кинеске или античке културе јесте морфолошки тачан пандан малој историји човека појединца, животиње, дрвета или цвета“.³⁰² Свака конкретна култура има свој начин рађања и пропадања. *Настанак сваке културе коинцидира са настанком града, који се такође схвата као биолошко биће коме је страно све што је номадско и сељачко*. Шпенглерово становиште је да свако рано доба културе и рано доба града јесте оно у коме се не отеловљује само култура већ и народи, државе, политика, наука и уметност. Култура схваћена као биолошки организам после раста и врхунца губи своје стваралачке снаге, посустаје и нестаје. Законит исход тог нестајања је цивилизација. „Цивилизације су крајња и највиша вештачка стања за која је способна једна виша врста људи. Та стања су завршетак, она долазе после постојања као оно што је постало, после живота као смрт, после развоја као непомичност, после села и друштвеног детињстава као духовна старост и камени велики град који окамењује све.“³⁰³

Цивилизација је неумитан, нужен крај сваке културе. „Чиста цивилизација као историјски процес састоји се у постепеном разграђивању облика који су постали аноргански, изумрли.“³⁰⁴ Културе се тако враћају у безисторијско стање: круг је завршен. Шпенглерово схватање односа *културатилизација* тражило је радикалну промену појма *цивилизација*, чију основну одредбу исказује као крај културе и историјског развоја, иза којег следи безисторијско стање човеча-

³⁰¹ Melville Herskovits, *Man and his Works*, New York, 1957.

³⁰² О. Шпенглер, *Пропаст Запада*, т. I, Геца Кон, Београд, 1936, стр. 162.

³⁰³ Ибидем, стр. 71

³⁰⁴ Ибидсм.

нства. Према схватању Шпенглера, цивилизација означава неминовну судбину једне културе - њен врхунац (апогеј), али и неопозиви крај (цивилизацију).

Становиште *А. Тојнбија* (А. Toynbee) о цивилизацији као степеницама које воде до виших ствари на религијском и вредносном плану, је неодређено и могло би се назвати дифузним.³⁰⁵ У историји друштва постојао је плурализам цивилизација, сматра Тојнби, и он анализира њихов настанак, рашћење (развој) и крај. Настанак цивилизације он објашњава као драму изазова и одговора, и то је разлог „зашто је једно представљање следило друго, лежао у томе што сваки од одговора не само да је био успешан у односу на посебан изазов који га је подстакао, већ је такође послужио и као средство за стварање новог изазова што је сваки пут израстао из нове ситуације створене успешним одговором...“³⁰⁶ У Тојнбијевој теорији тешко је могуће издвојити једну цивилизацију од друге. *Под општим појмом цивилизација код Тојнбија се може подразумевати више цивилизација, а и једна цивилизација која обухвата многе нације, државе и друштвено - економске формације.*³⁰⁷ У Тојнбијевом биологистичко рганицистичком схватању о рођењу, рашћењу, опадању и смрти цивилизације, теоријско су неконзистентна многа његова одређења. Међутим, Тојнбијева разматрања цивилизацијских проблема и о цивилизацији представљају значајан допринос одређивању појма цивилизације.

3. Покушаји прецизирања граница појмова *култура* и *цивилизација*, разграничавања њихових функција као средства и циља, нису битно допринела прецизирању могућих значења и својстава интеракције *култура - цивилизација*. Зато је још неопходно размотрити најсажетије становиште *А. Вебера*, који настоји да проникне у смисао и основна значења међуделовања *културе* и *цивилизације*. У својој социологији културе А. Вебер разликује три сегмента који се јављају у међуделовању *културе* и *цивилизације*: *социјални процес, цивилизацијски процес, културно кретање*. У њиховом међуделовању и прожимању откривају се и њихове функције, како у свеколиком историјском збивању, тако и у конкретном историјском друштву и конкретној култури. У *методолошком заснивању социологије културе А. Вебер сматра да се оваквим типом трихотомије може представити једна трајна слика историјског тока, а посебно социолошка анализа његове феноменологије културе. Социјални процес А. Вебер одређује као облик у коме се нужно уобличава тоталитет природних људских снага и воље, али који је ограничен извесним природним условима (географски, климатски и други). Социјални процес историјских организама одређује материјални елемент, који је првенствено и област његових природних нагона и воље.*³⁰⁸ Духовно-културни процес се не може посматрати у односу јединства према социјалном процесу, већ супротно као дуалитет који у, „себи носи две потпуно различите сфере људског историјског развитка које само погрешно сједињују у једну“.³⁰⁹ Духовно-културни процес у сваком великом, историјском организму као једна особена целина, садржи три компоненте: развитак свести становништва: растућу духовну доминацију над природом, актуализацију и конкретизацију интелектуалног космоса знања у „нешто реално помоћу усавршавања апарата састављеног од оруђа и метода, организационих принципа итд. - елемената који животу дају конкретну структуру“.³¹⁰ Овај духовни процес има сопствене законе, своје сопствене нужности успона и стагнације. То је према схватању А. Вебера *цивилизацијски процес. Културно кретање и цивилизацијски процес се*

³⁰⁵ Ибидем.

³⁰⁶ Arnold, Toynbee, A. *Study of History*. Код нас је објављен избор из овог Седмотомнога дела у преводу др Миодрага Лукића, са предговором др Радомира Лукића, под називом *Испираживање историје*, I и II, „Просвета“, Београд, 1970.

³⁰⁷ ... Тако се суштина природе рашћења цивилизације показала као елан који је изазвану страну носио кроз равнотежу успешног одговора и нестабилности што је настајала у разарању цивилизације, и понављајући се и враћајући се притом што га имплицира појам рашћења. (А. Тојнби, цит. дело, стр. 294).

³⁰⁸ Т. Парсонс, Е. Шилс, К.Д. Негел, Ц.П. Питс, *Теорије о друштву. Основи савремене социолошке историје*, књ. 2, „Вук Караџић“, Београд, 1960, стр. 1206 и 1207.

³⁰⁹ Ибидем, стр. 1208.

³¹⁰ Ибидем, стр. 1209.

разликују по својој суштини, што се показује и у њиховом неједнаком и чак различитом односу према социјалном процесу.³¹¹

Социјални и цивилизацијски процес међусобно су условљени, а културно кретање поседује историјску и феноменолошку слободу и самосталност. У феноменологији културног кретања сам тип развитка културне сфере разликује се од типа развитка цивилизацијске сфере. Цивилизација се према А. Веберу може схватити као „јединствен процес просвећивања који се провлачи кроз читаву историју човечанства и води одређеном циљу - општем расветљавању преегзистентног.“³¹² У културном кретању појављује се на необјашњив начин једна неупоредива креација која по својој бити није повезана никаквом фундаменталном нужношћу ни са чим другим.³¹³ Из сложене А. Веберове анализе може се разумети да је култура битни елемент у сваком конкретном уобличавању друштва и цивилизације. А. Вебер закључује да су социјални процес, цивилизацијски процес и културно кретање вазда у реципрочном и динамичном колективном односу.³¹⁴

Питање о могућности укидања супротности културе и цивилизације поставља Х. Маркузе (Herbert Marcuse). Он се пита да ли се с обзиром на тенденције које владају у напредним индустријским друштвима још може одржати разлика између културе и цивилизације.³¹⁵ Према његовом схватању култура се односи на вишу димензију аутономије и остварења, а цивилизација означава царство нужности друштвено потребног рада и понашања. У цивилизацији насупрот култури човек није у свом властитом бићу већ је потчињен хетерономији, спољашњим условима и потребама. По његовом мишљењу самим тим што су средства културе апсорбовала циљеве културе у развијеном индустријском друштву извршено је прерано, репресивно, чак насилно рангирање културе и цивилизације.³¹⁶ Сама оваква интеграција културе и цивилизације води сигурно тотализацији савременог друштва. Извесно је да тотализација, идеологизација и политизација савремене културе јесте присутна тенденција у савременом друштву и има глобални карактер. Али она не може бити основни разлог прераног покретања укидања супротности између културе и цивилизације. Али сама чињеница на коју се позива Маркузе да култура све више припада свакодневном животу и раду све више сведочи о отварању историјског процеса превладавања супротности које су настале историјском поделом рада између културе и цивилизације.

III. КУЛТУРА И ОБЛИЦИ ДРУШТВЕНЕ СВЕСТИ

1. КУЛТУРА И РЕЛИГИЈА

1. Култура и религија су синонимне категорије, али и различити облици човекове свести. То су две антиномичне социолошке категорије које се узајамно прожимају и истовремено искључују. У свим познатим одредницама културе и религије садржана је нужност њихових антиномија без чијег се минималног разматрања не могу схватити ни различити облици религиозности савременог човека. Колективна култна (религијска) свест је једнако као и производња средстава за живот родно тле култура и истовремено средство учвршћивања

³¹¹ „Цивилизацијски процес и духовно кретање... различити су по својој суштини... имају сасвим различите облике и законе развитка, али у општем току историје се показују као међусобно различите феноменологије.“ (Ибидем, стр. 1214.)

³¹² Ибидем.

³¹³ Ибидем.

³¹⁴ При томе треба разумети културно кретање које се развија у зависности од историјског организма под којим се може разумети конкретно друштво или конкретна друштвено-економска формација. Културно кретање увек успева да у свој ток усиса и социјални и цивилизацијски процес.

³¹⁵ Х. Маркузе, *Култура и друштво*, БИГЗ, Београд, 1977, стр.

³¹⁶ Ибидем, стр. 225.

заједнице - рода, племена, државе. *Култура стога и претходи заједници. Најпре антиципира а потом утврђује својим магијским и религијским формама.* У тим првобитним облицима култура и заједница су срасле. Међутим, са надрастањем култура се оформљује као друга сфера заједнице и смешта с „ону страну рада“. Култура је, настајући из култа једнако као и из производње (рада), најпре подредила себи култ и интегрисала га у бит многобројних религијских форми и институција.³¹⁷ Стварањем магијске и религијске свести човек је од икона у *религији*, као што у наше доба чини у науци, покушавао да проникне у суштину и тајне свога живота и опстанка. *Религија као поглед на свет и као метафизичко својство човекове самосвести једно је од конститутивних обележја културе свих људских група.* У историји културе и историји религије могуће је према најновијим истраживањима уочити три основна облика религије: митолошки, теолошки и секуларни. Ових облика религијске свести има и у култури свакодневног живота савременог човека.³¹⁸

Представе које религија даје о свету манифестују се у људској свести у илузијама о постојању надљудског бића или постојању надљудских принципа који владају, како природом, тако и друштвом.³¹⁹ *Зато се религија и може дефинисати као организован скуп учења, веровања, осећања и културних радњи везаних, за „натприродно „ биће.* Овако дефинисана религија, као облик друштвене свести, представља комплексан облик друштвене свести,³²⁰ који својим елементима ангажује религиозног човека и емоционално и вољно. У ствари, у структури религије постоји пет елемената. *Први се састоји у самој замисли о „натприродном“ бићу. Други елеменат састоји се у осећању страхопоштовања које религиозни човек гаји према „натприродном“ бићу. Трећи елеменат су религијски симболи који представљају „натприродно“ биће, пошто је оно невидљиво непосредним посматрањем, и преко којих религиозни човек успоставља контакт с њим. Четврти елеменат у структури религије чини ритуал, тј. посебне религијске радње (молитве, жртве, и сл.), којима се религиозни човек обраћа божанству. Пети елеменат се испољава у постојању религијских функционера и религијске организације преко којих религиозни човек комуницира са „натприродним“ бићем, са божанством.*³²¹

Религија својом структуром, изражава *човекову зависност од природних и друштвених сила* и покушава да се у сфери субјективних представа савлада та зависност, У том смислу је и Енгелс писао да се свака религија не јавља ничим другим него фантастичним одразом у главама људи оних спољашњих сила, које господаре њима у свакодневном животу, одразом у којем земаљске силе попримају форму ванземаљских. *Она своје ставове не заснива на*

³¹⁷ С развојем производње, с поделом рада, ове су се институционалне форме религије и културе множиле, развијале на тлу индивидуалних и колективних културних потреба. Успостављањем међуделовања култура - заједница (држава) обележеног у читавој историји људског друштва, превладавали су култни, магијски и религијски почаци људских култура.

³¹⁸ Не постоји, како се често тврди, историјска истрошеност ни једног облика религије. Тако митолошке облике религиозности из себе не искључују ни теолошки, ни секуларни облици религиозне свести. Сви религијски облици живота (свести) имају заједнички именитељ у психо-антрополошкој зависности сваке вере и веровања.

³¹⁹ Опширније о религији видети: Амброзио Данини, *Преглед повјести религије*, „Напријед“, Загреб, 1964.; Анте Фиаманго, *Марксистичко схватање религије*, „Рад“, Београд, 1950.; Михајло Поповић, *Улога религије*, „Народна књига“, Београд, 1954. и Лудвиг Фојербах, *Предавање о суштини религије*, Београд, 1955.

³²⁰ „То је комплексан облик свести који поред нормативних елемената - одређених правила понашања и одређене праксе, слично као и морал – садржи и скуп одређених представа о природи и друштву, слично као наука и филозофија, и израз тих представа у облику одређених ликова, као уметност... Из тога следи и да свака религија садржи два битна саставна дела: једну невидљиву, субјективну страну, одређене представе о природи и друштву, о невидљивим моћним бићима која владају друштвом и природом (митологију), и другу, спољашњу страну, одређен практични однос према тим бићима, религиозни култ у циљу умишљивљавања тих бића. Саме представе без култа још не сачињавају религију, као што ни култ не може постојати без религиозно-митолошких представа, већ базира на њима. То су два специфична елемента и специфична обележја којима се религиозни облик друштвене свести разликује од свију осталих облика друштвене свести“ (Др Љубомир Живковић, *Друштвена надградња*, „Напријед“, Загреб, 1960, стр. 240-241).

³²¹ Видети опширније: Др Вуко Павићевић, *Социологија религије*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1970., стр. 7-9.

аргументима и практичној верификацији, већ на веровању. Научно објашњење религије састоји се у томе што је њене корене открило у природним и друштвеним силама које људи нису могли да разумеју и усмере њихов ток.³²² У ствари, религија, настаје услед нејасних првобитних представа људи о њиховој сопственој природи и о сиољној природи која их је окруживала. Али, она, исто тако, настаје и из одређених друштвених услова, друштвених односа, у којима су људи живели. Управо зато се и указује да религија има два основна извора: гносеолошки и класни.³²³

Али, у развоју поједине религије добијају и друге додатне факторе свог одржања и развоја.

2. Садржина најстаријих верских представа показује да су оне настале на основу крајње оскудног знања о свету у коме је човек живео. Насупрот скромном позитивном знању које је човек стекао својом производном праксом *стајало је огромно подручје непознатог, које човек онда и није могао другачије да објашњава, већ на фантастичан начин*. Религиозно одржавање природе имало је и своју еволуцију, како у развоју облика, тако и садржаја. У почетку подручје непознатог човек почиње да објашњава тако што замишља да је испуњено духовима. *Тај облик одржавања природе у духовима, који су у предметима, јесте анимизам*. Као најстарији облик свести и религије анимизам представља веровање да је природа пуна најразличитих духова. Тиме се најбоље указује и на главни узрок настајања религије, на историјску ограниченост човекових знања о природи која га је окруживала.

Историјска ограниченост човекових сазнања није се односила само на природу, већ и на друштво и положај човека у њему. Ова врста незнања основни је узрок настанка посебне врсте веровања у оквиру анимистичке свести тотемизма. *Тотемизам се јавља на вишем ступњу дивљаштва*, онда кад је развојем производних снага дошло до поделе рада по полу и старости и међу појединим групама ловаца. *Суштина тотемизма састоји се у веровању о међусобном сродству чланова одређеног рода или племена и њиховог тотема*. Тотем је обично била нека животиња која чува род од несреће, јер у њему борави, по схватању припадника рода, дух умрлих предака. Зато је и постојала забрана убијања (табу) оне животиње која је за род, или племе представљала, тотем.

Првобитне религијске представе развиле су се у одређеним историјским условима у разне религијске правце. Наиме, када је отпочео процес претварања племенских заједница у државе, када настају веће и бројније друштвене заједнице, у њима се јавља *теизам - веровање у богове, односно Бога*. Божанства, богови, почињу се замљивљати као лична бића у антропоморфном облику која добијају и своја имена. У почетку постоји веровање у више богова - *политеизам*, а касније у једног бога *монотеизам*. *Када настају веће државе од више покорених народа, упоредо са политичким уједињавањем територије настало је спајање религија*.

О овом процесу спајања религија Енгелс је писао: „Те прве религиозне представе које су већином заједничке за сваку сродну групу народа, развијају се после одвајања групе, у сваком народу на особит начин, већ према условима живота који су им пали у део. Упоредна митологија је доказала тај процес у појединостима за низ група народа, нарочито за аријску

³²² Овим сазнањем је одређена и „природа судбине религије“, као „изопачене свести о свету“ (Маркс) за коју Енгелс говори да „може, као израз непосредног, тј. осећајног односа људи према природним и друштвеним силама које су им неразумљиве и које владају над њима - да траје све дотле док се људи налазе под владавином тих сила“.

³²³ Опширније о настанку религије видети: Мирко Барјактаревић, *Првобитни облици религије*, „Гародна књига“, Београд, 1958.; Др Анте Фиаменто, *Како је постала религија*, „Свјетлост“, Сарајево, 1957.; Др Олсг Мандић, *Друштвени узроци постанка религије*, „Рад“, Београд, 1957.; Вслко Рибар, *О настанку и природи религиозне свести*, „Научна књига“, Београд, 1953.

(такозвану индоевропску). Богови створени на тај начин у сваком народу, били су национални богови чије царство није прелазило националну област коју су имали да штите, док су ван њених граница ведрили и облачили други богови. Ти богови могли су живети у представи људи само дотле док је постојала та нација: они су падали с њеном пропашћу.“³²⁴

Оваквим аналитичким приступом у објашњавању настанка појединих религија, указано је на заблуду и упориште свих религија, а које се састојало у схватању да је Бог створио човека и услове за његов живот, и мења их по својој вољи, сразмерно човековој заслуги, односно кривици. Дилема првобитног постанка Бога решена је још у 6. веку пре н. ере. Наиме, грчки филозоф *Ксенофон* је онда сматрао да су људи стварали богове по сопственом облику, истичући када би „волови, коњи и лавови имали руке и могли да њима сликају и стварају уметничка дела као људи, коњи би представљали богове налик на коње, волови пак налик на волове и приписивали би им таква тела каква има свако од њих“. Много касније, *Фојербах* ће своје уверење да је човек створио Бога, а не обратно, исказати речима, „Теологија је антропологија, то јест у објекту религије који ми грчки називамо *теос*, а немачки *гот* (Сон), - дакле Бог, не изражава се ништа друго до биће самог човека, односно: човеков бог није ништа друго до обоготворено биће човека и, према томе, историја религије. Али, то је, у ствари, исто. Историја Бога није друго до историја човека, јер колико су различите религије, толико су различити и богови, а религије су различите онолико колико су различити људи.“³²⁵ Овим се, између осталог, могу објаснити и разлике у оквиру једне исте религије, нпр. у оквиру хришћанства или ислама.

3. Поред сазнајних корена за настанак и развој религије као облика друштвене свести значајни су и класни корени. Класној подели друштва претходила је, друштвена подела рада, која је, поред осталог, доводила до већег подстицања и развоја продуктивности рада и приватне својине. У исто време, овај процес је праћен и одвајањем физичког и умног рада, односно издвајањем посебних група људи који су били носиоци физичког, односно умног рада. Оформљује се група људи ослобођена физичког рада и, у исто време, материјалних брига. У почетку је чине професионални свештеници, људи религиозног култа, који се баве „духовним“ радом. На овај начин, даље се потенцира развој религије. Она се одваја од овоземаљског света и преноси у свет тајанствености и невидљивости. Овај процес значи, у исто време, и ликвидирање природних религија, као што је анимизам. Божанства се преносе из материјалног у нематеријални, мистични свет.³²⁶

Религија је била доминантан облик друштвене свести у средњем веку. У њему она подводи под свој утицај све остале облике друштвене свести, а религиозна идеологија постаје апсолутистичка. *Цели средњи век пролази без неког видног напретка науке и осталих облика друштвене свести.* Указујући на доминантан положај религије у средњем веку, Енгелс је писао: „Средњи век је припојио теологији све остале идеологије - филозофију, политику, правне науке, претворивши их у подврсте теологије. Тиме је он приморао сваки друштвени и

³²⁴ „Антропоморфизам се може односити како на физичку тако и на духовну страну мопска. Односно, богови су замишљани и као бића која имају физичке особине човекове, и као моћна бића са искључиво духовним својствима, али развијеним. Овај физички антропоморфизам срећемо у бројним народним религијама. Касније развијене универзалне религије сузбијале су овакав облик антропоморфизма и представљале Бога као чисти дух и као заштитника морала, истражујући тиме божанску светост и узвишеност које би биле окрњене физичким и материјалним моментом као „профаним“ и „нечистим“. Наравно да су бројне од њих, да би биле ближе масама, задржале и многе остатке бар материјалног представљања божанства (иконе, кипови)“⁴. (Др Вуко Павићевић, цит. дело, стр. 131).

³²⁵ Ф. Енгелс, *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије, Изабрана дела II*, „Култура“, Београд, 1950., стр. 385-386.

³²⁶ „Експлоататорске класе не само да подржавају ово сељачање религије из блиске околине човека у даљину коју он не досеже својим сазнањем, већ се оне јављају основним друштвеним ослоном којима све то иде у ирилог. То све потпомаже „опијуму свести људи“ и лакшм начину класне владавине на основу незнања и веровања.“ (Др Владимир Рашковић, *Социологија, „Савремена администрација“*, Београд, 1972., стр. 119).

политички покрет да прими теолошки облик. Душе маса биле су кљукане искључиво религијом, и да би се изазвала велика бура требало би им њихов сопствени интерес приказати у религијском духу“.

Уска повезаност религије са развојем класа и класних односа у појединим периодима друштвеног развоја манифестује се и у сличној хијерархијској структури. Наиме, *хијерархијска структура носиоца религије одговарала је хијерархијској структури и улози експлоататорских класа у појединим епохама друштвеног развоја*. Хришћанство је, нпр. у средњем веку изграђивало у религији односе који су одговарали феудалној хијерархији. Међутим, кад се појавило грађанство, развила се насупрот феудалном католицизму протестанска јерес, најпре код Албижана у јужној Француској, у доба цветања тамошњих градова. Али, религија није била доминантна *само у средњем веку*. Однос снага у феудалном друштву је био такав да је црква регулисала целокупан живот друштва. *Са јачањем и осамостаљивањем националних држава настаје одвајање цркве од државе, али црква помаже владајућој класи за држање у покорности потчињене класе*, а однос између државе и цркве се карактерише све више узајамним услугама и сарадњом. Међутим, овим се исказује само у најопштијем смислу однос цркве и државе. Односи између њих су много богатији облицима и вишезначни су, нпр. однос цркве и државе у српској историји.

4. За потпуно схватање класног карактера религије и њене улоге у класном друштву, потребно је *религију посматрати као облик отуђења човека од његове суштине*, на шта је нарочито указивао Маркс у својим радовима, полазећи од схватања да је отуђење рада основа свих видова отуђења човека од његове генеричке суштине у класном друштву, па и отуђењу у религији. Маркс је истицао да религија представља „самосвест и самоосећање човека који себе или још није стекао или је себе већ поново изгубио“. Наиме, пошто човек кроз религију добија свест о себи самом, и пошто је та свест одраз имагинарног, фантастичног света, самим тим је и свест о човеку фантастична и неистинита. *Зато, религија, по речима Маркса, представља фантастично остварење људског бића*, јер људско биће у њој не поседује истинску стварност.

У класним друштвима, у којима постоји непомирљив класни сукоб, *религија налази погодно тле за своја схватања да је права егзистенција и срећа човека у имагинарном свету који је сам створио у религијским представама*. Стварни услови за срећан живот човека настају тек са укидањем свих видова отуђења човека од његове људске суштине, па и са укидањем религијског отуђења. У овом смислу су класици марксизма и указивали *да је укидање религије као илузорне среће народа, захтев његове среће*. Међутим, овај став класика марксизма треба критички промислити са становишта савремених односа у друштву, у условима када је религија, не ретко, инкорпорирана у духовном стваралаштву и култури појединих народа, тако да се може рећи да заузима значајно место у њиховом културном идентитету.³²⁷

Религија је одређена друштвеним бићем, а пре свега, класном структуром појединих друштвених епоха и положајем владајућих класа. Међутим, *она има и своју релативну самосталност*. У том смислу се може рећи да се она развијала, и развија, по својим сопственим унутрашњим законитостима. Данас се поцепала на низ великих религија као што су *хришћанство, будизам, ислам, сједне стране*, и, с друге стране, низ религијских секти и група, што религијску структуру доводи до апсурда. Не постоји само сукоб *између религија и онога*

³²⁷ Постоји потреба новог промишљања, критичке анализе, многих ставова класика марксизма о отуђењу као друштвеном феномену, полазећи од суштине остварених промена у основном друштвеном процесу - раду (његовом садржају и карактеру) које, с једне стране, прете да оспоре самобитност појединаца као личности, а с друге стране, су настале као резултат стваралаштва развијених личности. У контексту оваквог приступа наћи ће своје место и разматрање о проблему религије у савременом друштву.

што њој противуречи, већ, исто тако, и између појединих религија и религијских секти. Тај сукоб се често преноси и на сферу међудржавних односа и утиче на општу политичку ситуацију у савременом свету.

5. Религија, као облик друштвене свести, и одређено понашање човека, представља, како смо већ истакли, комплексан људски феномен. *Међутим, религиозно осећање, као посебан поглед на свет, и религиозна делатност њихова на основу таквог осећања не постоје уопште.* Они постоје у конкретном облику и у одређеном простору и времену у коме људи живе. Религиозност људи у појединим друштвима и у оквиру појединих религија има своје посебне облике испољавања. *То је захтевало да се начини типологија, како религија, тако и религиозности.* Основ ових типологија могу бити различити критеријуми.

Најчешће за основ класификације узимају се елементи у структури религије (о којима је напред било речи),³²⁸ на основу тог приступа разликује се следећи типови религија: догматски, емоционално-етички, ритуалистички и традиционалистички. *Догматском* типу религија припадају религије у којима је детаљно разрађено и развијено верско учење, а од верника се тражи да познају и усвоје то учење (оваква је, нпр., католичка религија). *Емоционално-етичком* типу припадају религије у којима се посебна пажња поклања моралном васпитању и вршењу моралних дела од стране верника (таква је нпр., будистичка религија). *Ритуалистичком* типу припадају религије у којима се посебна пажња посвећује вршењу верских обреда. *Традиционалистичком* типу припадају религије у којима се поклања пажња начину вршења верских обреда, али у њиховом вршењу има и доста остатака старих народних веровања и обичаја.³²⁹

Не врши се само типологија религија, већ и типологија религиозности, тј. верници се могу сврставати у разне групе на основу степена религиозности и начина њеног испољавања. За ову поделу могу послужити различити критеријуми. Најчешће се као критеријуми узимају конститутивни елементи саме религије. Тако се као основни типови верника разликују: *теолошки убеђени верник, емоционални тип верника, обредни тип верника, тип привидног верника и тип привидног атеисте.* Типу *теолошки убеђених верника* припадају верници код којих постоји изражено верско знање које показују и бране. Код верника који припадају *емоционалном типу религиозности* преовладавају верска осећања. *Обредном типу* припадају верници који своју припадност одређеној религији испољавају преко вршења традиционалних религијских обреда. Типу *привидног верника* припадају верници који учествују у вршењу обреда преко којих се испољава религиозност, али, стварно, таква осећања немају. *Привидни атеисти*, иако не учествују у манифестацијама религиозности, ипак имају осећај религиозности. Припадност поједином од ових типова зависи од многих околности у којима се једна религија развија.³³⁰ Постојање и припадање типу привидног верника или привидног атеисте зависи, у првом реду, од односа државе према религији и њеној организацији.³³¹ Али то зависи и од тога у којој су мери историја „националне“ цркве и националне културе повезане и чине делове културног идентитета једног народа.

³²⁸ Поред њих, као основ типологије могу се узимати и други елементи, као што су: неки важни моменти теолошко-етичког учења, извори из којих религије настају, начин настанка појединих религија, социјално-етичка база, и др.

³²⁹ Преовладавање једног елемента, на основу кога и поједине религије могу припадати једном од типова, не значи да у њој других елемената нема. Напротив, могу се срести и други елементи, само они нису доминантни. Исто тако, зависно од многих околности поједине религије могу прелазити из једне у другу.

³³⁰ Видети о овоме опширније: Б. Лоренц, *Психологија и филозофија религије*, Београд, 1940.

³³¹ Наиме, ако држава фаворизује једну религију, онда ће бити више привидних верника. И обрнуто, ако држава више фаворизује атеистички поглед на свет онда ће бити више привидних атеиста.

6. Религија има своје корене, сазнајне и класне, који су не само омогућили њен настанак, већ и њено одржање у великом делу људске историје. У ствари, она је *настала на основу неразвијених представа људи о објективној стварности* (значи незнања), и *на основу постојања класа и класних односа*. Према томе, *нестајаће по мери нестајања својих корена*. Наиме, по марксистичкој теорији друштва, *са развојем сазнања о објективној стварности и постепеним нестајањем класа и класних односа, требало би да дођс и до нестајања религије*. Мистично схватање света и схватање да животом човека и друштва управљају „натприродна“ бића, божанства, треба да се замени *атеистичким* погледом на свет који одбацује постојање Бога и религију, као веровање у натприродне и човеку надређене силе. Крајем прошлог века отпочео је процес *секуларизације*, који се у двадесетом веку, под утицајем, пре свега, развоја науке, све снажније развија. Под *секуларизацијом* се подразумева *процес слабљења утицаја религије као начина мишљења и живљења уз истовремено слабљење утицаја цркве као друштвено-политичке силе*. Међутим, иако је тај процес постао евидентан, он тражи да буде и објашњен. У том циљу настао је већи број схватања о томе шта проузрокује секуларизацију и које су њене последице на развој друштва. Атеизам као поглед на свет, супротан религији, постојао је у току читаве историје људског друштва.³³² Међутим, процес *секуларизације добија снажнији размах* у савременом друштву под *утицајем нове технолошке основе рада, урбанизације и промене у друштвено-економском положају радничке класе*. У индустријској производњи успех рада зависи од машине, а не од природних околности, за које је човеку „посредник“ био Бог, па Бог постаје и „нефункционалан“ човеку. Стална трка градског човека за зарадом не оставља му времена за контемплацију. Нова места за забаву и начин забаве одвајају човека од цркве. Најзад, долази и до смањења примарних веза, пре свега до слабљења веза у породици које су постојале у патријархалним породицама или у породицама у којима су остаци патријархалних односа били пресудни. Све ове појаве и промене у начину живота довеле су до смањења религиозности и опадања утицаја цркве у друштвеном животу.³³³ Међутим, у оваквим околностима велики проценат становништва усваја религиозни поглед на свет и религија знатно утиче на друштвене односе. Конфесионални сукоби унутар појединих држава, и између држава могу утицати, и утичу, на унутрашње политичке сукобе и конфликте између појединих држава. Класици марксизма и њихови следбеници сматрали су да ће са изградњом социјализма процес нестанка религије добити у интензитету. По њиховом схватању развој науке и научног погледа на свет у социјализму довешће до постепеног нестанка сазнајних корена религиозног схватања света. У исто време, постепеним нестанком класа у социјализму нестаће и класни корени религије. Овим променама оствариће се постепено одбацивање религијског начина мишљења и афирмација атеистичког, научног схватања света.³³⁴

³³² О развоју атеистичке мисли видети: *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација“, Београд, 1975., стр. 49-50. и Шефкија Жуљевић, *Атеизам кроз векове*, „Народна просвета“, Сарајево, 1958.

³³³ У савременом друштву однос цркве и државе је регулисан нормама које доносе државни органи. Тај однос може бити регулисан тако што се једна вероисповест признаје као државна и у односу на остале вероисповести у тој држави има повлашћен положај и њени органи имају скоро својство државних органа. Врло често је однос између цркве и државе уређен тако што се цркви даје извесна аутономија и држава на њу преноси вршење одређених послова. Сматра се да је однос између цркве и државе одређен на најпрогресивнији начин ако је црква одвојена од државе и своју делатност ограничава на организовање облика религиозног живота својих верника, без претензија да утиче на политичку организацију друштва, а пре свега, на рад државних органа.

³³⁴ Опширније о овоме видети: М.И. Кожурин, *Вопроси атеизма с трудах сотрудников*, К. Маркс и Ф. Енгелс, Ленинград, 1977.; Др Есад Ћимић, *Атеизам и религија*, „Социологија“, Београд, бр. 3-4/1979.; Др Слађана Врцан, *Неке теоријске импликације религиозности као масовне појаве у социјалистичком друштву*, „Ревизија за социологију“, Загреб, бр. 2/1972.

Међутим, успостављање и развијање социјализма у земљама источне Европе, па и у Југославији, које се завршило неуспехом, показао је, између осталог, да у социјализму не долази до нестанка религије како је предвиђано.³³⁵ *Напротив, религијска свест се сачувала, па је по паду социјалистичких режима доживела чак и ренесансу.* Зато је потребно овај феномен социолошки истраживати и објаснити. Посебно овај феномен треба истражити са становишта повезаности религије и културног развоја појединих од ових земаља, тј. инкорпорирања религије у њихов културни идентитет и националну свест.

2. ОСНОВНИ ОБЛИЦИ САЗНАЊА: ФИЛОЗОФИЈА И НАУКА

2. 1. ФИЛОЗОФИЈА

1. Постоје различита схватања о томе како филозофију, као облик друштвене свести, треба дефинисати. Она постају бројнија нарочито са снажнијим процесом диференцирања наука. Сматрамо да се филозофија може дефинисати ако се пође од чињенице да она, као најопштији облик друштвене свести, настоји да изрази законитости које постоје у природи, људском друштву и људском мишљењу и одреди њихове међусобне односе. Сматрамо да се за филозофију, може рећи да *одражава објективну стварност у најопштијим мисаоним представама и идејама.* Али, може се прихватити и дефиниција по којој је филозофија „умовање о свету као целини, о положају човека у свету и смислу његовог постојања, и на основу тога одређење за одређени правац живота и рада.“³³⁶ *Предмет филозофије је свет у целини. Она настоји да објасни суштину света, да утврди какав је свет по себи а не какав је дат у искуству, какав је свет по нама.* У таквом настојању она може утврдити да је свет у надискуству истоветан у потпуности или делимично са искуственим светом. У сваком случају, филозофија даје универзални поглед на свет и указује како у том свету треба живети.

Филозофију чине искази о свим појавама у свету, али не и са аспекта њихових посебности, већ са аспекта заједничких општих обележја, исказа о свету као целини. *Филозофија уопштава оно што је заједничко свим областима света и то изражава у облику најопштијих закона.* „Њен предмет су закони и својства - уопштенији, апстрактнији и општији, који су апстраховањем извучени из посебних и конкретнијих закона посебних области природе и као такви су заједнички свим областима природних појава и свим облицима природне законитости.“³³⁷ Филозофија, открива *суштину и истинитост закона у разним областима природе,* а специфичне изразе тих закона изучавају поједине науке. У том контексту, филозофија открива и законитости развоја људског мишљења које су, у крајњој линији, реалан одраз материјалне стварности. Филозофија настоји да изграђивањем својих

³³⁵ О питањима односа религије и цркве у Југославији видети: Др Есад Ћимић, *Социјалистичко друштво и религија*, „Свјетлост“, Сарајево, 1970.; Др Срђан Врцан, *Вјера и религија*, Наше теме“, Загреб, бр. 12/1972.

³³⁶ Др Андрија Стојковић, *Основи марксистичке филозофије*, „Народна књига“, Београд, 1974., стр. 35.

³³⁷ „Филозофија је, према томе, такође наука, али наука о најопштијим и свеопштим законима свију природних појава, и материјалних и духовних (дијалектика), па, стога, и у односу између материјалних и духовних процеса, свести и стварности, субјеката и објеката, објективне и субјективне стране природног збивања, односу одржавања првих и других, света у људској свести (гносеологија и логика). То сачињава специфични предмет и основну проблематику филозофије и одатле и јединство све три дисциплине - дијалектике, гносеологије и логике - у једној науци филозофији... Од нефилозофских, тзв. посебних наука, које проучавају посебне области и њихове посебне законе, филозофија се дакле, двојачко разликује, прво, по свом предмету, општошћу тог предмета, свеукупношћу природе коју проучава као једну целину, и у тој целини специјалне односе свести и стварности и друго, по карактеру својих закона, ширим обликом уопштавања и вишим степеном апстраховања, тј. свеопштошћу и свеобухватком апстрактношћу својих закона.“ (Др Јубомир Живковић, *Друштвена надградња*, „Напријед“, Загреб, 1960., стр. 457-459).

метода и својим посебним филозофским дисциплинама (гносеологија и логика, естетика, филозофска антропологија и др.), појаве и процесе у материјалној стварности обухвати и одрази у њиховом тоталитету.

2. Два су основна питања на која је давала, и даје“ одговоре филозофија. *Прво* питање се односи на проблем *шта чини суштину света*: материја или дух, а *друго* да ли *постоји могућност. спознаје света*. Према томе како су одговорили на ова два суштинска питања филозофи су се поделили на два велика табора. „Они - пише Енгелс - у делу *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије* - који су тврдили да је првобитан дух, а не природа, који су дакле, у крајњој линији претпостављали било какво стварање света - а то је стварање често код филозофа нпр. код *Хегела*, још много замршеније и немогућније него у хришћанству - чинили су табор идеализма. Они, пак, који су сматрали да је природа првобитна, припадају разним школама материјализма“. *Значи, по томе како су одговарали на прво питање, тј. како су сматрали шта чини суштину света - материја или дух, филозофи се деле у две основне групе: филозофе идеалисте и филозофе материјалисте*. Групу *идеалиста* чине филозофи који су тврдили и тврде, на неки начин, да *суштину света чини идеја и да је првобитан дух*, а не природа и на тај начин претпоставили у крајњој линији било какво стварање света. Другу групу чине филозофи који су сматрали да је природа првобитна, да она претходи духу, тј. да је свеш материјалан. Они припадају разним школама материјализма као *правца у филозофији*.

Друго суштинско питање око кога су вођене дискусије и на основу којих су се формирале разне школе и учења у филозофији јесте питање о односу *мишљења према бићу*, односно о „истоветности мишљења и бића“, а *које се своди на питање могућности одражавања света у главама људи*. У вези с овим питањем, Енгелс је, такође, у раду *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије* писао да се поставља питање како се односе наше мисли о свету који нас окружује према самом том свету? Да ли је наше мишљење способно да спозна стварни свет, да ли су наше представе и појмови о стварном свету правилан одраз стварности. Ово питање, своди се на питање да ли постоји могућност спознаје света. *Зависно од тога како су одговарали на ово питање, филозофи су се делили на материјалисте и идеалисте, на оне који су признавали могућност сазнања објективног света и на оне који то нису допуштали, или су само сумњали у такву могућност (агностици и скептици)*.

Већи број филозофа признавао је материјалност света, али је негирао могућност његове спознаје. Тако нпр. *Кант* је сматрао да су ствари материјалне, али постоје као ствари „за себе“, а не као ствари за нас, оне су несазнативе. Материјални свет, по њему постоји, али га је немогуће сазнати, па због тога је и немогуће утицати на њега и прилагођавати га сврсисходним делатностима људи. Енгелс је указивао на неприхватљивост оваквих схватања, *будући да је човек не само у стању да одрази материјални свет, већ да на основу таквих сазнања производи те исте ствари, чак и боље него чиста природа*. Као најјачи аргумент против Кантовог агностицизма Енгелс наводи „праксу“, „експеримент“, „индустрију“. Богата пракса човекове делатности којом су остварена достигнућа савремене цивилизације, управо показује да је људска свест у могућности да сазна материјални свет. Човек га је сазнао у одређеној мери и тиме створио могућност да користи многобројна својства материје у свом интересу. У оквиру два велика табора филозофа, идеалиста и материјалиста, постојао је и *постоји већи или мањи број филозофских теорија и праваца*. Припадници тих праваца се разликују по томе као одговарају на основу питања филозофије, или врло често и по одговору на питања шта је то филозофија. тј. шта је предмет њеног проучавања.³³⁸

³³⁸ Њихова различита схватања о свету, у смислу да ли суштину света чини материја или дух, и о могућностима спознаје света. имају своје корене, како у сазнајној сфери човековог живота, тако и у класним односима живљења и настанка појединих од тих схватања. Међутим, ову и овакву поделу филозофа на идеалисте и материјалисте треба схватити као „поделу из прошлости“ која тражи ново промишљање.

3. Марксистичка филозофија је настала у процесу критичког превазилажења ограничености дотадашњих филозофских схватања. *Маркс и Енгелс су марксистичку филозофију развили критички превазилазећи, како материјалистичку филозофију 17. и 18. века и материјализам Фојербаха, тако и идеалистичку дијалектику Хегела, спајајући материјализам и дијалектику у дијалектички материјализам.*³³⁹ У *Тезама о Фојербаху*, које је Енгелс означавао као „први документ који садржи генијалну клицу новог погледа на свет“³⁴⁰ Маркс је указивао на ограниченост дотадашњег материјализма следећим речима; „Главни недостатак свег досадашњег материјализма – укључујући и Фојербахов – јесте то што се предмет, стварност, чулност узима само у облику објекта или у облику контемплација, а не као људска чулност, пракса, не субјективно. Стога се десило да је делатну страну, насупрот материјализму, развио идеализам – али само апстрактно. Јер идеализам, наравно не познаје стварну, чулну делатност као такву, Фојербах хоће чулни објекат, који се стварно разликује од мислених; али саму људску делатност он не схвата као предметну делатност.“³⁴⁰

Насупрот оваквом схватању материјалности света, по коме је свет испуњен и непокретним стварима које је човек само могао да сагледава без могућности за „људску чулну делатност“, Маркс и Енгелс стварају нов поглед на свет. *Они свест схватају на материјалистичко-дијалектички начин, указујући да је свет у основи материјалан и да је кретање неодвојиво од материје, а у том свету човек је носилац „људске чулне делатности“ којом изазива промене у „чулном свету“.* Човекова пракса је дијалектичка категорија и представља основу процеса развоја човека и света. У том смислу Маркс је истицао да целокупна светска историја није ништа друго до производња човека помоћу људског рада, односно настајање природе за човека. *Зато је Маркс и сматрао да је задатак филозофије да анализира суштину човека и облике његовог самоотуђења у савременом свету и укаже на путеве његовог ослобађања и стварања заиста људског друштва у коме ће човек моћи да се оствари као слободно и стваралачко биће праксе.* Филозофи су, каже Маркс, свет досад само тумачили, а ствар је у томе да се он измени. Међутим, промена света није, и не може бити, ствар самих филозофа. Носилац промена света у правцу укидања човековог отуђења је пролетаријат који и сам себе у том процесу укида.

Развијајући дијалектичко-материјалистичко схватање света и човека као бића праксе, Маркс и Енгелс су на нов начин поставили и многе традиционалне „онтолошке“ *проблеме као што су: проблем бића, простора и времена, есенције и егзистенције, однос могућности и стварности.* Њихови следбеници настојали су да шире развију онтолошко-гносеолошке основе њиховог филозофског учења. О томе, у којој се мери у овом настојњу успело, постоје врло различита мишљења. Велики број марксиста данас сматра да су основне одлике марксистичке филозофије њена антрополошко-хуманистичка усмереност, јединство науке и идеологије.³⁴¹ Исто тако, *већина њих сматра да марксистичка филозофија не може бити апстрактно умовање о бићу, али ни чиста теорија о човеку, већ мора представљати целовиту анализу која продире и до суштине бића и човека и омогућава револуционаран преображај људског друштва.* У овом смислу се истиче да дијалектички материјализам (филозофија марксизма) представља „науку о најопштијим законима човековог сазнајног и вредносног односа према свету и о путевима човековог револуционарног мењања света и себе

³³⁹ Шире о настанку марксистичке филозофије видети: Др Богдан Шешић, *Развој и савремени проблеми филозофије марксизма*, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1974., стр. 22-88.

³⁴⁰ Маркс - Енгелс, *Изabrана дела II*, „Култура“, Београд, 1950., стр. 391.

³⁴¹ Види о овоме опширније у књизи *Савремена филозофија*, „Рад“, Београд, 1970.; стр. 15-25 и Михајло Марковић, *Филозофски основи науке*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1981., стр. 171-285.

самог.³⁴² Међутим, погрешно је било схватање да су ти закони дати једном за свагда и да их не треба критички промишљати.

4. Између филозофије и осталих облика друштвене свести, а пре свега, између филозофије и природних и друштвених наука, постоји обострано условљена веза. Ова повезаност се, нарочито, манифестује у периоду великих открића у природним наукама. У периоду великих открића у природним наукама, филозофија изграђује и даље усавршава свој општи поглед на свет. Али, исто тако, и филозофска открића претстављају и чине основе настајањима природних и друштвених наука, да са одређених општих теоријских претпоставки дубље продру у суштину одређених појава. У овом смислу се и указује да је веза између филозофије и наука у развоју људске мисли увек постојала. Тако, на пример, материјализам, тј. Материјалистички правац у филозофији развијао се у зависности од развоја природних наука, почев од *Демокрита*, па све до данашњих дана. Енгелс је, у вези са тим, указао на чињеницу да материјализам мора да мења свој облик са сваким епохалним проналаском у области природних наука.

Дијалектичко-материјалистичка филозофија полази од схватања да основ света чини материја и да постоји могућност сазнања, тј. реалног одраза материјалног у свести људи. Она сматра да је пракса основни показатељ колико и како човек сазнаје свет, а у вези с тим у којој мери и како може да га мења. То значи да дијалектичко-материјалистичко сазнање света мора бити на науци засновано. Дакле, постоји дијалектичка повезаност филозофије и наука, како природних, тако и друштвених.

Међутим, однос филозофије и наука је врло сложен и о њему постоје различита схватања. Сложеност њиховог односа произилази из њихових значајних сличности. Јер, наука није само објашњење и предвиђање, наука је и креирање теорија које из основа мењају појмове о времену, простору, материји, животу и човеку. А филозофија није само просто наука, није нешто различито од ње, она није само знање нити нешто што би могло бити створено без знања. Филозофија представља напор људског духа да сагледа свет целовито, а таквог сагледавања нема без научних сазнања. Зато у разматрању односа филозофије и науке треба полазити од основних животних ставова у једном одређеном друштву и одређеном времену.³⁴³

2.2. НАУКА

1. Наука, као облик друштвене свести, одражава објективну стварност преко одређених истина о природи, људском друштву и људском мишљењу. Она представља систем истинитих сазнања о појавама и процесима у објективној стварности. Истине које наука утврђује систематизоване су и чине једну целину. У том смислу се врло често при појавном одређивању науке истиче да систематизовање представља суштину научне делатности. „Наука неће ништа друго него... да нас упозна са системом, са методом њених објеката и тиме нас оспособи да у свету дејствујемо са изгледом на успех... Наука ослобађа од игре случаја. Она нам свесно ствара власт над предметом и безусловну сигурност у руковању њим“.³⁴⁴ Основни критеријум систематизованих истина које наука утврђује, пре свега, јесте друштвено-производна пракса човека. Откриће научних истина и њихова стваралачка примена, подстицала су, и подстичу, човека на даља научна истраживања, на даље откривање научних закона.

³⁴² Др Андрија Стојковић, *Основи марксистичке филозофије*, цит. изд. стр.36.

³⁴³ Михајло Марковић, *Филозофски основи науке*, цит. изд., стр. 59-63.

³⁴⁴ Dietzgen, *Somtlche Schriften I*, 1, Dietzverlag, Stuttgart, 1920.

Наука, која се најчешће одређује као систем истинитих знања о објективној стварности,³⁴⁵ има две заједничке карактеристике, без обзира на то што се може различито дефинисати. *Прво*, науку чине истинита знања, али та истинитост је релативна, тј. она се налази у сталном развоју, па се истине које она утврђује стално проверавају. *Друго*, развој научних сазнања произилази из потребе људи да сазнају своју природу и друштвену околину, како би овладали њоме успешније обезбеђујући услове своје материјалне и друштвене егзистенције. Управо зато је развој науке неодвојив од човекове практичне делатности и човековог својства као стваралачког бића.

Међутим, и поред тога што постоји оваква повезаност између човека и његове практичне активности, наука релативно касно настаје у историји људског друштва. *То не значи да при оформљењу науке, као посебног облика друштвене свести и посебне друштвене делатности, нису постојала истинита знања. Таква сазнања су постојала. То су била здраворазумска сазнања.* Она претходе научним, а научно сазнање се кретало, и креће, од већих ка мањим заблудама, или од истине ка истини другог ступња. У ствари, без здраворазумских сазнања, као почетно тачних сазнања, не би било ни каснијих научних сазнања, тј. истина највишег ступња.

2. Наука, као посебан облик друштвене свести, релативно је млада. Она је дуго била спојена са филозофијом. Чак је филозофија сматрана „науком над наукама“. У античко доба природне и друштвене науке и у целини су се садржале у филозофији. У средњем веку религија је била доминантан облик друштвене свести. Научне истине продирале су преко баријера које је религија поставила. У овом периоду води се борба око хелиоцентричног и геоцентричног система која, у ствари, представља борбу за афирмацију природних наука, а та афирмација је значила негацију средњовековног теолошког мрачњаштва. У фази распадања феудализма, тј. почев од 16. века почиње процес диференцијације наука. Развој производних снага и новонастале друштвене потребе имају за своју последицу и снажан развој појединих наука, које се по мери сопственог развоја све више међусобно диференцирају, али, у исто време, и одвајају од филозофије.

Развој науке добија шире размере нарочито у 17. и 18. веку. У овом периоду постављена је Кант-Лапласова теорија, откривена је хелија као јединица на основу које се развија цео биљни и животињски свет, долази до открића закона о одржавању и претварању енергије. Овим и Другим открићима дата је могућност да се ствари и појаве посматрају у развоју. Наука почиње да прати не само константност природе, већ је посматра у развоју, у њеном еволутивном кретању. Овакав развој науке представља негацију метафизичког метода који је Декарт преносио из природних наука у област филозофије.

Међутим, уопштено говорећи развој науке био је, може се слободно рећи, релативно спор. Било је потребно да прођу године да би се практична знања до којих је човек долазио у свакодневном животу, претварала у научне истине. Биле су потребне многе године безбројног понављања појединих случајева да се на основу тог понављања, апстракцијом од споредног, уопштавањем заједничког, дође до оног што је опште и што се понавља у стварима, и то опште изрази у облику логичких категорија и научних закона. У том смислу је указивано о научном закону да он и није ништа друго до оно што је опште и што се понавља. Зато је „практична делатност човека морала милијарде пута доводити људску свест до понављања развоја логичких фигура, да би те фигуре могле добити значење аксиома“.³⁴⁶ Па и тако добијени аксиоми подлежу проверавању на основу нових научних сазнања и новим научним методама.

³⁴⁵ О различитим дефиницијама науке видети у књизи: *Слово о науке*, „Знание“, Москва, 1978.

³⁴⁶ Лењин, *Филозофске свеске*, „Култура“, Београд, 1955., стр. 162.

3. Темпо развоја науке се знатно мења у 20. веку. Наиме, ако је чињеница да се наука релативно споро развија у претходним вековима, онда је, исто тако, чињеница да се наука брзо развија у 20. веку, нарочито у његовој другој половини, да продире дубоко у основе савременог друштвеног живота, тако да се савремена епоха врло често означава као „научна цивилизација“. У ствари, *та нова улога науке у савременом друштву одређена је положајем науке у производњи. Наука је постала и представља суштинску производну снагу друштва, она срasta са целим производним поступком, утиче на развој производних снага и постаје, не само најреволуционарнија, већ и универзална производна снага друштва.* У периоду индустријске револуције напредак науке зависио је од степена концентрације механизације производње. Зато је управо и указивано да су импулси који су онда долазили из индустрије представљали најважнији стимуланс за науке. Међутим, *у савременом свету наука не иде за индустријом и техником. Данас се научна открића врше у истраживачким центрима, а индустрија их тек онда примењује у пракси тако да су настале промене у односу науке и праксе, које се карактеришу тиме што су најприроднији теоријски пројекти настали из основног-истраживања.* „Ајнштајнова теорија предсказала је употребу нуклеарне енергије давно пре него што су човеку били на располагању бар лабораторијски типови атомске технике; развита кибнетике претходио је примени рачунара; макромолекуларна хемија дала је теоријску слику мерења, које пре тога нико није познавао...“³⁴⁷

У савременом свету, скоро све земље издвајају огромна средства за научна истраживања. Број запослених у науци и истраживањима у сталном је порасту. У већини индустријских земаља број запослених у научним институцијама се удвостручује, тако да су улагања за сто пута већа него што су била пре 30-40 година. Међутим, *вероватно би развој науке и научно-истраживачког рада могао бити и много већи ако би се ослободила средства која се данас троше на наоружање.* Јер, како указују многи научници, који се баве проучавањем новог друштвеног положаја науке и њеним развијањем, ако тражимо стварне лимите будућег положаја развита науке, можемо наћи једну реалну тачку ослонаца у способностима човека. Ако се омогући трајна култивација његове способности биће одстрањене све остале препреке њеног сталног развоја тако да ће доћи до уопштавања науке као људске активности.³⁴⁸

Међутим, *развој науке и технологије, не доноси само позитивне ставове и просперитет. Наука и технологија не постоје изван и изнад друштвених односа и самостално не делују ни позитивно, ни негативно.* Могући су и негативни ефекти располагања науком и техником онда када су оне монопол капитала и техnobирокупатских управљача. Монопол над науком и технологијом има посебно негативне последице за положај земаља у развоју, јер на одређен начин продубљује јаз између богатих и сиромашних земаља. *Управо зато, потребно је критички размотрити значај оствареног ступња развоја науке и технологије, и са становишта науке о друштву супротставити се стварању мита о науци која се тобоже уздиже изнад постојећих класних односа и интереса.* Напредни и одговорни слојеви друштва, морају се супротставити тенденцијама да се располагање научно-технолошким достигнућима искористи за даље одржавање политичке доминације у савременом свету. При оваквом разматрању значаја науке у савременом свету треба имати у виду и чињеницу да елементи монопола у располагању науком и оствареним научно-технолошким ступњем у развоју производних снага у социјалистичким друштвима, одражавали су тенденцију за технократско-

³⁴⁷ „Наука сада крчи себи посебан, самосталан пут револуционарне покретачке снаге цивилизованог процеса. Без учешћа науке не може више да ради ни једна модерна фабрика, и унутар индустрије развијају се највише оне гране које су директно засноване на науци, као што су електроника, хемија. итд.; у њима наука стално налази најјачу резонанцу и примену. Појављује се јасно нова законитост: што је индустријска земља развијенија, то више њен привредни, а онда и социјални развита зависи од напредовања науке.“ (Радован Рихта и сарадници, *Цивилизација на раскришћу*, „Комунист“, Београд, 1972., стр. 212).

³⁴⁸ Исто, стр. 214.

бюрокрастким облицима управљања, како друштвеним средствима, тако и друштвом уопште. Међутим, и уз ову, и друге, критичке примедбе на рачун социјалистичких држава, не може се негирати да је у њима научна мисао, пре свега у природним и примењеним наукама била развијена.

4. Развојем науке, поред осталог, постала је видљива и веза између ње и филозофије. Појаве у природи и друштву се више не посматрају изоловано, већ у контексту њихових веза и њихове условљености. *Открића у науци представљала су основ за такав развој филозофије да она почиње да проучава целину, а не делове, настоји да открије узрочно-последичну повезаност целине са деловима и обрнуто.* Разматрајући ову повезаност открића у природним наукама са развојем филозофије, Енгелс је у свом раду *Лудвиг Фојербах и крај класичне немачке филозофије* писао: „Захваљујући овим трима великим открићима и осталим огромним успесима природних наука, ми смо сада у стању да докажемо у основним цртама повезаност између процеса у природи не само у појединим областима него и повезаност појединих области између себе и на тај начин дамо прегледну слику повезаности у природи у приближно систематском облику, служећи се чињеницама које нам дају саме емпиријске природне науке...”³⁴⁹

Поред везе која постоји између филозофије и науке у истинитом, тачном, сазнању света, која би требало да омогући да се свет сазнаје онакав какав је. постоји и друштвена детерминисаност научних сазнања, тачније науке. *Човек сазнаје свет као друштвени човек, као припадник одређене друштвене средине, па то важи и за његово научно сазнавање света, и то, како за сазнавање света у природи, тако и у друштвеним наукама.* Исто тако човек се као припадник одређене друштвене групе односи и према научним сазнањима природних и друштвених наука. Познати су случајеви из историје када су припадници класе устајали против одређених научних сазнања у природним наукама, када она нису била у складу са постојећим друштвеним поретком. *Зато и развој природних наука није био праћен само напретком људског сазнања, већ и супротстављањем појединих друштвених група сазнањима.* У савременом друштву расте значај научног сазнавања друштва, како за развој производних снага, тако и за организовање и развој друштва.³⁵⁰ Друштвена детерминисаност долази још више до изражаја, будући да та сазнања још непосредније задиру, од сазнања природних наука, у друштвени поредак, друштвену праксу и поједине друштвене, посебно класне интересе.³⁵¹ Али, на научно сазнавање, на научну свест научника, не утиче само

³⁴⁹ „Раније је био задатак такозване филозофије природе да да такву општу слику. То је она могла чинити само на тај начин што је још непознате стварне везе замењивала идеалним фантастичним везама, што је измишљала чињенице које су јој недостајале, а стварне празнине просто попуњавала у машти. Поступајући тако, она је имала и по неку генијалну мисао, наслутила је многа доцнија открића, али је доносила и доста бесмислица, што друкчије није ни могло бити. Данас, када је само потребно да се резултати истраживања природе схвате дијалектички, тј. гледишта њихове сопствене повезаности, па да се дође до „система природе“ који одговара нашем времену, када се дијалектички карактер те повезаности против њихове воље намеће чак и метафизички школованим главама природњака, данас је филозофији природе коначно одзвонило. Сваки покушај да се она оживи био би не само сувишан, него би био и корак уназад“ (К. Маркс - Ф. Енгелс, *Изабрана дела*, том II, „Култура“, Београд, 1950., стр. 377-378).

³⁵⁰ Опширније о овоме видети и: *Социологија и проблеми социјалног развитија*, Москва, 1978. и В.Ф. Лебедев (ред). *Управление научно техничким процесом*, Москва. 1979.

³⁵¹ Овај проблем у марксистичкој теорији разматрао се као проблем партијности у науци. Наиме, припадност мислилаца, научника и филозофа у друштвениом животу различитим класама, изражава се у науци, по овој теорији, кроз партијност. Зато и слика о свету која се добија изражена је са позиције одређене класе којој научници и филозофи припадају, тј. онакву каква одговара интересима класе којој припадају и њихово учење не може помагати развој друштва у најпотпунијем смислу. У овом смислу се истиче да код буржоаских теоретичара постоји супротност између објективности и партијности. Ако се научне истине до којих они долазе косе са интересима буржоаске класе, онда се њима стварају препреке у циљу очувања интереса буржоазије, а ако пак научници остану на позицијама научних истина,

њихова припадност појединим социјалним слојевима, посебно класама, већ и мањим друштвеним групама у којима живе. Управо зато је неприхватљиво поистовећивање друштвене условљености науке само са њеном класном условљеношћу.

Наука у савременом друштву, а посебно од шездесетих година XX века постаје не само доминантан облик друштвене свести, већ постајући значајан, а може се рећи и одлучујући, чинилац у развоју производних снага, доводи до значајних промена, како у привредном, тако и укупном друштвеном животу са многим социјалним променама и проблемима.³⁵² *Овакав значај наука добија нарочито са трећом технолошком револуцијом, чију окосницу представља развој микроелектронике, биотехнологије и генетског инжењерства,*³⁵³ *па се повећава интересовање научника и потреба друштва да и сама наука буде научно проучена.* Као резултат задовољавања такве потребе настају и две научне дисциплине, *наука о науци* и *социологија науке*, између којих нема јасних разграничења, а неретко се сматра да се ради о истој научној дисциплини, што сматрамо да није прихватљиво. *Наука о науци* се одређује као научна дисциплина која за предмет проучавања има науку као друштвену и духовну појаву истражујући законитост њеног развоја и њен утицај, као облика друштвене свести и производне снаге на друштво. *Социологија науке*, настаје као резултат интересовања за науку у земљама са различитим друштвено-економским и степеном развоја и тежњом за ефикасним усмеравањем развоја научне делатности и коришћења њених резултата. Она за предмет свог проучавања има науку, као друштвену појаву, истражујући њене корене и функције, њену организацију и повезаност са другим друштвеним појавама и облицима друштвене свести.³⁵⁴

5. Проучавања развоја науке, њеног места и значаја у савременом друштву и њеног значаја за развој друштва, треба да укажу на њену повезаност са техником и на социјалне последице које из те повезаности настају. Тешња веза између науке и технике није постојала пре XX века. У деветнаестом веку оне су биле независне једна од друге. Наука се развијала према својој унутрашњој логици, и пре свега у складу са захтевима оних који се се њоме бавили. Развој технике одражавао је непосредне користи од њеног развоја. Развој науке и технике карактерисао је индивидуализам. *У двадесетом веку дошло је до сливања ових делатности, до интеграције научних сазнања и техничких ретења. Пракса је показала надмоћност научног утемељења технологије над њеним емпиријским приступом.* Дошло је до неслућених размера у развоју технике на основу научних сазнања чија употреба не доприноси само повећању друштвеног богатства, већ садржи и ризике не само по здравље људи, већ и за њихов опстанак уопште.

Развој науке и технике, оличен у научно-техничкој револуцији, неслућено је повећао моћ људи према природи, показујући високу успешност у њеном „присвајању“, коришћењу. Али та њихива висока успешност у њеном присвајању повећана је и уношењем промена у систем човек - друштво - природа, које често наговештавају, а не ретко и оглашавају нарушавање еколошке равнотеже неопходне за живот човека на планети Земљи. У овом смислу се и указује да су научна и техничка делатност „у великој мери парадигма предности и ризика које човекова иницијатива прилаже нашем времену. Због тога је важно да се сазнајна, техничка или економска компонента не раздвајају од друштвених па и етичких, које неизбежно у себи носе. Непрекидно повезивање у развоју науке и истраживања у егзактним, физичким и

остану доследни научници, онда се они супротстављају интересима буржоазије, губе класну припадност, тј. дезертирају из своје класе.

³⁵² Опширније о овоме видети и В.Л. Макаров (од. ред.), *Социалны проблеми науки*, „Наука“, Новосибирск, 1983.

³⁵³ Др Радмила Стојановић, *Теорија привредног развоја у трећој технолошкој револуцији*, „Савремена администрација“, Београд, 1989., стр. 27-33.

³⁵⁴ *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982., стр. 400-401, 629-630.

природним наукама, са напретком - још увек у великој мери скромним у друштвеним наукама, и пре свега са системом моралних вредности које се сматрају својином једне културе“,³⁵⁵ треба да представља гаранцију против ризика који у себи садржи развој утемељен на научно-техничким сазнањима и решењима. *Повезаност развоја природних и друштвених наука треба да омогући хуманистички приступ у техничком уобличавању научних сазнања.* Јер, научна сазнања треба да доприносе стварању услова за остваривање човека, тј. за његов не само опстанак, већ и стални развој примењен његовој суштини као слободном и стваралачком бићу, примерен његовом људском достојанству.

Развој науке и њене повезаности са развојем технике, тј. Коришћење њиховог повезаног развоја *захтева и претпоставља промишљањв односа друштва према њиховом развоју, не само са становишта економског просперитета већ и однос самих стваралаца научних истраживача према употреби научних сазнања до којих долазе.* У контексту оваког приступа поставља се и питање промишљања моралне одговорности научника за употребу њиховог знања, посебно у условима интеракције и глобализације услова живота људских бића на Замљи. Незнање је израз сиромаштва људског духа, али и богатству у знању није богатство ако се користи за остваривање нехуманих циљева.

3. УМЕТНОСТ

1. Уметност се појмовно одређује на различите начине,³⁵⁶ тј. постоји више њених дефиниција. То указује не само на њену сложеност, већ и на то да се различитим дефиницијама исказује како њена суштина, тако и одређен теоријски став њихових творца према њој. Доста су распрострањене, и у употреби су две њене дефиниције, које се међусобно мало разликују, а позивају се на марксистичку теорију друштва. Те дефиниције су: „Уметност је облик друштвене свести“ и „уметност је субјективни одраз објективне стварности“. И једна и друга су предмет критички опсервиране - прва као непотпуна, друга као нетачна. Основни, и основани, приговор према њима је да не исказују самосвојну природу и аутономност уметности, не указујући да субјект који ствара уметност објективну стварност посматра активно и кроз уметност даје њену субјективну визију, опредмеђујући свој доживљај стварности. У циљу да се пружи једна потпунија дефиниција уметности, која би указивала на активан однос уметничког ствараоца према стварности и на аутономност уметности, и која би била отворена, сматрамо да се може прихватити дефиниција којом се уметност одређује као *посебан облик човекове стваралачке активности, заснован на ствараоачевом естетиком доживљају и животном искуству, који се опредмеђује у материјалном чулно доступном и на посебан начин структурисаним објектима који изазивају код примаоца сложене психофизичке промене чији је садржај остваривање специфичног вида очовечавања.*³⁵⁷

Уметност одражава објективну стварност у свести људи на посебан начин. Најчешће се уметност, по начину одражавања стварности у свести људи, одређује тако што се каже да она *одражава објективну стварност у ликовима и чулним симболима.* У ствари, специфично сазнање о животу, које не даје ни један други облик друштвене свести. *Овај облик друштвене свести представља посебну форму или начин сазнања који се може означити као „сликовито сазнање“ чија се особеност, за разлику од појмовно-апстрактног сазнања, састоји, управо, у*

³⁵⁵ Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, „Југословенска ревија“, Београд, 1991., стр. 160.

³⁵⁶ Опширније о уметности видети: Др Милош Илић, *Социологија културе и уметности*, Институт друштвених наука, Београд, 1966

³⁵⁷ Опширније о уметности, а посебно о њеном појмовном одређењу видети: Др Милан Ранковић, *Опита социологија уметности* Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996., стр. 6-11.

конкретно-појединачном облику одражавања. Уметност представља специфичан облик друштвене свести, којим се, на посебан начин, одражава човек у одређеном времену, како у односу према природи и укупној стварности, тако и у контексту система ралација које постоје у његовом односу према друштву као целини и појединим друштвеним групама и институцијама. Она се изражава преко људске активности у произвођењу творевина које се процењују као лепе. А лепо, у ширем смислу, означава све радове уметничких вредности.³⁵⁸ Уметност није само сазнавање света на специфичан начин, већ и производња, стварање одређених творевина, преко којих човек приказује стварност са становишта значења које има за њега и његову људску егзистенцију. Управо зато, уметност се може, по неким схватањима, условно дефинисати као „материјализација“ људских емоција.

Карл Маркс је уметност разматрао у својим радовима не само као посебан специфичан облик друштвене свести, већ и као интегрални део интелектуалног човечанства. Указујући на њену одређеност, како социјалном структуром уопште, тако и посебним парцијалним социјалним структурама, он је, указао да уметност представља област човекове креације у којој човек не одражава само себе и социјалне односе, већ се у њој може отуђити од своје генеричке суштине или потврђивати. У ствари, Маркс је уметност схватио на хуманистички начин. Овакво Марксово схватање било је, и јесте, предмет критичког промишљања у савременој социологији, посебно социологији уметности.³⁵⁹

2. Уметност се јавља релативно рано у историји људског друштва, када је човек почео да ствара прве појмове о себи и околини којом је био окружен и истовремено почео да имитира ту околну природу у виду ликова. Први облици уметности потичу из магијске фазе првобитне заједнице, у којој су постојали обреди са тачно утврђеним поступком извођења разних чаролија. Међутим, сигурно је да је овој магијској фази претходила предмагијска, у којој је човек вероватно случајно открио везу између цртежа и оригинала. Али, без обзира на релативно неразвијене облике првобитне уметности, њихово проучавање има одређен значај, пре свега, за сагледавање односа између друштвеног живота и облика уметничког стварања. Арнолд Хаузер у својој књизи *Социјална историја уметности и књижевности* пише да су сачувана уметничка дела праисторијског доба од изузетног значаја за социологију уметности - не зато што би у већој мери зависила од друштвених услова, већ зато што омогућавају да сагледамо односе између друштвених облика и уметничких форми јасније него уметност каснијих доба.³⁶⁰ А француски теоретичар И. Тен у својој књизи *Филозофија уметности* указује да уметност настаје онда када је човек почео да се интересује за узроке стања и промена, за постојање карактера, битних и владајућих, којима је одређена свака целина и чији знак носи и најмања ситница. Да задовољи ово своје интересовање човек је имао два пута. Први је наука помоћу које открива узроке и формулише их тачним дефиницијама и апстрактним изразима. Други пут је уметност. Помоћу уметности човек не изражава узроке и научне законе сувопарним дефиницијама, разумљивим малом броју стручњака, већ на један

³⁵⁸ Опширније о схватањима лепог видети: Шарло Ласло, *Основи естетике*, Београд, 1966. и М. Кант, *О лепом и узвишеном*, Београд, 1973.

³⁵⁹ Марксова идеја да излаз из класних противуречности може да омогући да култура и уметност постану својина свих и да ће у њој и кроз њу неутуђени човек изражавати тоталитет своје личности указује на један веома значајан став за разумевање уметности. Он показује да Маркс уметност сматра оним обликом реализације човска који највише одговара његовом аутентичном неутуђивом људском бићу. Другим речима, свака људска активност требало би да буде ослобођена на начин на који се то догађа у уметности.

³⁶⁰ Праисторијске културе, каже он, носе јаснија обележја свога порекла из друштвених услова него касније културе у којима се већ делимично окоштали облици из неког ранијег доба често нераздвајно спајају са новим и још живим облицима. Уколико је ниво културе чију уметност испитујемо развијенији, утолико је сложенији скуп односа и нејаснија друштвена позадина са којом су они повезани. (Арнолд Хаузер, *Социјална историја уметности и књижевности*, „Култура“, Београд, 1966).

очигледан начин, обраћајући се формом изражавања не само разуму, већ и чулима и срцу најпросечнијег човека.

Развој уметности био је одређен класном структуром и класним односима друштва. Наиме уметност, као облик друштвене свести, одражава друштвену стварност, а онда када се ради о класном друштву, онда се у тој стварности преплићу класни односи различитих интереса. Уметници су припадници различитих класа, било по свом пореклу и положају, било по својој идеолошкој оријентацији. Зато они делују у уметности у оквиру своје класне припадности и уметнички одражавају објективну стварност са аспекта своје класне припадности и свог класно партијног погледа на свет. Ауторов поглед на свет и његова класнопартијна припадност присутни су у сваком уметничком делу и није их тешко открити.

Указујући на класну условљеност уметности, Лењин је писао да у свакој нацији постоје две националне културе.³⁶¹ Он је указивао не само на чињеницу да се уметност калази под утицајем класне структуре већ и да се мисли владајуће класе манифестују као владајуће мисли. *Указивао је да социјално-економска припадност ствараоца одређеној класи не мора имати за неминовну последицу и уметничко стварање које одражава само положај те класе и њене интересе.* Илуструјући то на примеру Толстоја, као ствараоца, Лењин је указивао да Толстој, дајући галерију незаборавних ликова и изражавајући стихијско осећање протеста широких маса, својим стваралаштвом припада револуционарном покрету. У ствари, неприхватљиво је поједностављено објашњење карактера уметничког дела социјалним статусом његовог ствараоца.

3. Уметност, као облик друштвене свести, „састоји се из низа веома разноврсних творевина које су материјализоване у посебним материјалним творевинама - језичкој, звучној, створеној од чврстог материјала (камена, дрвета, итд.) или од људских гестова помоћу којих стваралац творевине свој доживљај лепог преноси на оног који „троши“ уметничко дело, тј. посматра га, односно чулно опажа, „ужива“ у њему. Око ових материјалних творевина ствара се низ друштвених процеса, који чине уметност с гледишта социологије као друштвену појаву“.³⁶² Као посебни облици уметности јављају се књижевност, вајарство, сликарство, музика, филм, итд..

Мноштво творевина које чине уметност класификује се у мање групе на основу различитих критеријума. Тако се разликују *просторне уметности* (сликарство, вајарство, архитектура) које заузимају одређен простор и не мењају се у времену, и *временске* (музика, литература) које не заузимају простор, али се мењају у времену. *А према уделу језика или говора као уметничког израза* уметничке творевине се деле на *говорне* (литература, позориште, музика) и *ликовне* (сликарство). Исто тако, уметности се деле и према уделу органа при њиховом стварању или доживљавању на *видне* и *слушне*, итд.

Међутим, специфичност форме одражавања, без обзира на то како се те форме класификују, није у симболичном или фигуративном изразу (одразу) односа које одражава, већ у *њеној естетској форми уметничког дела која треба да омогући да уметничко дело створи осећање лепог код оних који га доживљавају.* Али, уметничко дело не задовољава само естетске него и социјалне потребе људи. Уметничко дело, наиме, не одражава само верно одређене друштвене односе. већ оно садржи и односе човека према другим људима и социјалној средини у свим њеним манифестацијама. Зато, уметничко дело код људи развија активан однос према питањима живота и усмерава их у њиховој животној егзистенцији. То развијање посредством уметничког дела, активног односа човека према питањима живота, представља сложен и вишеслојан однос.

³⁶¹ Постоји, каже Лењин, великоруска култура *Пуришкевича, Гучкова и Струсова*. Али постоји такође, великоруска култура коју карактеришу имена *Чернишевског и Плеханова*. Постоје, каже Лењин, такве исте две културе у Украјини, као и у Немачкој, Француској, Енглеској, код Јенрса, итд.

³⁶² Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, „Научна књига“, Београд, 1975., стр. 276.

4. Форма уметничког израза, као што је познато, представља израз индивидуалности и оригиналности сваког уметника и представља израз слободе уметничког стваралаштва. Међутим, у крајњој линији, она мора одражавати неку садржину. *Уметност која постоји само форме ради, а не одражава садржину, постоји само за њене ствараоце и као таква одвојена је од живота и не може утицати на људе да осете лепо у реалном животу.* Таква уметност врло често је израз неразумне функције, празна је, губи везу са правом уметношћу и постаје бесмислени кич. Јер, како је указивао *Гоја*, фантазија лишена ума производи чудовишта, а уједињена са умом, она је мајка уметности и извор њених чуда. Маркс је указивао на то да је фантазија велики дар који је много суделовао у развоју човечанства, али то је била само она фантазија која је била идејношћу надахнута, која је стварала уметничка дела која су представљала откривање нових лепота за човека.

Стваралачка слобода је уско повезана са избором уметничког израза и остварења. Али, то је увек слобода конкретно датог ствараоца у датим историјским условима. *Одабрана форма уметничког израза мора омогућити сазнање људског садржаја уметничког дела,* пошто без тог дубљег људског садржаја и нема правог уметничког дела. Јер, произвођење лаког, празног и јефтиног ефекта је својствено само лажној уметности („шунду“ у „кичу“). *Форме уметничког стваралаштва треба да одражавају стварност онакву какву је, на начин који ће позитивно утицати на људе и васпитавајући их и оплемењујући њихове личности оним што је најљудскије.* Човек, да би схватио садржину уметничког дела изражену одређеном формом, мора бити и сам уметнички образован. Зато, уметничко образовање треба да буде саставни део човека који може да схвати лепоту уметничког дела.

Међутим, без обзира на то у којој се форми уметност јавља, да ли је у питању уметност чисте маште или уметност опсервације, она ће увек нешто значити само утолико, уколико постиже такво јединство садржине и форме да је у стању да комуницира идеју. Наиме, уметничко дело је оно које је у стању да *материјал који несумњиво црпи из друштва и његових облика свести артикулише на тај начин да може да се допада, подстиче на размисањање и изазива задовољство.*³⁶³ Зато што уметност може да комуницира садржину само кроз себи својствену форму (уколико садржина превазилази могућности форме, тј. уколико живи сама за себе само да би изразила идеју за коју се уметник ангажује) онда она престаје да буде уметност и постаје отворена тенденција. *У ствари - крајња консенквенца, и у крајњој линији и циљ уметности јесте откривање истине о човеку и друштву.* Уколико уметност успева да ту истину открије на уметнички ваљан начин, она постиже онај неопходни и незаборавни циљ свог постојања - хуманизовање човека и његово очовечење у условима отуђености. Откривање истине о човеку посредством уметности може се вршити путем разних форми које су најчешће условљене и самим развојем уметности.

Међутим, у савременом друштву поред уметности постоји и псеудоуметност, којом се означавају творевине које имају лажно уметнички карактер, имитирајући неке појавне форме уметности, али не достижући њену суштину. Најкарактеристичније појаве псеудоуметности су *кич* и *шунд*, термини који се најчешће користе у истом а ређе у сличном значењу. Међутим, између кича и шунда постоји разлика. Под *кичом* се подразумевају псеудоуметничке творевине које у већој мери имитирају форму уметности, маскирајући се њеном спољном формом. *Шунд* представља творевину која има нижи степен невредности од кича, он се не маскира формом уметности и привлачи пажњу својим радикално антистетичким карактером у

³⁶³ Микеланђелов *Страшни суд*, иако се инспирише религиозном свешћу, представља један од највиших домета уметности. Исто важи за готово сва велика дела иако је настала у класној историји човечанства.

односу на уметност.³⁶⁴ Кич и шунд су роба у правом смислу речи: њихово произвођење унапред је потпуно усклађено са њиховом наменом да по сваку цену остваре успешни тржишни ефекат. Док је код уметничког дела робни карактер накнадно придодато, а не суштинско својство, код кича производни робни карактер је суштинско својство.³⁶⁵

Псеудоуметност и њене најкарактеристичније појаве кич и шунд, настају у оквиру масовног индустријског друштва у оквиру масовне производње и потрошње. Наиме, индустријско друштво укључује културу у целину свог система.³⁶⁶ У масовном друштву индустријске цивилизације култура се укључује у све поре друштвеног живота, па и у саму производњу. „Наиме, масовна култура као типична култура индустријског друштва је у директној функцији масовне производње.³⁶⁷ У овом контексту појаву кича и шунда треба истражити и схватити као псеудоуметничке појаве у потрошачком, масовном друштву, у коме се поред аутентичних људских потреба развијају вештачке потребе чије задовољавање доприноси масовној и профитабилној производњи а не задовољавању аутентичних људских потреба које омогућавају развој личности човека као слободног, стваралачког и вредносног бића. Псеудоуметничке творевине не проистичу из ауторовог естетског доживљаја и прилагођавају се потребама тржишта, тј. усаглашавају своје карактеристике „са укусом оне публике којој је тај производ намењен, без обзира на то какав је ниво њеног естетског укуса.“

5. Уметност је у свом развоју повезана са осталим областима друштвене свести. У појединим периодима она, чак, трпи доминантан утицај других облика. Средњовековна уметност, на пример, пре свега средњовековно сликарство, развијала се под снажним утицајем теологије и религиозног погледа на свет. Исто тако, из *уметничких дела се, више или мање, јасно види каквој филозофији или мисаоном правцу припадају ствараоци тих дела*. За *Његоша* се тако, на пример, каже да је он као уметник - књижевник, најлепши пример филозофског у књижевном и књижевног у филозофском. Енгелс је указивао да тако рељефну слику капиталистичког друштва није могао добити из многих научних дела, као из *Балзакових* романа, којима је он дубоко продро у суштину буржоаског друштва, изражавајући на књижеван начин буржоаско друштво и његову суштину, кроз форму уметничког израза. Балзак је био велики уметник, каже Енгелс, зато што је за сваку своју уметничку мисао имао и материјалну основу, чињенични материјал економске, материјалне природе.

Током историје многобројни правци уметничког стваралаштва представљали су усаглашавање са правцима у филозофији и другим облицима друштвене свести. Уметност *Софокла* била је повезана са филозофијом *Перикловог* времена. *Реализам*, као уметнички правац, на одређен начин се може идентификовати са материјалистичким правцем у филозофији. *Шекспирова* дела садрже у себи доста од филозофских схватања *Бекона*. Романтизам, као правац, појављује се у периоду када се личност све више осамостаљује на један анархичан начин. То је период када капиталистички друштвени односи захтевају слободу радне снаге у циљу експлоатације човека по човеку. Зато романтизам и изражава идеализовање неповратног, итд. Међутим, треба истаћи да романтизам може да се изражава и у позитивном смислу, онда када се са идеалима гледа у будућност.

Уметност је у уској вези са свим облицима друштвене свести, па и са науком. *Анатол Франс* је, истичући ту повезаност, писао“ „Наука је без књижевности схематична и груба;

³⁶⁴ Милан Ранковић, *Опита социологија уметности*, цит. изд., стр. 238-239.

³⁶⁵ Ибид. стр. 239.

³⁶⁶ Опширније о масовној култури видети: Л. Клоковска, *Масовна култура*, Матица српска, Нов Сад, 1985.; И.Б. Џуверовић, *Култура без граница*, БИГЗ, 1980.

³⁶⁷ Милан Ранковић, *Опита социологија уметности*, цит. изд., стр. 239-214

књижевност је без науке празна, јер суштина књижевности је знање“. Али, и поред уске повезаности науке и уметности, постоји разлика између уметничког и научног сазнања стварности. *Наука сазнаје стварност онакву каква је, објективно. А уметност сазнаје и приказије стварност с обзиром на њено значење за човека.* Управо у томе што на основу научних сазнања човек ствара и мења стварност својом активношћу, те утиче и на њено сазнање са становишта људских интереса и њено изражавање у форми уметности. У том смислу се може истраживати и утврђивати њихов међусобни однос.³⁶⁸

³⁶⁸ Уметност је по својој бити, која произилази из њеног друштвеног карактера и њене природе која почива у човеку и постоји за човека, битно ангажована. Имајући привлачност и лепоту, она је у стању да ангажман комуницира на много бољи начин но и један филозофски трактат. Због ове карактеристике још је *Платон* Протерао уметност из своје идеалне државе видећи у њој способност да најубедљивије делује на људе, да их мења и открива лажност идеолошке свести класног система. У историји, на жалост, често се ово протеривање понављало.

Глава четврта

**САВРЕМЕНО ДРУШТВО -
- ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ И ПРОБЛЕМИ**

**I. ОСНОВНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ
САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА**

**1. О МОГУЋНОСТИ ФОРМУЛИСАЊА ОСНОВНИХ
ОБЕЛЕЖЈА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА**

1. Развој људског друштва, као целине свих конкретних друштава, људског друштва схваћеног као човечанство,³⁶⁹ не одвија се праволинијски, како је већ истакнуто када су излагане основне законитости развоја људског друштва. Наиме, конкретна друштва у појединим периодима људске историје, не само да не морају нужно проћи кроз све друштвено-економске формације, *нити се сва конкретна друштва у појединим историјским периодима морају налазити на истом ступњу развоја, како по степену развоја материјалних производних снага, тако и по степену развоја и обележјима осталих елемената друштвене структуре.* Међутим, и поред тога што постоје разлике између конкретних друштава по степену њиховог општег развоја, ипак се за поједине историјске периоде могу формулисати заједничка обележја свих конкретних друштава, друштва као укупности свих конкретних друштава на датом ступњу развоја људског рода. Овакво формулисање заједничких обележја свих конкретних друштава у појединим историјским периодима, управо је могуће попут појмовног одређивања друштва у односу на природу.³⁷⁰

Полазећи од оваквог схватања, сматрамо да је за савремени период људске историје, за савремено друштво схваћено као укупност конкретних друштава, *могуће формулисати његова основна обележја.* Та основна обележја односе се на сва савремена конкретна друштва, без обзира на то што се поједина од њих разликују, како по карактеристикама основних

³⁶⁹ Савремено схватање „друштва“ оформљено је у европској култури у 17. и 18. веку. Опширније о томе видети: А.И. Кравченко, цит. дело, стр. 372-373.

³⁷⁰ Оваква могућност постаје све реалнија са процесом глобализације који доводи не само до вишезначног повезивања конкретних друштава, већ и до стварања, по схватању многих теоретичара „светског друштва“ на нашој планети.

производних односа, тако и по другим обележјима јер, како се у социолошкој литератури указује, дошло је до стварања „светског друштва“ у коме постоји висок степен технолошке, економске, политичке, војне и културне међузависности између готово свих друштава наше планете која стварају јединствен светски систем.³⁷¹

Могућност формулисања основних обележја савременог друштва постоји, *будући да је људско друштво по први пут у својој историји, на одређен начин, уједињено*, тј. чини једну целину, и да о томе, на један или други начин, постоји сазнање и у конкретним друштвима. Али, не постоји сагласност о томе која су обележја заједничка свим конкретним садашњим друштвима. Међутим, нама се чини да у одређивању заједничких обележја савременог друштва треба поћи од указивања да су најзначајније опште одлике савременог света „огроман развитак производних снага, затим све тешње економско и политичко удруживање земаља у оквиру општих организација, као што су Уједињене нације, или у облику регионалног удруживања, као што су економске интеграције, војно-политички блокови и слично“.³⁷² Полазећи од овог указивања сматрамо да је потребно посебно учинити осврт на уједињавање човечанства, научно-технолошку револуцију, неке значајније промене у савременом друштву и еколошке проблеме.

2. Настојање да се основна обележја савременог друштва формулишу и изложе на концизан начин, *може бити критиковано са више аспеката*. Пре свега, може се поставити питање у којој су мери та основна обележја и општа, тј. у којој мери се односе на сва конкретна друштва. Исто тако, може се поставити питање да ли су то баш основна обележја, тј. да ли су то она обележја која могу служити за разликовање савременог ступња развоја људског друштва од претходних ступњева у његовом развоју.

Сматрамо да евентуалне критике овог настојања могу да се избегну, или бар та критика ублажи, ако се при излагању општих обележја савременог друштва, пође од законитости по којима се развој друштва врши у његовом тоталитету, као прелазак из једне у другу друштвено-економску формацију, и сазнања да се овај општи ток, развој друштва не мора и временски поклапати са развојем појединих конкретних друштава. Али, при томе се, исто тако, мора имати у виду да људско друштво - схваћено као човечанство - као скуп свих конкретних друштава, у смислу његовог појмовног разликовања од природе, може имати нека своја обележја у појединим фазама свога развоја по којима се разликује као целина од претходне фазе у свом развоју.

Као основна и општа обележја савременог друштва сматрамо да се могу означити она његова обележја која одражавају степен развоја материјалних производних снага и тенденције у њиховом развоју, и најзначајније карактеристике његове социјално-политичке надградње. Полазећи од овог становишта сматрамо да се као основна обележја савременог друштва могу означити: *уједињавање човечанства, настајање нових производних снага* које по свом карактеру означавају *научно-технолошку револуцију, значајне промене у савременом друштву* које се могу сматрати као његово битно обележје и *еколошки проблеми*, као глобални проблеми савременог друштва.³⁷³

2. ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА САВРЕМЕНОГ ДРУШТВА

³⁷¹ Мирослав Печујлић, *Савремена социологија*, Новинско-издавачка установа, „Службени лист СФРЈ“, Београд, 1991.

³⁷² Др Михаило В. Поповић, *Савремено друштво*, „Просветни преглед“, Београд, 1975, стр. 4.

³⁷³ Свесни смо чињенице да овим није указано на сва обележја савременог друштва. Напротив, сматрамо да постоји још читав низ обележја по којима се савремени ступањ развоја друштва разликује од претходних. Но, и поред тога, сматрамо да су побројана обележја основна и да као таква одређују, остала општа обележја савременог друштва.

2.1. УЈЕДИЊАВАЊЕ ЧОВЕЧАНСТВА – ГЛОБАЛИЗАЦИЈА

1. Људско друштво у својој историји није никада било јединствено. Напротив, оно је увек било подељено на читав низ мањих или већих друштава која су поред општих заједничких карактеристика имала и своје посебне карактеристике, на основу којих су се међусобно, мање или више, разликовала. Оваква разједињеност друштва у досадашњем његовом историјском развоју на већи број мањих друштава, била је, у основи, одређена ниским степеном развоја производних снага, тј. неразвијеношћу материјалне производње, али сигурно и немогућношћу успостављања комуникације. Међутим, *савремено друштво постаје све јединственије*. Уједињавање свих друштава у једно друштво настало је као последица развоја производних снага и средстава комуникације. „Додуше, ово сједињавање иде врло споро и наизглед противуречним путем, али оно ипак напредује и, у сваком случају, несумњиво је да су досадашња друштва у оквиру човечанства много зависнија једна од других, него што је то икад до сада био случај“.³⁷⁴

Уједињавање човечанства одређено је, у основи, степеном развоја производних снага. Наиме, *ступањ развоја производних снага и подела рада одређена овим ступњем развоја, приморавају различите нације да ступају у односе сарадње, не само у области економских односа, већ и у области науке, културе и просвете*. Светско економско тржиште, које је почело да се ствара настанком капитализма и развија његовим развојем, приморава нације да ступају у међусобне односе. Производња прелази националне границе, било зато што није довољна да подмири потребе у сировинама, било у финалним производима. *Националне ограде све више нестају, а по мери њиховог нестајања настаје виша форма друштвене заједнице, настаје човечанство, као јединствено друштво*.

Процес уједињавања човечанства још су класици марксизма јасно уочили и на њега указали. Наиме, они већ у *Манифесту комунистичке партије* истичу да буржоазија, развојем капиталистичког система, врши припреме за укидање националних граница. „Буржоазија је експлоатацијом светског тржишта дала космополитски карактер производњи и потрошњи свих земаља. На велику жалост реакционара, она је извукла национално тле испод ногу индустрије... На место старе локалне и националне самодовољности ступа свестрани саобраћај, свестрана узајамна зависност нација. Национална једностраност и ограниченост постаје све више немогућа“.³⁷⁵ У савременом друштву одвијали су се, и одвијају се, одређени процеси, који се означавају као *процеси глобализације*, као што су технолошка и економска повезаност света, успостављање економских и политичких организација и међународног права, који доводе до уједињавања човечанства.³⁷⁶ Међутим, и у тако уједињеном човечанству, које неки називају и „светским друштвом“ постоје супротни интереси између појединих друштава, тј. држава.

2. Међузависност конкретних друштава и њихово повезивање у једну целину - човечанство, настали су као резултат развоја производних снага остварен у оквирима капиталистичке друштвено-економске формације. Наиме, гођен унутрашњом логиком свога развоја, капитализам крајем 19. века улази у ону фазу свога развоја која се означава као империјализам. У тој фази капитализма, преко извоза капитала, а у тежњи капиталиста за што већим профитом, почео је нагло да се шири са запада на остали, дотле феудални или полу-феудални, део света. Оваквим његовим ширењем прекинут је самостални развој многих конкретних друштава, од којих су се нека до тада аутархично развијала, како у економском, тако и у културном погледу. На овај начин, *преко ширења капиталистичких друштвених односа скоро сва људска друштва постају више-мање повезана, а човечанство постаје*

³⁷⁴ Др Радомир Лукић, *Основи социологије*, „Научна књига“, Београд, 1975., стр. 327.

³⁷⁵ Маркс - Енгелс, *Изabrана дела I*, „Култура“, Београд, 1949., стр. 18-19.

³⁷⁶ Опширније о овоме видети: Мирослав Печулић, *Савремена социологија*, цит. изд., стр. 62-65.

јединствена целина, тј. скуп свих конкретних друштава. Велике економске кризе и два последња светска рата до којих је дошло због унутрашњих супротности у капиталистичком друштву, а, пре свега, због супротности између рада и капитала, најбоље показује међузависност свих конкретних друштава и њихову припадност човечанству, као целини свих конкретних друштава.

Међутим, поред економских фактора који су деловали на уједињавање човечанства, тј. на стварање већег степена међузависности конкретних друштава, *значајну улогу играла су и средства масовних комуникација као што су: штампа, филм, радио, телевизија и друго*. Наиме, зближавање човечанства посредством средстава масовних комуникација имало је за последицу *стварање свести код људи о томе да конкретна друштва чине једну целину - људско друштво уопште – човечанство*. Уопште се може рећи да је човечанство овако уједињено, као укупност свих конкретних друштава, испуњено, с једне стране, низом противуречности, и, с друге стране, у свом друштвено-економском и политичком развоју налази се у процесу дубоког преображаја.

Две су основне противуречне тенденције у савременом свету присутне у свим међународним односима и утичу, ако не и одређују, и остале противуречности. *Једна од тих тенденција се манифестује у повезивању света у једну економску целину и она је резултат развоја модерних производних снага*. Међутим, како се савремени економски односи успостављају посредством мултинационалних компанија у којима поједине државе имају одлучујућу улогу, то она често представља основу за нарушавање суверенитета других држава. Ова тенденција има за своју последицу *заоштравање међународних односа и доводи до поделе света и до сукоба око светске доминације*.

Дубок преображај човечанства испољава се у све дубљем нескладу постигнутог степена развоја материјалних производних снага са прогресивним политичким, економским и социјалним захтевима. *Нестабилност светске привреде, успоравање привредног раста, енергетска, сировинска и прехрамбена криза, представљају израз крупних противречности у систему и механизму функционисања светске привреде*. У оквиру оваквих противречности човечанства и у склопу његовог преображаја, посебно место у променама припада борби народа за своје ослобођење од свих облика економске и политичке зависности, која показује да су у савременим условима остваривање захтева народа на национална права и на слободан национални развој императив савремене епохе. Међутим, остваривање ових захтева одвија се у условима неравномерног развоја појединих земаља и још увек присутне поделе на развијене и неразвијене (у развоју) земље.

3. Међутим, када се говори о уједињавању свих конкретних друштава у човечанство о уједињавању човечанства посредством капиталистичких друштвених односа, треба истаћи да је човечанство на овај начин уједињено - *разједињено*. Наиме, мада човечанство представља једну целину, *постоје супротности између појединих капиталистичких друштава, које су манифестација посебних интереса националних буржоазија, а која се сукобљава око различитих (посебних) интереса присвајања профита*. Ти сукоби доводе како до непријатељства између појединих капиталистичких друштава, тако и до уједињавања неких од њих у посебне економске групе, и војне блокове, по мери постојања заједничких интереса њихових буржоазија. Те економске групе и блокови супротстављају се и сукобљавају са другим групама ових друштава које имају супротне интересе.

Развијање социјалистичких друштвених односа у неким друштвима, која се разликују од капиталистичких, доводило је до сукобљавања појединих капиталистичких и социјалистичких друштава. На основу идентитета производних, односно својинских, односа ова друштва била су груписана у групе и војне блокове и сукобљавала се почев од сукоба у међународним економским односима и у ОУН, па до сукоба њихових војних блокова. Међутим, *променама у*

земљама у којима су развијани социјалистички односи, тј. напуштањем социјалистичке оријентације, престала је блоковска подела на овој основи. Али, исто тако, све док у међународним односима буде доминирала политика силе, из ње ће израстати механизам који отежава слободан и независан развитак земаља, под разним изговорима гушиће се унутрашњи напредак у појединим земљама. Зато је потребна друштвена акција за развој сарадње међу народима у свим сферама друштвеног живота.

У ствари, савремени ступањ развоја производних снага, тражи све ширу сарадњу конкретних друштава. *Та сарадња представља општи интерес, чије остваривање треба да допринесе прогресу свих земаља.* Њено остваривање зависи, у доброј мери, од слободног међународног економског, техничког и научног зближавања и сарадње. *Затварање у националне и блоковске границе је супротно потребама светског привредног развитака и наноси велику штету не само развоју појединих земаља већ и свету као целини, тј. човечанству.* Због тога, општа и регионална уједињавања појединих држава представљају значајан допринос даљем развоју тих земаља и друштава као целине, уколико су заснована на економским потребама и принципима равноправне међународне сарадње.³⁷⁷ Та сарадња не би смела да доведе у питање не само сувереност појединих држава, већ и културни идентитет народа који у њима живи.

4. Од педесетих година, а нарочито од седамдесетих, проблеми уједињавања човечанства, или како би рекао проф. Лукић „уједињено разједињеног човечанства разматрају се све чешће у контексту категорије *глобализације*. Реч глобализација све чешће се среће у научним, стручним и политичким разматрањима о појавама и променама у савременом друштву. Наиме, за означавање процеса повезивања и обједињавања савремених друштава у „светско друштво“ на планети Земљи употребљава се термин глобализација.³⁷⁸ Овим термином означава се стварање, на нашој планети у одређеном смислу, *јединственог економског и политичког пространства, са многим противречностима.* Али, настоји се да се глобализација, њен садржај и последице и ближе одреде са различитих аспеката: економског, политичког, еколошког, цивилизацијског и социолошког. Са *економског аспекта* глобализација се схвата у ширем и у ужем смислу. Под глобализацијом у *ширем смислу* се подразумева повезивање националних привреда у светску привреду преко светског тржишта. У овом смислу глобализација светске привреде подразумева све облике економског повезивања међу националним привредама преко светског тржишта, а њена експанзија мери се величином токова у међународној трговини, међународном кретању технологије и миграција. У *ужем смислу*, по схватању економиста, глобализација светске привреде врши се, пре свега, у прекограничном пословању предузећа које се испољава у мењању облика прекограничног кретања робе, услуга, знања и особито важном улогом кретања капитала у виду страних директних инвестиција. Главна обележја овако схваћене глобализације у ужем смислу су: глобализација је микроекономски процес чији су носиоци предузећа кроз прекограничну кооперацију (значи, њени носиоци нису ни државе ни националне привреде); у процесу глобализације све више се креће нематеријални капитал (финансије, технологије, знање, својина или контрола активе); и настанак оштре поделе света на Север и Југ.³⁷⁹

Економска глобализација света, схваћена у ширем или ужем смислу, представља на *својеврстан начин остваривање универзализације света.* Идеје о универзализацији света нису нове али су услови за њихово реално оживотворење остварени, тачније отпочели да се остварују тек нешто више од пре сто година. „Објективне услове за њено реално постављање

³⁷⁷ Међутим, мора се, исто тако, истаћи и то да поједини облици регионалног уједињавања могу садржати и негативна обележја.

³⁷⁸ *Российская социологическая энциклопедия*, „Норма“, Москва, 1998., стр.95.

³⁷⁹ Благоје С. Бабић, *Економски основ „новог светског варварства“*, „Смисао“, Београд, 1/1999., стр. 151-153.

на дневни ред историјских приоритета донела је пре нешто више од стотинак година, она епоха, коју је енглески теоретичар Хобзбом назвао „ером империја“ (The age Empire), а Лењин „епохом империјализма“.³⁸⁰ У савременом друштву, ова универзализација света, тј. глобализација, посебно економска глобализација, одвија се као последица увећавања капитала и његова концентрација. „Тенденција да се упоредо са увећањем масе капитала врши и његова све потпунија концентрација, због многобројних импликација, са разлогом се признаје као детерминанта битних односа у савременом свету.“³⁸¹ У ствари, „данас тече процес прожимања и повезивања света, стварање његове све шире међузависности, смањивања до потпуне елиминације, могућности националног или државног самоусамљивања, изоловања или аутархичног опстанка.“³⁸² Глобализација света, тихо или бурно, насилно или природно, постојала је све неизбежнија и незаустављивија, а што се више ближемо нашем времену и све бржа и свеобухватнија.³⁸³

У разматрањима о глобализацији чине се покушаји да се сагледа будућност човечанства, да се у његовом развоју уоче континуитети и специфичности појединих раздобља, и поставља питање којим путевима се остварује, и треба да остварује, повезивање и обједињавање човечанства: путевима демократског дијалога и солидарне сарадње или наметањем воље и хегемонијом власти јаким и моћним.³⁸⁴ У ствари, заступници и једног и другог схватања сматрају да треба „уредити глобализовани свет“ стварањем новог међународног (или светског) поретка, али се разликују (иако не увек јасно израженим разликама) како, то треба учинити. По једном схватању глобализовани свет треба да се уреди, стварањем међународних организација и институција у демократском поступку, уз поштовање и очување националног и културног идентитета сваког учесника, а у тако створеним организацијама и институцијама треба да постоји равноправност свих њихових субјеката у изражавању и остваривању њихових интереса. По другом схватању глобализовано човечанство треба „уредити“ стварањем новог светског поретка у коме би одлучујућу улогу имале привредно најразвијеније и политички најмоћније државе са најразвијенијом на челу, односно економски и политички најмоћнијом од њих.

5. Стварање новог међународног поретка представља потребу која произилази из глобализације света. Али, његово стварање не треба да доводи, и доведе, у питање очување културног и националног идентитета народа који су захваћени процесом глобализације ни државног суверенитета њихових држава, као ни очување и испољавање културног идентитета и личног суверенитета појединаца. У овом смислу се, уз указивање на неопходност стварања новог међународног поретка истиче да се не ради само „о новом економском, већ о новом културном, научном, економском и друштвеном поретку. Речју, ради се о таквом новом поретку у коме ће зависност бити замењена независношћу или, боље, међузависношћу међу људима и народима.“³⁸⁵ У овом смислу и указивање да је за

³⁸⁰ „Идеје универзализације света нити су нове, нити непознате у историји човечанства. Оне су се јављале у главама твораца моћних држава и империја и пре рађања таквих замисли у јудео-хришћанским цивилизацијама и религиозним-идејним покретима, који су им давали снажну идеолошку основу.“ (Чедомир Попов, цит., *Нови светски поредак - претходници историјске епохе*, „Смисао“, Београд, 7/1999., стр. 58.

³⁸¹ Ибид, стр. 58.

³⁸² Коста Михаиловић, *Нови светски поредак и оружани напад на Југославију*, „Смисао“, Београд, 7/1999., стр. 50.

³⁸³ Чедомир Попов, цит. изд., стр. 58-59.

³⁸⁴ „Настојања да се сагледа целина оваквог развоја човечанства, допуштају да се у њему уоче и континуитети и специфичности појединих раздобља, а намећу и дубоку круцијалну дилему читавог тока савремене историје: како, којим путевима и средствима доћи до овог неизбежног повезивања и обједињавања света? Путевима мирне, демократске, солидарне сарадње, постепеним изграђивањем воље, хегемоније власти и ропства најмоћније мањине, слабијој, неразвијенијој и неорганизованијој већини човечанства.“ (Чедомир Попов, цит. рад, стр. 59).

³⁸⁵ Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 58.

остваривање оваквог међународног поретка, поретка међузависности и међууважавања народа и култура потребно развити систем етике и осећаја правде. У ствари, у новом светском поретку, да би то био поредак правде и достојанства, потребно је да се целокупна визија света заснива на новој равнотежи снага и на пуном уважавању културне специфичности сваког народа.³⁸⁶ Ово уважавање културне специфичности сваког народа и његова потреба и право да успоставља односе са другим народима са којима има заједничке, или блиске интересе, и чије се културе најчешће, ако не прожимају, оно свакако „додирuju“, јесу основа за остваривање вишеполарног света са неколико центара моћи „који правно учвршћују постојећу равнотежу снага и прихватају „правила игре“ обавезна за све. У ствари, може се слободно прихватити да постојање више цивилизација у савременом свету, и варијанте њиховог међуцивилизацијског узајамног деловања представљају концентрисани израз тенденција развоја људске заједнице кроз вишеполарни свет.³⁸⁷

Међутим не мали број научника и аналитичара политичких односа у савременом свету, сматра да се глобализовани свет не „уређује“ на демократским начелима и у односима равноправности, и солидарности, већ се „уређује“ у односима неравноправности и економске и политичке доминације једног центра. Наиме, упоредо са увећањем капитала вршила се и његова концентрација, а „са овом концентрацијом јачала је не само економска снага мултинационалних компанија, већ је и њихов политички утицај постао пресудан у најбогатијим земљама и преко ових и на међународне односе“.³⁸⁸ Зато се указује да „нови светски поредак, као и сваки други који се у прошлости појавио под тим именом или истим претензијама да постане универзалан, по дефиницији је експанзиван и агресиван. Он не може постати светски ако се не наметне свим или великој већини земаља“.³⁸⁹ У ствари, како се исправно указује, срце новог светског поретка је нови светски економски поредак који је настао и стално се изграђује као економско сједињавање и интегрисање две најмоћније економске заједнице света Сједињених Америчких Држава и Европске уније. Овом процесу погодновало је и погодује стварање и развој на политичком плану трансформације КЕБС-а у ОЕБС и остваривање нове улоге НАТО-а,³⁹⁰ после престанка хладног рата, распада СССР-а и престанка постојања Варшавског пакта.³⁹¹ Нови светски поредак није јавно саопштио свој прави циљ - успостављање хегемоније над осталим деловима света. У одсуству јавно саопште-ног циља, нови светски поредак „оперише у јавности са инструментализованим циљевима и вредносним опредељењима. Он инсистира на људским и демократским правима³⁹² и од

³⁸⁶ На крају, није довољно само разумети оно што радимо на нашој планети, као да кроз циновски телескоп проматрамо Марс. Зато што смо сви припадници грађанског света, исто тако је потребно да се опремимо системом етике, осећањем правде и осећањем пропорције док разматрамо различите начине на које се колективно или појединачно, можемо боље припремити за двадесет први век.“ (Пол Кенеди, *Припреме за двадесет први век*, „Службени лист СРЈ“, Београд, 1997.. стр. 372-373.

³⁸⁷ „Целокупна визија света који тражи иову равнотежу снага и утицаја може да се заснива само на отвореном и плодном дијалогу и пуном уважавању достојанства других, или другим речима, на уважавању културне специфичности сваког народа.“ (Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 87-89).

³⁸⁸ Опширније о овоме видети и: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија и глобализација*. Београд, 1999.

³⁸⁹ Дошло је до померања центра политичке моћи, владе привредно најразвијених земаља у великој мери извршавају захтеве домаћег капитала, како у вођењу развојне и економске политике, тако и усмеравању међународне политике у процесу стварања таквог међународног поретка који ће обезбедити стабилне и привилеговане услове привређивања за мултинационалне компаније.“ (Коста Михаиловић, *Нови светски поредак и оружани напад на Југославију*, „Смисао“, Београд. 6/1999, стр. 50).

³⁹⁰ Ибид, стр. 51.

³⁹¹ Иван Максимовић, *Неколико рефлексија о новом светском поретку и о рату наметнутом новој Југославији*, „Смисао“, Београд, 7/1999, стр. 32-34.

³⁹² НАТО је невероватно брзо прерастао из одбрамбеног савеза у готово самосталну војну формацију за полицијске и агресивне сврхе, историја међународних снага, од мировних мисија уједињених нација до данашњег НАТО-а показује

хуманизма, људских и демократских права, слободe тржишта „ствара идеологију која крчи простор за претварање самосталних држава у вазалне“.³⁹³ И управо због тога, има схватања да постаје општепознато да је план „новог светског поретка“ у ствари ништа друго до примена мондијалистичких технологија усмерених на успостављање глобалне димензије космополитског запада у циљу очувања његових илузија о властитом политичком, економском и војном лидерству.

Осврт на схватања о глобализацији, њеним узроцима и друштвеним променама до којих доводи, указује, између осталог, и на потребу њеног критичког промишљања и са социолошког становишта.³⁹⁴ које треба да пружи одговор на три врло значајна питања, *Прво*, потребно је да одговори на питање да ли је глобализација друштва процес који настаје законито у његовом развоју и шта он представља, и може представљати, са становишта развоја друштва и положаја човека у друштву. *Друго*, да ли глобализација, као процес обједињавања конкретних друштава у „светско друштво“ доводи у питање опстанак појединих друштава у смислу поништавања њихових посебности које се изражавају у њиховим специфичним културама и суверенитету њихових држава. *Треће*, да ли глобализација претпоставља и омогућава неки нови светски поредак, и ако јесте какав треба да буде тај „поредак“, то уређивање „светског друштва“, и шта то уређивање треба да представља у односу на општу законитост развоја друштва.

6. Глобализација као процес уједињавања човечанства, повезивања и обједињавања на основу процеса сарадње, кооперативности, солидарности и развијања свести да сви људи живећи у конкретним друштвима припадају једној цивилизацији, као укупности више уникалних цивилизација, представља и одређену законитост у развоју човека и друштва. У овом смислу се и указује да повезивање, прожимање и обједињавање света, упркос његовој материјалној, духовној, егзистенцијалној разноврсности и разноликости, представља законитост нашег времена.³⁹⁵ Она има своје корене и свој развојни пут,³⁹⁶ интеграција представља незауостављени ток савремене историје и цивилизације, она је планетарна и представља „црвену нит у развоју светске повести од краја 19. века надаље“.³⁹⁷ *Великој већини у савременом свету постала је јасна његова међузависност, упркос његовој разноврсности, неусклађености и постојању многих супротности и сукоба.* „Мало ко од мислећих политичара и других креативних људи није уочавао чињеницу да нико више на ОВОЈ планети не може да се усами и изолује. да живи одвојен и потпуно независан од других“.³⁹⁸ *Глобализацију омогућава развој производних снага остварен интеграцијом научних и*

како се једна племенита идеја може претворити у застрашујућу претњу. Сама та претња као да је елиминисала Русију из светских договора и одлука, што је у земљи изазвало општу реакцију и промену званичног става.“ (Милош Мацура, *Есеј о два нова светска поретка*, „Смисао“, Београд, 7/1999., стр. 47).

³⁹³ Коста Михаиловић, цит. рад, стр. 50.

³⁹⁴ У овом смислу треба схватити и указивање да „универзални контакт пружа основе за решавање проблема нашег времена... Интелектуалци треба да се изјасне о свом виђењу новог света.“ А решавање проблема „захтева дубежу анализу односа који у свету владају и треба да владају између науке, етике и политике“ (Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 33, 39).

³⁹⁵ Коста Михаиловић, цит. рад, стр. 52.

³⁹⁶ Чедомнр Попов. „Нови светски поредак“ - прекретница историјске епохе, „Смисао“, Београд, 7/1999., стр. 58.

³⁹⁷ Корене и почетке данашњих живих токова „глобализације“ света треба тражити и у деценијама пре Првог светског рата, тамо где их је знаменити и часни Немац Франц Фишер тражио за објашњење германског империјализма и нацистичког „нивог европског поретка“ и јапанске „источноазијске сфере копросперитета“ из година „друпог тридесетогодишњег рата“ 1914-1945. То значи да их треба тражити у „епохи империја“ (Ибид, стр. 60).

³⁹⁸ „Она је подразумевала не само повезивање приведе, робних, финансијских и других материјалних токова у велике мултинационалне системе, већ и све живљу друштвену, културну, па и политичку комуникацију и прижимање међу земљама, народима, регијама и континентима.“ (Ибид, стр. 62).

техничких достигнућа која је отпочела почетком двадесетог века. Та интеграција показала је надмоћност научног над емпиријским утемељењем технологије, а узрочно-последични однос између науке и производње довео је до убрзаних и свестраних промена и означен је као научно-технички прогрес. Он је омогућио и нов квалитет економског развоја³⁹⁹ на основу нових авангардних технологија, које омогућавају производњу новог квалитета која кореспондира са новим токовима у општем развоју друштва⁴⁰⁰ и доводе до низа социјалних последица.⁴⁰¹ Нове, модерне, авангардне, технологије доводе не само до значајних промена у положају човека у радној средини, већ и до могућности да „националне економије задобију облик који им омогућује да се уклопе у глобалну економију“.⁴⁰² Међузависност конкретних друштава испољава се у успостављању различитих облика транснационалних активности, мултинационалне сарадње и мултинационалног развоја са глобалним пројектима и програмима⁴⁰³ и најразличитијим међународним организацијама. У контексту ових појава и промена настаје тенденција интернационализације развојних индикатора и управљачких параметара, са специфичностима у њиховом избору и истраживању. Међутим, негативне тенденције у испољавању међузависности појединих друштава, посебно када се то испољава у угрожавању њихових културних идентитета и суверености њихових држава, не треба да доводи у питање постојање процеса глобализације и стављања знака једнакости између неких пројеката „новог светског поретка“ за које се сматра са мање или више разлога да инаугуришу доминацију једног центра у „светском друштву“.⁴⁰⁴ У ствари, глобализација представља један врло сложен процес у развоју људског друштва, и са становишта општег тока развоја друштва и човека то је позитиван и прогресиван процес. У оквиру, или поводом тог процеса могу постојати, и постоје различити пројекти уређивања „светског друштва“. Али негативни предзнаци и негативне, често нецивилизацијске, последице остваривања, појединих од тих пројеката нису разлог за оспоравање глобализације као процеса друштвеног развоја, или њене квалификације као антицивилизацијског процеса.

Глобализација као процес обједињавања човечанства праћен и развојем сазнања и свести људи о припадности не само конкретним друштвима у којима живе већ и општељудској планетарној заједници на земљи, не води нужно оспоравању специфичности појединих друштава, њихових култура и облика њиховог политичког организовања, а пре свега ограничавању суверености њихових држава. Оспоравање тих специфичности и тежњи ка културној и политичкој унификацији глобализованог света налази своје место само у научно и цивилизацијски неутемељеним пројектима о уређивању „светског друштва“, „Различитост култура је вредак израз човека-ствараоца, homo sapiens-a“, и сваки народ има право да сачува и унапреди своју културу и своје вредности“.⁴⁰⁵ У остваривању овог права народа на заштиту сопственог културног идентитета велики значај има међународна сарадња у области културе.

³⁹⁹ Ибид, стр. 62.

⁴⁰⁰ Ибид, стр. 62.

⁴⁰¹ Опширније видети и: Вујо Вукмирица, *Економикус и државни менаџмент*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996., стр. 111-127.

⁴⁰² Ж.Т.Тошченко, *Авангардне технологије социјалне проблеме квалитета радничке силе*, „Социјална инјенерија“, МГСУ, Москва, 1996., стр. 109-111.

⁴⁰³ Опширније видети и: Др Данило Ж. Марковић, *Социјалне последице нових технологија*, збор. радова „Савремене технологије и привредни развој“, Лесковац, 11/1998, стр. 11 -20.

⁴⁰⁴ Френсис Фукојама, *Судар култура*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997., стр. 13.

⁴⁰⁵ Оваква схватања су по правилу резултат ненауочног приступа и идеолошке ограничености у разматрању проблема савременог света. Али, они могу бити и од велике штете, уколико постану владајућа идеологија у конципирању политике, за развој појединих друштава, водећи њиховој изолацији и провоцирајући процесе несарадње и сукоба међу државама.

„Успостављање стварног културног плурализма постаје једини пут који омогућава супротстављање све већој униформисаности коју доноси експанзија техничке цивилизације. Такав пут треба да буде прихваћен као чинилац међународне равнотеже и плодног стваралаштва.⁴⁰⁶ У ствари, очување и развијање културног плурализма не противречи процесу глобализације, већ представља његову својеврсну култивацију примерену људском друштву у коме се изражава индивидуално и колективно стваралаштво људских заједница, нити противуречи стварању културе глобалног друштва“.⁴⁰⁷ Процес глобализације као што не мора довести, и не доводи, неизбежно, до угрожавања и поништавања културе појединих народа тако не мора довести неизбежно ни до угрожавања и ограничавања суверенитета њихових националних држава. Државе као облици политичког организовања појединих народа, нису само организације у оквиру којих се врши власт. Оне су и друштвене групе у оквиру којих се остварују, у мањој или већој мери, одређене социјалне функције, чије остваривање често изражава и специфичности развоја народа, а људи их доживљавају и као социјалну средину у оквиру које имају одређену сигурност изражавајући посебност својих култура и својих личности. Зато се процес глобализације друштва треба да остварује повезивањем и сарадњом држава, а не њиховим сукобљавањем и укидањем. Њихово укидање би представљало основу за обезличавање културне баштине појединих народа, брисање њихове традиције у друштвеном животу и у том контексту и ограничавање могућности за испољавање посебности и интегритета њихових грађана, чиме би се глобализација супротстављала персонализацији као законитости у друштвеном развоју.

Глобализација као сложен и вишезначан процес захтева и уређивање односа у „светском друштву“ које са њом настаје. То уређивање односа у „светском друштву“ треба да се заснива на научним сазнањима о узроцима и суштини глобализације и буде у функцији развоја општеприхваћених цивилизацијских и хуманистичких вредности. Концепт таквог „новог светског поретка“ мора полазити од чињенице: да у савременом свету постоји више цивилизација (чије су границе омеђене утицајем великих држава), да постоји потреба за равнотежу снага (коју треба остварити у отвореном дијалогу уз поштовање и уважавање утицаја свих субјеката који су међусобно на један или други начин повезани)⁴⁰⁸ и да постоји потреба да савремено „светско друштво“ буде уређено као вишеполарно. Међутим, аутономност у уређењу друштвено-економских односа и повезивања националних економија у транснационалне и интернационалне економске целине, уз поштовање суверенитета појединих држава, не може бити алиби за недемократске, или недовољно демократске, односе у појединачним државама. Јер сувереност, пуна и права сувереност држава, за своју основу мора имати суверенитет њених грађана, као слободних личности које имају и користе политичка права и слободе која су добила универзални карактер у „савременом друштву“.⁴⁰⁹ Такав карактер ова права и слободе имају и зато што постоји осећање припадности не само конкретном друштву већ и „светском друштву“. У овом смислу треба схватити и указивање да се нови свет заснива „на усавршеној демократији. У њему ишчежавају садашње противречности и сукоби, и рађа се друштвена заједница која је дубоко утемељена, заснована у својој суштини, а не само по форми. У савременом демократском животу има много фикција које треба уклонити. Сви знамо да се ради о нечем што је „осведочено“, што је законито, али

⁴⁰⁶ Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 70.

⁴⁰⁷ „Дужни смо да се свим средствима супротставимо отуђењу и да подржимо одговарајуће изражавање културног идентитета, што не значи наметање процеса модернизације.“ (Ибид, стр. 84-85).

⁴⁰⁸ „Заштита специфичности културе не значи одсуство еволуције или прилагођавање динамици културе „планетарног света“.“ (Ибид, стр. 87).

⁴⁰⁹ „Целокупна визија свста који тражи нову равнотезу снага и утицаја може да се заснива само на отвореном и плодном дијалогу и пуном уважавању и поштовању и уважавању достојанства других, или другим речима, на уважавању културне специфичности сваког народа.“ (Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 87-88).

што нема ничег заједничког са стварним животом, и од чега се и животни живот све више ограђује“.⁴¹⁰ Међутим, *заштита универзалних права и слобода грађана, зато што се заснива и на схватању о припадности сваког појединца не само конкретном друштву, да су држављани појединих држава, већ и припадници општељудске заједнице, од стране међународних, регионалних и међудржавних билатералних организација не сме да доведе у питање уопште суверенитет појединих држава, већ само његово делимично ограничење примерено заштити универзалних људских слобода и права.* У контексту оваквог приступа поставља се и питање начела организовања, организације и метода рада међународних организација. а пре свега Организације уједињених нација и њених органа, и остваривање међународног права.⁴¹¹ Наиме, међународне организације, у условима вишеполарног света, неједнаке економске и политичке моћи али са специфичним културама појединих држава, треба да буду тако организоване да у стваривању посебних и заједничких интереса не дође до доминације једних, тј. треба да се оствари равноправност свих субјеката, којом се заштићују и њихове специфичности.⁴¹²

7. Стварање „новог светског поретка“, са односима равноправности субјеката, уз очување културног идентитета народа и суверенитета њихових држава, треба да буде израз политичке воље грађана и субјеката чији се односи уређују, регулишу тим поретком. Међутим, да конципирање и остваривање тог поретка не би било у супротности са законитостима друштвеног развоја, и глобализацијом која као процес настаје сагласно тим законитостима, оно треба да буде научно засновано. *Његово конципирање, па тиме и остваривање, које не води рачуна о овим законитостима довело би не само до нерационалног прошења друштвене енергије, већ и појава које су супротне позитивним интенцијама глобализације.* И уместо да поредак који се успоставља буде у функцији развијања сарадње у глобализованом „светском друштву“, он би имао за последицу стварање раздора и сукоба у том друштву. Јер, како се указује универзални контекст пружа најбоље основе за решавање проблема савременог друштва и научници „треба да се изјасне о свом виђењу новог света“, ⁴¹³ а стање у том свету је „не само незадовољавајуће него и препуно опасности, захтева дубоку анализу односа који у свету владају и треба да владају између науке, етике и политике“.⁴¹⁴ *Та дубока научна анализа односа у савременом свету указује на потребу превазилажења уских, локалних приступа у сагледавању проблема развоја и решавања проблема у савременом свету. Такви приступи не омогућавају њихово решавање у условима глобализације на начин који представља одговоре на*

⁴¹⁰ „Огромни прогрес који је створио технологизовани капитализам, послужио је као индикатор за либерални систем универзалних и једнаких права у којем борба за признавање људског достојанства достиже своју највишу тачку... За свет развијених земаља не постоји алтернативни модел политичке и економске организације у односу на демократски капитализам којем он стреми.“ (Ф. Фукојама, *Судар култура*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1997., стр. 13).

⁴¹¹ „... То се нарочито односи на захтеве економске науке, који се морају изменити у складу са новим економским, социјалном и политичким чињеницама. При тој измни основно ЈС имати у виду суштину важности људског фактора и изграђивање самог човека за један истински друштвени напредак.“ (Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 32).

⁴¹² Са становишта оваквог приступа потребно је критички иреиспитати организацију и метод рада билатералних, регионалних и међународних организација са циљем да се метод њиховог рада примери оствареним променама у савременом свету.

⁴¹³ „Чињеница да не постоји ефикасан механизам за промену међународног права у случају агресије не треба да буде разлог за одбацивање међународног права. Ово јесте фактор који може да утиче на опредељивање сваког појединца и јавног мњења према агресији.“ (Др Родољуб Етински, *Напомена за тему „Агресија на Југославију - испољавање новог светског поретка на Балкану*, „Смисао“, Београд, 7/1999., 161).

⁴¹⁴ Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 39.

велике изазове.⁴¹⁵ „Концепција развоја данас се указује као глобални, вишестрани процес који у себи садржи готово све аспекте живота заједнице, њене везе са спољашњим светом и њену самосвест. Рађа се хуманистички поглед на развој у коме се јасно подвлачи да човек мора бити и покретач и корисник тог процеса...“⁴¹⁶

Остваривање овакве концепције развоја, претпоставља широке, научно засноване, видике у сагледавању и решавању проблема у савременом друштву, у коме поједина друштва постоје као делови „светског друштва“, налазећи се у односима међузависности са осталим друштвима. Зато се претпоставља и нова улога науке и нов однос према научницима у конципирању „уређивања“ света и његовом развоју. Потребно је да „власт престане да командује знању и почне да сарађује“ са њим како би оно служило разуму“,⁴¹⁷ а не сили. Овакво схватање значаја науке за сагледавање глобалних и парцијалних проблема и њихово решавање у савременом друштву, треба да допринесе научном вођењу политике и ослобађању политичких вођа и структура од утицаја самозваних зналаца и „мудраца“ који дају виђења и тежње за остваривањем неких идеологизованих циљева који одговарају владајућој мањини у друштву,

Глобализација као друштвени процес не ретко се повезује са настојањима за успостављање новог светског поретка (који се различито схвата, а најчешће као успостављање економске и политичке доминације САД), па се стиче утисак да се ова два процеса поклапају тј. да са глобализацијом иде и успостављање новог светског поретка са доминантном улогом САД. Међутим, *многе оцене о суштини и последицама глобализације као друштвеног процеса, посебно његово повезивање са новим светским поретком на начин да се они прожимају тако да представљају јединствени процес, нису засноване на научном проучавању, па ни научно аргументоване, већ су плод здраворазумског размишљања или (и) идеолошке заслепљености и настају из потребе прагматичног приступа ради оправдања одређеног политичког понашања или политичке ситуације у појединим земљама.* Међутим, ради се о врло значајним и надасве сложеним проблемима који захтевају у њиховом истраживању - и разумевању - научни приступ, како би се предвиделе и последице које могу настати у животу појединих народа и држава. а тичу се очувања њихове самобитности, њиховог културног и националног интегритета и идентитета. У ствари, *ове процесе и промене треба истраживати и теоријски промишљати са становишта законитости цивилизацијских промена, промена у људском друштву у његовом тоталитету, као „светског друштва“.* У оваквом приступу проучавању ових промена захтева се и *осавремењавање предметне усмерености социологије.*⁴¹⁸ Социологија, ослањајући се и на истраживања и сазнања других наука, треба да пружи одговор на питање шта ове промене значе са цивилизацијског становишта, полазећи од појмовног одређивања цивилизације, и законитости настанка и нестанка цивилизација у историји људског друштва. Притом треба имати у виду да данас не постоји једна цивилизација, већ постоји. више цивилизација које су се међусобно налазиле, и налазе се, у сукобу. У овом

⁴¹⁵ ... Уколико се међу њима не успостави склад, неизбежно ће се умножавати сукоби међу земљама, праћени све већом бедом и сталним смањењем способности наше планете да очува живот. Морамо да чинимо све што је неопходно да се тако нешто не догоди.“ (Ибид, стр. 39).

⁴¹⁶ „Суженим погледима не можемо да видимо цео свет. Не суочавамо се са проблемима, не пружамо одговоре на велике изазове.“ (Ибид, стр. 55).

⁴¹⁷ „Развој се данас не сматра простим нагомилавањем ресурса и средстава, него је он садржан у *побољшавању квалитета људског живота.* Глобални циљевн су све одлучније усредсређени на човека, на *квалитативни развој сваке личности.*“ (Ибид, стр. 65).

⁴¹⁸ „Знање јесте и биће ослонац власти. Данас наука исувише служи сили. Одговор је у томе да служи једино разуму. Револуција је у знању, у мудрој коришћењу знања... Пред нама су нови хоризонти: треба их знати открити и желети да се они досегну.“ (Ибид, стр. 97).

смислу савремено „светско друштво“ представља једну цивилизацију само у смислу укупности више посебних уникалних цивилизација које процес глобализације доводи у контакте сарадње или сукоба. Треба критички са социолошког становишта промислити и схватања да у савременом друштву глобални сукоби нису економски и идеолошки већ цивилизацијски, да се ради о „судару култура“ а то ће рећи посебних цивилизација.⁴¹⁹

8. У савременој социологији у вези са глобализацијом указује се и на постојање глобалних проблема у савременом друштву. Глобални проблеми називају се они проблеми који настају својеврсним уједињавањем конкретних друштава у једно друштвено-уједињено човечанство, „светско друштво“, који се тичу свих друштава, тј. чије решавање је претпоставка опстанка човечанства као општељудске заједнице, и захтева ангажовање свих конкретних друштава.⁴²⁰ Наиме, глобалним проблемима савременог друштва могу се означити битни социјални процеси и односи који друштвено детерминишу различита поља људског деловања - у процесу рада и економском животу, у породици, стилу живота, политичкој акцији, коришћењу слободног времена, у културним обрасцима, у облику образовања, у начину становања и људске комуникације, у степену научних сазнања и људске креативности“.⁴²¹ Ови проблеми су предмет проучавања социологије, па се указује и на могућност и потребу заснивања *глобалне социологије*.⁴²²

Постоји сагласност о постојању глобалних проблема, о узроцима њиховог настанка, али не постоји потпуна сагласност о томе које конкретне проблеме савременог друштва треба сматрати и проучавати као глобалне. Полазећи од појмовног одређења глобализације и сукоба који постоје у „светском друштву“, сматрамо да се као основни глобални проблеми могу одредити они који произилазе из развоја технике и технологије, који је и претпоставка глобализације, односа који постоји између природе и друштва (који се испољавају у опасности нарушавања еколошке равнотеже) и односа који настају у вези са политичком поделом и политичким односима у савременом друштву. Имајући овакав приступ, у даљем излагању учинићемо осврт на глобалне проблеме који настају у вези са научно-техничким прогресом који се испољавају у глобализацији привредног живота и еколошке проблеме као глобалне проблеме савременог друштва. Међутим, како се тиме не исцрпљују све значајније промене у савременом друштву, то ћемо учинити и осврт на неке од њих.

Савремено друштво карактерише се бројним интеграционим и дезинтеграционим процесима, од којих само неки имају глобални карактер. За њихово решавање је врло значајно што све више јача и општечовечанска свест.⁴²³ Међутим, то не значи да постоји општа сагласност и сарадња у решавању глобалних проблема. Напротив, човечанство, како се то често указује, улази у трећи миленијум у условима заоштрених глобалних проблема, као што су еколошки сировински и демографски. Њихово проучавање представља основу великог броја прогноза о будућности човечанства, од предвиђања судара цивилизација, и краја цивилизације на нашој планети, до стварања једнополарног света, или вишеполарног света са

⁴¹⁹ У овом смислу треба схватити и указивање др Радомира Лукића да је потребно превазићи схватање по коме је проблем филозофије историје „лажни проблем“ 19. века. Јер, „бавећи се ситницама, и често досадним описом свакодневних појава, с времена социологија личи на оне приземне птице које су заборавиле да лете и изгубиле моћ откривања широких видика“ Др Радомир Лукић, Предговор књизи Арнолда Тојнбија *Истраживање историје*, 2 том, „Просвета“, 1970, стр. 15).

⁴²⁰ Опширније видети и: А.С. Левин, *Глобалные проблемы современного мира*, Силламяз, 1997.

⁴²¹ Петар Хафнер, Драгослав Китановић, *Глобалне друштвене промене и проблеми транзиције*, Економски факултет, Ниш, 1997., стр. 11.

⁴²² Опширније видети Милан Ранковић, *Социологија и футурологија*, Београд, 1995.

⁴²³ Радомир Лукић, *Социологија морала*, „Научна књига“, Београд, 1982, стр. 585.

хуманијом будућношћу. Социологија, као најопштија наука о друштву и његовим законитостима, на основу емпиријских чињеница и теоријских промишљања треба да критички размотри све те футуролошке прогнозе и укаже научним предвиђањем у ком правцу законитости може ићи развој друштва и тиме допринесе правилном усмеравању и коришћењу друштвене енергије.

2.2. НАУЧНО-ТЕХНОЛОШКА РЕВОЛУЦИЈА

И ПРОМЕНЕ У ИНДУСТРИЈСКОЈ ЦИВИЛИЗАЦИЈИ

1. У току задњих 150-200 година, развој људског друштва био је праћен таквим *развојем производних снага који је довео до стварања индустријске цивилизације*.⁴²⁴ Наиме, основ стварања те цивилизације чинила је фабричко-индустријска производња, стални пораст армије радника који су опслуживали машине у процесу рада. *Индустријска револуција, која је омогућила овакав развој цивилизације, одвијала се у различитим облицима. Али, њена суштина је иста. Она је означавала непрекидни преображај средстава за производњу, а, пре свега, у основном делу производних средстава - у машинама.* Машина у непрекидном развоју представљала је основни и активни чинилац индустријских производних снага.

Развојем фабричко-индустријске производње *створена је индустријска цивилизација, која се по својим обележјима разликовала од претходног ступња развоја људског друштва.* Поред преврата у развоју производних снага, индустријска цивилизација се карактерише и променама до којих доводи у свим сферама друштвеног живота. Као њена карактеристика у области друштвеног живота врло често се означава опадање улоге локалних заједница, у којима је био организован друштвени живот у периоду феудализма, довођење до краја дуготрајног процеса диференцирања заједница сједињених друштвеном везом и заједница сједињених друштвеним односима, односно друштвеним зависностима, признавање високог ранга категорије квалитета у култури индустријског друштва, тј. ствари се, углавном, процењују на основу квалитета и високом оценом која се даје науци. тако да се наука схвата егзактно и прецизно као знање које се разликује од незнања, односно истина која се разликује од неистине.⁴²⁵

Међутим, савремени ступањ развоја људског друштва, а нарочито последњих неколико деценија, карактерише се развојем производних снага који означава, како промена структуре, тако и динамика производних снага људског друштва. Те промене у развоју производних снага праћене су *променама у свим сферама друштвеног живота, тако да се говори о промени индустријске цивилизације, или о томе да се та цивилизација налази на „раскрићу“*, тј. да се она постепено мења и да настаје постиндустријска цивилизација (постиндустријско друштво). Промене у структури и динамици производних снага, праћене одређеним променама у свим осталим сферама друштвеног живота означавају се као научно-техничка револуција.⁴²⁶ У ствари, научно-техничка револуција доводи не само до промена у производним снагама, чинећи науку њиховим основним чиниоцем, већ и до социјалних промена од промена у социјалној структури, до промена у начину живота.

⁴²⁴ У разматрању се полази од социолошких поимања цивилизације по којима се цивилизација схвата као историјски-антрополошки, социокултурни и историјски тип организације друштва на одређеном географском простору а цивилизација уопште као свеукупност уникалних цивилизација. У контексту оваког приступа индустријска цивилизација се разматра у смислу схватања да у историји постоје три цивилизације, које једна другу следе: аграрна (земљорадничка), индустријска и постиндустријска цивилизација.

⁴²⁵ Зигмунд Бауман, *Марксистичка теорија друштва*, „Рад“, Београд, стр. 174-184.

⁴²⁶ Радован Рихта и сарадници, *Цивилизација на раскрићу*, „Комунист“, Београд, 1972., стр. 11-29.

2. Може се слободно рећи да постоји сагласност у томе да се суштина научно-техничке револуција састоји: у променама у средствима рада које означавају превазилажење механичких машина, тако да средства рада преузимају функције које их дижу у целовит посебан производан комплекс. Промене у модерној техници премашују хоризонт преврата у производним оруђима: у променама у предметима рада праћених процесом хемизације предмета рада: *све веће искључивање човека из вршења непосредних функција опслуживања* из оперативе и пораста његове функције надзора и регулисања процеса производње; у *прерастању науке у одлучујући елемент производних снага*. Обележје научно-технолошке револуције је и јединство технолошких, сировинских и енергетских преврата до којих она доводи. У ствари, развој науке и технике последњих деценија својим карактером не само да доводи до пробијања круга индустријске револуције и указује на нужност промена у индустријској цивилизацији, већ представља и начин испољавања научно-техничке револуције.⁴²⁷ „То што одређује специфичност овог кретања у настајању, што му даје нове димензије и чини од њега научно-техничку револуцију, јесте, дакле, пре свега, чињеница да то кретање прераста у универзалну промену свих производних снага, да покреће целу њихову елементарну структуру, па тако мења положај човека. Све сведочи о томе да овде више није реч о трајном развоју једног од објективних фактора производних снага, тј. средстава производње, као што се дешавало у време индустријализације - или о једнократном увођењу овог или оног начина производње, који изазове узбуђење, подигне разину цивилизације и опет се стиша. Овде је, напротив, реч о трајном, све бржем кретању, о струји универзалних и субјективних фактора производње људског живота“.⁴²⁸

У савременом друштву развијају се нове производне снаге чији ступањ развоја доводи не само до снажног преокрета у свим сферама друштвеног живота, већ указује да оне представљају основу нових друштвених односа. Нови ступањ развоја производних снага манифестује се, пре свега, кроз развој аутоматизације са кибернетском машином, кроз развијање нових извора енергије, у првом реду атомске, у хемизацији предмета рада и у усавршавању средстава комуникације.⁴²⁹ У ствари, савремени ступањ развоја производних снага представља наставак развоја машинског система који чини техничку основицу индустријског система. Наиме, у почетку су машине биле универзалне, затим специјализоване и на крају, аутоматизоване. Данас постоје потпуно аутоматизоване фабрике у којима процес производње тече скоро без учешћа човека, а као врхунско достигнуће јавља се увођење производње аутомата помоћу аутоматских машина.⁴³⁰ Овакав развој аутоматизације био је омогућен брзим развојем електронике који је омогућио стварање кибернетске машине, која је, даље, довела до развоја свих чинилаца производње.⁴³¹ Кибернетизација процеса производње

⁴²⁷ Научно-техничка револуција доводи, како до промена у структури производних снага, тако и у садржају и карактеру рада и при томе, изазива низ значајних промена у друштву. Опширније видети: Х.Р. Валкер, *Модерна технологија и цивилизација*, „Напријед“, Загреб, 1968.; Н.И. Дрјахлов, *Социјални проблеми у научно-техничкој револуцији*. Москва, 1972.; Зоран Видаковић, *Модерне производне снаге и револуционарна пракса*, Београд, Институт за политичке студије ФПН, 1970.; А.С. Ахйезер, *Научно-техническаја револуција и неке социјалне проблеми и производства и и управљениа*, „Наука“, Москва, 1974.; А. Хамилтон, *Technology, man and Environment*, Jonson, 1973.; S. Morcson, *Automation, Alienation and Anomic*. New York, 1970.; *Научно-техническаја револуција и социјални прогрес* (сб., ст.). Москва, 1972.

⁴²⁸ Радован Рихта и сар., *Цивилизација на раскришћу*, стр. 18-19.

⁴²⁹ Мирослав Печујлић, *Будућност која је почела* - научно техничка револуција и самоуправљање, Институт за политичке студије Факултета политичких наука, Београд, 1969.. стр. 11-25; Др Радмила Стојановић, *Теорија привредног развоја у трећој технолошкој револуцији*, „Савремена администрација“, Београд, 1989.

⁴³⁰) Опширније о развоју машинског система видети и: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија рада*, 10 доп. прерађено издање, „Савремена администрација“, Београд, 1999.. стр. 208-219.

⁴³¹ Кибернетска машина као оруђе рада, представља оруђе оптималног избора, преношења информација и научног управљања, „Целокуино кретање машине и предмета рада остварује се по инструкцијама које је унапред припремила и меморисала машина у сопственом командном уређају. Док класична машина прерађује материју и енергију, кибернетска

ствара услове за тип друштвене производње у коме неће постојати подвојеност између делатности човека у материјалној производњи и интелектуалног рада, односно одвојеност непосредне делатности у процесу производње од управљања тим процесима, какав је био случај на претходним ступњевима развоја производних снага.

Поред развоја кибернетике, савремени еступањ развоја производних снага карактерише, *коришћење нових извора енергије, тј. атомских извора енергије*. Исто тако, врше се промене и на предмету рада, у првом реду, хемизација процеса рада.⁴³² Развојем производње човек се ослобађа уских оквира природе као извора сировина, и могућности нових захтева у овом скоро су неограничене. Промене у оруђима рада и предмету рада позитивно су се одразиле на развој средстава производње, комуникације и транспорта. чије усавршавање је омогућило даљи развој оруђа и предмета рада. Све ове промене се означавају као научно-технички прогрес, који се дефинише као укупност свестраних и убрзаних промена у науци, техници и технологији које настају као последица интензивних узрочно-последичних односа између науке и производње.

3. Са трећом технолошком револуцијом, чију срж представља микроелектроника. настаје и развија се *информацијска технологија* у којој рад све више зависи од рачунара, тако да „интелигентна“ технологија компјутерског система замењује индивидуалне процене алгоритмима и правилима одлучивања. Правила одлучивања све више постају предметом планирања а све мање захтевају ангажман људи при одлучивању у фазама извршавања посла. У ствари, информацијска технологија из основа мења однос човека према раду. тј. према његовој радној делатности на радном месту и означава се као „рачунаром посредован однос“, тј. однос у коме човек извршава радне задатке посредством медија - информацијског система, а не више непосредно физичким контактом са објектом задатка. У таквом раду учесник у процесу рада добија посредством информацијског система повратну информацију о објекту задатка само у облику симбола. Зато човек - учесник у процесу рада, може имати, и има, ути-сак да објект задатка нестаје у информационом систему и нема непосредно сазнање о задацима које извршава.

Полазећи од промена у развоју производних снага (и тим променама условљених промена у садржају рада) и друштвених промена које у вези са тим настају, у социологији су настале теорије о настанку *постиндустријског и информатичког друштва*. Као битне одлике постиндустријског друштва, по којима се оно разликује од индустријског друштва Ален Турен наводи: економске одлике и економске борбе губе аутономно и централно место: основна улагања су концентрисана на нивоу управљања производњом, а не на нивоу организације рада; смањивање улоге друштвене репродукције и раст самопроизвођења друштва; дезинтеграција државе у њеним разним секторима „функцијама“; централно место више не заузима супротност рада и капитала односно експлоатације, па тиме и раднички покрет; сукоби се померају из сфере експлоатације ка отуђењу и доминацији, односно ка политичкој и културној сфери: појава нових друштвених покрета који воде борбу са технократијом око контроле постиндустријског друштва (око модела образовања, акумулације и културе).⁴³³

машина прерађује информације помоћу којих самостално врши истраживање оптималних услова, врши контролу и управља производним процесима. Кибернетска машина стално прикупља информације о току процеса које се по каналу везе стичу у срце управљачког система. Ту се информације сравњују са задатим програмом, прерађују у складу са циљем и доносе команде којима се дејствује на објект којим се управља и мења његово стање у складу са предвиђеним програмом. Стварна еволуција је у новим могућностима, у начину управљања, примања, преношења и обради информација као основи научног управљања.“

⁴³² Хемијска производња се снажно и даље развија, што се најбоље види из података да се производња пластичних материјала за последњих 5-6 година удвостручила. (Опширније о променама које настају видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија рада*, 10 издање, „Савремена администрација“, Београд, 1999., стр. 276-282).

⁴³³ Опширније видети: Л. Турен, *Постиндустријско друштво*, Загреб. 1980.

Информатичко друштво се у социолошкој литератури одређује као друштво које се заснива на новим (интелектуалним) технологијама које настају са информацијском револуцијом чије језгро чини пар компјутер - информација. Утицај компјутерске и електронске технологије захвата не само економску сферу већ и све сфере друштвеног живота. Информацијска технологија мења не само начин рада већ и начин свакодневног живота. Обележја информацијског друштва произилазе из карактеристика информације. као његовог основног супстрата. Јер, информација као нематеријална је неисцрпљива, трошењем се не уништава и зато је може користити неограничен број корисника неограничени број пута без обзира на удаљеност, коришћењем се њена вредност не смањује већ повећава, њена употреба не захтева много енергије а њено ограничење представља само човекова (не)способност да је оптимално користи.⁴³⁴

Развој нових технологија који је довео до значајних промена у индустријској цивилизацији и до схватања да се ближи крај те цивилизације, а да настају постиндустријска и информатичка цивилизација, праћен је не само позитивним већ и негативним појавама у друштву. Дошло је до повећања незапослености, деквалификације радне снаге и смањења способности, маштовитости и осиромашења друштвености човека.⁴³⁵ Услед претеране употребе компјутера, настају нове опасности по интегритет човека у радној средини.⁴³⁶ Уз то знатно је повећана могућност манипулације и контроле грађана од оних који располажу и надзиру информације.⁴³⁷ Зато се у социолошким разматрањима о постиндустријском и информатичком друштву указује да компјутерско-електронска технологија носи у себи не само еманциповане већ и манипулативне потенцијале, и указује се на потребу да нови односи у том новом друштву треба да буду прогресивни и хумани како би омогућили човечнији живот човеку, тј. живот у коме би били обезбеђени материјални услови његове егзистенције уз могућност да се исказује и потврђује као слободно и стваралачко биће како у радној тако и у животној средини. У контексту оваквог приступа траже ново социолошко промишљање сложена питања социјалне структуре и политичке организације савременог друштва.

Развој производних снага довео је до промене положаја непосредног произвођача у процесу рада, до смањења разлика између физичког и интелектуалног рада. Нове производне снаге не траже од произвођача да их опслужује, већ да регулише и контролише опслуживање које врше машине, као и до захтева за успостављањем производних односа који не треба само да одговарају новом ступњу развоја производних снага већ да омогућавају и њихов даљи развој. Производне снаге, које настају са научно-технолошком револуцијом доводе, до читавог низа промена у положају радничке класе и у међународним односима, па се све више говори, када је реч о глобализацији, и о глобализацији рада. Научно-технолошка револуција убрзава продор и брже и потпуније стварање економско-социјалних предуслова за нове друштвене односе. У ери нове технолошке револуције, гигантски пораст научног потенцијала, достигнућа науке и до сада невиђени продор нових производних снага из темеља мењају начин производње, услове и начин живота, људске представе и навике. Те производне снаге

⁴³⁴ Милаи Марјановић, Слободанка Марков, *Основи социологије*, Природно-математички факултет, Нови Сад, 1998., стр. 280.

⁴³⁵ „Обиље информација прсвазишло је способност човека да их на професионалном и личном плану унесе у себе и савлада. Човек осећа да је презасићен информацијама и полако постаје нестриљив на њих, јер види да из дана у дан опада његова моћ утицаја на догађаје, упркос свести да је, захваљујући науци и техници, увећана ефикасност у борби против болести, да је продужен просечни животни век, да су побољшани производња и конзервисање хране, да је могуће наћи нове изворе енергије, и пре свега, чувати је.“ (Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 47).

⁴³⁶ Опширније о овоме видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија безбедног рада*, „Просвета“, Ниш“, 1998., стр. 245-254.

⁴³⁷ Међутим, информација је снажно средство у борби против манипулације. „Нема бољег средства за борбу против манипулације - додајемо ми - од информација које наоружавају сваког грађанина. Незнање јача диктатуру, а слобода демократију.“ (Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр.25).

долазе у сукоб са друштвеним односима који се заснивају на својинском монополу. на свемоћи од друштва отуђених центара економске и политичке моћи, етатистичком дириговању. Зато постоји нужност успостављања споја између производних односа и тековина научно-технолошке револуције. У ствари, нови друштвени односи, као прогресивни и хумани друштвени односи, *треба да омогуће, како рационалну употребу технологије, тако и развој непосредних произвођача као свесирано развијених личности. Исто тако, нова друштвена односи треба да омогуће развој производних снага, а то захтева да ови односи остваре јединство технологије у већим целинама друштвене производње, омогућавајући технолошку интеграцију и технолошко повезивање организација у појединим групама и гранама.* Да би се успоставио овакав склад између развоја производних снага и производних односа. потребно је да се употреба технологије и организација рада заснивају на резултатима научно-технолошке револуције и могућности обипка организације, тако да организација рада омогући. како развој, тако и остварење друштвено-економског положаја човека у коме се он може развијати као слободна и стваралачка личност.

2.3. ЗНАЧАЈНИЈЕ ПРОМЕНЕ У СОЦИЈАЛНО-КЛАСНОЈ СТРУКТУРИ, ПОРОДИЧНИМ ОДНОСИМА, НАЧИНУ ЖИВОТА И ДРУШТВЕНОЈ СВЕСТИ

1. *Усавременом друштву, које се све више интегрише у човечанство као општељудску и друштвену заједницу, врши се низ друштвених промена.* Многе од њих дешавају се само у појединим друштвима, али има и промена које се могу означити као опште за сва конкретна друштва. Оне су, у крајњој линији, *одређене, ако не и проузроковане, развојем производних снага и то, пре свега, њиховим брзим развојем,* таквим темпом развоја какав није био ни у једном ранијем периоду људског друштва. Као такве значајније друштвене промене у савременом друштву, поред промена у његовој економској структури (о чему је делимично било речи у досадашњем излагању, а што ће потпуније бити изложено у излагању које следи) могу се означити као *промене у класној структури, политичке промене, као и промене у друштвеној свести и васпитању.*

Промене у класној структури савременог друштва указују на *пораст друштвене улоге средњих слојева, пре свега интелегенције.* Припадници интелегенције, било као друштвени или као приватни службеници, добијају стварну власт над привредом и конституишу се у бирократију која *представља један од најзанимљивијих феномена модерног друштва* и предмет је истраживања и многих расправа у друштвеним, посебно социолошким наукама. Међутим, *указивање на пораст друштвене улоге средњих слојева у савременом друштву, не треба схватити као смањење друштвене улоге и значаја радничке класе.* Промене у структури радничке класе настале су као последица пораста броја квалификованих радника, смањењем разлика између физичког и интелектуалног рада и приближавања положаја службеника положају радника *и због значајних промена у њеној структури и њеном друштвеном бићу.* Па ипак она бројчано расте и врши значајан утицај и на друге слојеве друштва нарочито на сељаштво и интелегенцију, на све оне који се налазе у сличном друштвеном положају економске зависности. *А многе идеје радничког покрета, које су у прошлости изгледале далеке и тешко оствариве, посебно оне које су се односиле на заштиту радног места и висине зараде, данас су скоро универзално прихваћене и представљају општу тековину човечанства.* Социјалне промене у савременом друштву означавају побољшање друштвеног и материалног положаја радничке класе. Побољшање положаја радничке класе и

пораст индивидуалног животног стандарда њених припадника настали су у савременом друштву, како као резултат развоја производних снага, тако и као резултат борбе саме радничке класе, пораста њене друштвене улоге и њеног политичког утицаја. Међутим, ове позитивне промене у друштвено-економском положају радничке класе не могу бити схваћене као суштинске промене у природи капитализма. Оне не мењају суштину капиталистичких односа и не представљају разрешење основне противречности која постоји између рада и капитала.

Пренаглашавање друштвене улоге средњих слојева, посебно интелигенције, у савременом друштву, често служи за објашњење и оправдање, технократизма и техноменаџеризма. Техноменаџерски монопол у располагању капиталом постао је саставни део класне структуре капитализма. Технократизам као нови облик и носилац отуђене друштвене моћи, настоји да своју улогу прикаже, као неизбежну друштвену потребу, присвајајући себи и улогу чиниоца економског, па и друштвеног прогреса. Иступајући као носилац модерне технологије, технологије примене науке у производњи и „организованог знања“ уопште. он тражи за себе монопол одлучивања не само у процесу производње, већ и целокупној друштвеној репродукцији. У оваквим околностима поставља се питање усаглашавања друштвених потреба за стручним кадровима и развијање демократских односа за све грађане без обзира на степен њихове стручности. Значајније социјалне промене, свакако, представља и укидање сталешких и кастинских разлика у неким неразвијеним земљама, потом све веће изједначавање жена са мушкарцима, укидање расних разлика а, пре свега, између беле и црне расе, као и настојања да се омогуће елементарни услови материјалне egzистенције свих људи. Многе од ових промена указују да се постепено остварује човечније друштво. Остваривање тог друштва често почиње и борбом против социјалне беде.

2. Промене у економској и класној структури имају за последицу низ промена у политичком животу савременог друштва. Међутим, најзначајније промене у овом погледу огледају се у јачању улоге државе. Али, карактер пораста улоге државе и последице тог јачања нису исте у свим земљама. У земљама развијеног капитализма држава штити основне институције капиталистичког друштва у ком циљу може давати и одређене концесије радничкој класи. У земљама у развоју држава најчешће штити националну независност и води политику убрзаног економског развоја. У бившим социјалистичким земљама постојала су различита схватања о улози државе, и различите улоге државе, али углавном је држава имала наглашену улогу у уређивању друштвених односа у свим областима друштвеног живота.

Међутим, без обзира на врсту и облике остваривања улоге државе, може се рећи да је улога државе неупоредиво већа, пре свега у економској области живота,⁴³⁸ него у било ком периоду модерне историје. Та њена улога се остварује у сложеним друштвима са градовима и од више десетина милиона становника, у којима се привредни живот одвија у гигантским корпорацијама и транснационалним интеграцијама, са усавршеним комуникацијама информацијских система. У оваквим условима „држава се све више претвара у својеврсну дивовску корпорацију која уводи нова средства и организације да би могла успешно одговорити повећаним и све сложенијим друштвеним захтевима и потребама у области управљања, јавних служби и нараслих старих и нових проблема и изазова модерне цивилизације, од борбе против социјалне патологије, до унапређивања природне и друштвене средине.”⁴³⁹

⁴³⁸ Др Вујо Вукмирица, *Економикус и државни менаџмент*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1996.

⁴³⁹ Милан Матић, *Држава, Енциклопедија политичке културе*, „Савремена администрација“, Београд, 1993., стр. 270-271.

На повећању улоге државе у савременом друштву утицао је већи број фактора. Пре свега, стално је расла улога државе као предузетника у секторима привреде за које приватни капитал није изворно заинтересован, а држава јесте (нпр, производња оружја). Затим, ту је потреба организовања и финансирања јавних (друштвених) делатности. И једна, нарочито развијена у западним земљама, функција у прерасподели националног дохотка у корист свих друштвених слојева и остваривања гарантоване социјалне заштите становништва, у вези са запосленошћу и минимумом материјалне егзистенције и здравствене заштите. Због вршења ових функција, држава се означава као „социјална држава“ или „држава благостања“. У ствари, у држави је „видљива противречност“ као „друштвене службе“, на једној, и као „бирокупатске државе“ са разгранатим апаратом који руководи огромним војним, информативним обавештајним и другим центрима и пословима, на другој страни.⁴⁴⁰ И управо због развијених функција државе, и њеним располагањем најсавременијим техничким средствима не само за комуникацију и манипулацију, већ и за контролу понашања грађана, у савременој држави постоји опасност, која се често испољава као стварност, да човек буде ограничен у свом понашању као слободно биће, како као приватно лице, тако и као субјект политичких односа.

3. У области друштвене свести промене указују да продире научни поглед на свет. Истина, развој природних наука је много наглашенији од друштвених, што има своје друштвене узроке и последице, како за поједина конкретна друштва, тако и за човечанство као целину. Захваљујући снажном развоју, пре свега, природних наука, у *савременом друштву наука постаје елемент производних снага*. Захваљујући томе, настале су нове индустријске гране, док су неке изгубиле своју важност. Исто тако, услед пораста примене научних достигнућа у производним процесима, *научно-истраживачки рад је у сталном порасту, што има за последицу промене у образовању и структури учесника у радном процесу и у образовној политици појединих друштава*.⁴⁴¹

Наиме, у савременом друштву једна од његових битних обележја су промене настале у образовању, тј. пораст значаја знања, тако да се *сматра да богатство једне земље, на крају XX века, а то ће бити још више у веку на чијем смо почетку, не зависи од природних ресурса већ од знања*.⁴⁴² Знање постаје основни развојни ресурс, а образовање, образовна делатност, најзначајнија друштвена делатност. У контексту ових промена човек престаје да буде *homo faber* већ постепено преузима улогу која му припада као *homo sapiens*-у, улазећи у цивилизацију стваралаштва и знања. *Највеће богатство земље постаје интелектуални потенцијал који може обезбедити њен уравнотежен економски и друштвени, и у првом реду демократски развој*. Образовање као процес стицања знања и образованост као резултат тога процеса, постали су један од кључних елемената у стратегијама развоја многих земаља. Многе владе у својим програмима дају образовању врло значајно место, и реформама образовања настоје да образовне системе и садржаје, учине примереним не само оствареним већ и очекиваним променама у садржају човекове радне делатности и променама у друштву.⁴⁴³ Упоредо са прихватањем и ширењем сазнања, да знање постаје један од најзначајнијих, ако не и најзначајнији, развојни ресурс, и да развијање овог ресурса зависи од развијености образовног система, са одговарајућом организацијом и одговарајућим образовним садржајима,

⁴⁴⁰ Ибид, стр. 273.

⁴⁴¹ Наука као елемент производних снага треба да омогући развој у коме се врши духовно и морално усавршавање човека и побољшање материјалних услова живота. Зато постоји потреба да се устане против науке ако не служи овом циљу. „Ако је производњу знања тешко контролисати, треба контролисати примену знања. Постоји стварна потреба преоријентације у примени науке, при чему треба водити рачуна о планетарним потребама.“ (Федерико Мајор. *Сутра је увек касно*, цит. изд., стр. 57).

⁴⁴² Федерико Мајор, *Сутра је увек касно*, „Југословенска ревија“, Београд, 1991, стр. 32-33.

⁴⁴³ Видети опширније: А. Н. Джуринский, *Развитие образования в современном мире*, „Владос“, Москва, 1999.

ови проблеми постају предмет разматрања не само на националном плану, већ и у оквиру регионалних и међународних организација. У ствари, упоредо са глобализацијом друштва, са стварањем „светског друштва“, стварањем на планети Земљи, у одређеном смислу, јединственог економског и политичког пространства (истина са многим противречностима) долази до глобализације образовања.⁴⁴⁴

4. У савременом друштву значајне су и промене којс настају у породичним односима. Промене у породици имају за последицу, поред осталог, њену трансформацију у економском погледу од произвођачке у потрошачку друштвену групу. Наиме, одрасли чланови породице економски постају самосталнији, међу њима постоји равноправност. Чланови породице све већи део времена проводе ван ње. Ове, и друге, промене у породици су предмет различитих оцена. По неким схватањима, овакве промене у породици имају негативан утицај, како на слабљења брачне кохезије супружника, због чега долази до честих прелюба и развода, тако и до слабљења њене васпитне функције, тако да се може рећи да је традиционална породица, свакако у кризи, ако не и „у распадању“.⁴⁴⁵ Међутим, ове промене у породичним односима не оцењују се увек негативно, од стране оних који су имали критичке опсервације о традиционалној породици. У овом смислу породица је критикована „као институција која је дисфункционална како за њене чланове тако и за друштво као целину“ и да је зато изгубила низ својих функција у модерном индустријском друштву. „Међутим, промене у функцијама нису довеле до њеног нестанка. Функције породице само су промениле свој друштвени облик, тј. породица неће нестати зато што су њене функције промениле облик и што их различито доживљавамо“⁴⁴⁶ У овом смислу има чак и указивања да породица не само да је задржавала своје функције, већ да су њене функције и .нарасле у појединостима и важности.

Посебан проблем, нарочито у развијеним земљама, савременог друштва представља коришћење слободног времена. Наиме, развојем производних снага дужина радног дана је знатно скраћена, и човеку остаје изван радног времена знатан део времена које се означава као ванрадно, а у оквиру тог времена остаје и слободно време.⁴⁴⁷ Квантитативно смањење радног времена условљава квалитативне промене у људском животу, у смислу да је његов садржај одређен све више активностима у ванрадном и посебно у његовом делу у слободном времену. Наиме, слободно време је део ванрадног времена у коме човек врши активности које слободно бира ради сопственог задовољства, уживајући у самим активностима или у последицама које оне изазивају. Овако одређено слободно време може се користити за одмарање, разоноду и активности које доприносе развоју личности. Начин коришћења слободног времена постао је предмет истраживања и разматрања у тражењу одговора на питање да ли активност у слободном времену, посматрано са психолошког аспекта могу преузети улогу коју је за појединца у развоју његове личности имао рад, или ће људи у слободном времену вршити активности које не доприносе развоју њихових личности и човечности, и подлећи процесу који ће значити њихову негацију као људских бића. У тражењу одговора на ово питање настао је велики број врло значајних, пре свега социолошких дела, а заговара се и оформљује и посебна социологија - социологија слободног времена.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ Опширније видети: Др Данило Ж. Марковић, *Глобализација обшества образование преподавателей-социологический аспект*, збор. трудов „Педагогические кадры двадцать первого века“, Белград-Москва, 1998., стр. 7-24.

⁴⁴⁵ Опширније о савременој породици види и: А.Г. Харчев, М. С Мацковский, *Современая семья и ее проблемы*, Москва, 1978.

⁴⁴⁶ Миле Ненадић. *Социолошки интереси*, „Просвета“. Београд, 1999. стр.267.

⁴⁴⁷ Опширније о радном, ванредном и слободном времену видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социологија рада*, „Савремена администрација“, Београд, 1990., стр. 445-489.

⁴⁴⁸ Шире о овоме видети: М.А. Smith, *Leisure and industrial ociery*, London, 1976., Ратко Божовић, *Искушења слободног времена*, Београд, 1975., Stendly Parker, *The sociology od Leisure*, London, 1976., Ф. Пруденски, *Врмя и труд*, Москва, 1964.; Т. Веблен, *Теорија доколичарске класе*, „Култура“, Београд, 1966. и Др Сима Блаковић, *Социологија слободног времена и туризма*, „Савремена администрација“ Београд, 1989.

2.4. ЕКОЛОШКИ ПРОБЛЕМИ

1. Угрожавање човекове природне средине попримило је глобални карактер и представља акутни проблем савременог друштва. Први пут у историји сва друштва наше планете налазе се у опасности која настаје због нарушавања еколошке равнотеже, тачније због непоштовања законитости које постоје у природи, у човековом произвођачком (присвајачком) односу према њој. Јер, и локална нарушавања еколошке равнотеже најчешће брзо добијају шире размере и прерастају у глобалан проблем. Као најзначајнији глобални еколошки проблеми у савременом друштву наводе се: брзи и неконтролисани природни прираштај становништва; производња која је вођена интересима владајућих група, а не води рачуна о условима природне средине; исцрпљивање сировинских и енергетских извора и развој техничко-технолошких система који доводе до загађивања природе. Ови проблеми се исказују и формулацијом о кризи околине, као стању природе у коме су угрожени системи за одржавање живота човека и других живих бића.

Са проблемима кризе околине, данас се срећу све земље. Али, постоје и разлике између појединих земаља у томе како се испољавају еколошки проблеми у појединим од њих и који су мотиви и интереси за њихово решавање. *Индустријски развијене земље* боре се за економску експанзију и престиж, настојећи да еколошке трошкове урачунавају у трошкове производње, не смањујући због тога своју конкурентску моћ на тржишту, а, по могућству, настоје да извезу „прљаву технологију“ без негативних економских последица. И *земље у развоју* све више се срећу са еколошким проблемима. Њихови еколошки проблеми настају, и нарастају, не само због увоза „прљаве технологије“ из развијених земаља, већ и због некритичког трошења својих природних ресурса, на шта су принуђени разним економским и финансијским процесима.

Шире интересовање за еколошке проблеме настаје учачањем негативних последица технологије на природну средину, које су довеле до таквих промена у природи које угрожавају човекову егзистенцију у њој. У ствари, *главни узрочник еколошких проблема била је, и остала, модерна индустрија, јер је тенденција њеног развоја била контраеколошка*. Кад се сагледало да се природа не може сама ослободити негативног дејства технологије, да се саморегулише, већ да изазване промене у природи повратно негативно утичу на друштво,⁴⁴⁹ онда еколошка проблематика постаје предметом ширег научног интересовања, а савремена индустријска друштва постају предмет критичког преиспитивања. *Научна проучавања еколошких проблема су показала да савремена индустријска друштва свој развој заснивају не само на енормном унапређивању производних снага, већ и на расипничком односу према природним ресурсима*. У овом смислу се указује на деструктивни карактер савремених индустријских друштава и изграђен је критички однос према владајућим технократским идеологијама друштвеног развоја.⁴⁵⁰ У ствари, чине се напори у циљу дефинисања циљева друштвеног развоја који би био усаглашен са еколошким законима који владају у природи.

⁴⁴⁹ „Тако се разарење ирироде и човекове околине, посредовано социјалним факторима, почело проблематизовати преко човека. Отуда се и еколошка криза у изучавању третира у социјалном карактеру, па се и еколошка решења траже у постојећим социјалним решењима, односно еколошке алтернативе преко нових социјалних алтернатива“. (Иван Цифрић, *Социјална екологија*, „Глобус“, Загреб, 1989., стр. 83).

⁴⁵⁰ „Зелсни одбацују капиталистичку рационалност и пустошње природних ресурса и уништење природне средине који су уграђени и механизам комиетенције и максимализације профита. Противе се нормама, правилима и облицима понашања која повећавају отуђеност у капиталистичком друштву: Компетенција уместо солидарности, субординација уместо кооперације, 'имати' уместо 'бити' као животни циљ. (Werner Hulsberg, *Зелени на раскришћу*, у Зборнику „Обнова утопијских енергија“, приредио Вукашић Павловић, Београд, 1986., стр. 300-301).

2. Екологија је настала из потреба биолошких наука и као биолошка наука. Она је имала свој развој и после једног века од свог настанка. средином шездесетих година, направила је значајан корак у мењању својих захтева. Она *равнотежу у природи више не истражује као последицу природних сила и феномена, природних процеса. Она почиње да је истражује и промишља и са становишта односа друштво - природа*. Поремећаји равнотеже у природи, пре свега, последица су нарушавања равнотеже међу људима, у друштву. Наиме, *поремећаји равнотеже у природи настају као поремећаји односа које човек ствара у друштву*. Зато се у природи може успоставити равнотежа тек када се постигне равнотежа у друштву. у социјалним структурама. Оваквим приступом екологија је поставила на сасвим нов начин однос између човека и природе и од природне науке постала и друштвена наука о рационалном односу према природи. Као друштвена наука, она настоји да укаже на испреплетеност животно развијених могућности човека у његовој зависности од најразличитијих природних и од човека створених услова.

Овакав развој екологије довео је до настанка *социјалне екологије*, која се најопштије одређује као наука о међусобном дејству друштва и природе. Термин социјална екологија почиње да се употребљава од 1921. године посебно код *Е. Р. Парка* и *Е. В. Бриеса*. Они су под социјалном екологијом подразумевали еколошки начин посматрања људског друштва, посебно процес планирања и развоја великих градова. У ствари, настанку социјалне екологије претходи настанак хумане екологије, па се често и термини „социјална екологија“ и „хумана екологија“ употребљавају у истом значењу, тј. њима се означава иста научна дисциплина. Међутим, ради се о посебним научним дисциплинама. *Хумана екологија* претходи настанку социјалне екологије и постоји упоредо са њом, имајући за свој предмет проучавања утицај средине на човека. *Социјална екологија* је настала зато што хумана екологија својим предметом проучавања није могла да одговори друштвеној потреби не само за натурализацијом друштвене средине у циљу остваривања бољих услова живота човека у некој заједници, што је задатак хумане екологије, већ и за успостављање и одржавање нове динамичке равнотеже између природне и социјалне сфере и осмишљених концепција „радикалних излаза из њиховог поремећеног и кризног односа који могу бити трајна парадигма живота на земљи, а у ситуацији у којој се тенденцијски сфера природног све више експонира“.⁴⁵¹ Према томе, хумана екологија и социјална екологија имају своје посебне предмете проучавања који су „тангентни“, чиме је одређен и њихов однос.

Социјална екологија настаје као научна дисциплина (по нашем схватању, као посебна социологија), да би емпиријски истражила и теоријски промислила специфичне везе између друштва и природе и човека и његове животне средине, проучавајући ове везе у контексту глобалних проблема човечанства, у циљу не само очувања, већ и унапређивања „оквира живота“ човека, као природног и друштвеног бића. Оваква предметна усмереност и одређеност социјалне екологије на човекову средину (околину), као предмет проучавања одређује њено поимање. Наиме, *човекова средина у социјалној екологији схвата се као укупност природних и социјално-еколошких услова у којима људи живе и у којима се могу остваривати, тј. Укупност спољних фактора који условљавају или утичу на човеков живот*. У ствари, *човекова средина се састоји од унапред датих природних услова и околности који су настали без људског рада и од услова и околности које је човек створио својом делатношћу*. Који ће еколошки проблеми бити у већој, а који у мањој мери, предмет проучавања социјалне екологије зависи не само од сазнања о еколошким проблемима, већ и од тога како се у друштву разматрају и схватају поједини од тих проблема и у којој мери, и који делови друштва су спремни да се ангажују у њиховом решавању. У ствари, *однос човека према природи посредован је политичким системом, и друштвена и политичка димензија, пре*

⁴⁵¹ Иван Цифрић, *Социјална екологија*, цит. изд., стр. 392-393.

свега продукционих односа, битно детерминишу став и понашање друштвене заједнице према постојећим природним ресурсима. Међутим, позитиван однос према захтеву за усаглашени привредни развој са еколошким законитостима треба да буде остварен и развојем еколошке свести.

3. Понашање појединих друштава према природи, који је посредован њиховим политичким системом и продукционим односима, који је и предмет проучавања социјалне екологије, данас се све чешће исказује у њиховом односу према „квалитету живота“. У ствари, „квалитет живота“, „квалитет човекове средине“ и „квалитет радног живота“ разматрају се у тесној повезаности. Како се под *квалитетом живота*, најчешће, на један или други начин, схвата скуп односа који повезује човека, друштво у коме живи и природну средину, тако да сваки од ових елемената има себи својствен карактер и потребу, јасно је да се *квалитет живота не може разматрати, анализирати и вредносно одређивати одвојено, од квалитета човекове животне и радне средине*. Повезаност ових категорија указује на потребу да се посебно разматра однос економије и екологије, тачније оптимализација присвајања природе посредством рада и укупна импликација нове технологије на положај човека у радној средини и његов однос према природи.

Међутим, указивање на међуповезаност природе и друштва не треба да се схвати као опредељење за статичко очување природе, јер се и сама природа мења, а човек не може живети ако не присваја природу, а то значи и не изазива промене у њој. „Савремена еколошка ситуација захтева планску оптимализацију људских делатности, при чему ће основни критеријум бити квалитет живота људи и друштвено благостање. Поставља се питање где је ту економика као критеријум. Како се критеријум друштвеног благостања и критеријум економичности могу усагласити... економски критеријуми се морају третирали као критеријуми квалитета живота⁴⁵² а то значи и као критеријуми квалитета човекове средине. Како очување квалитета човекове средине, и природе као њене компоненте, зависи и од тога која се техника користи у производњи (у „присвајању“ природе, у изазивавању промена у њој), то нова технологија треба да буде критички промишљена и са еколошког становишта, *тачније*“ са становишта остваривања квалитета човекове животне средине. Јер, „данашњи технолошки развој, како се са доста основа указује, изграђен је као средство развоја светског капиталистичког система. Његова величина и беда доказ је развојних потенцијала технике: технолошки развој је настао с тим друштвеним системом, прилагођен у целости развоју капитала. Ограничене претпоставке и парцијални интереси тог развоја воде и до парцијалног канцерогеног, паразитског канцерогеног друштвеног развоја и парцијалног развоја само неких функција у развоју наше планете на рачун гушења других. Технолошка рационалност зато је рационалност у развоју људског глобалног система.“⁴⁵³

У савременом свету усмеравање друштвеног развоја и управљања тим развојем све више се заснива на научним сазнањима. Научна сазнања у све већој мери су и основа односа човека према животној средини у програмирању и остваривању нових техничко-технолошких процеса и сагледавању и остваривању њихове рационалности. *Заснивању и развијању научног однос и човека према животној средини, са циљем да се човеково присвајање природе усклади са еколошким могућностима, својим емпиријским истраживањима и теоријским промишљањем треба да допринесе и социјална екологија*. Јер, она однос друштва и природе проучава као глобални проблем који настаје у савременом свету као последица „техничке агресије над целокупном природом“. Наиме, *социјална екологија однос природе и друштва*

⁴⁵² Милутин Љешевић, *Критеријуми економичности у оптимализацији квалитета животне средине*, зборник радова „Самоуправио друштво и екологија“, Београд, 1987., стр. 118.

⁴⁵³ Божо Јушић, *Ирационална стратегија индустријског технолошког пројекта*, „Ревизија за социологију“, Загреб, 3/1988, стр. 215-216.

разматра посредством процеса производње, а то ће рећи посредством социотехничких система и схвата као глобални проблем људске цивилизације у његовом тоталитету.⁴⁵⁴ Она указује да су неограничене могућности развоја социо-техничких система који настају као резултат човекове способности промишљања и стваралаштва, а да су природни ресурси дати од природе ограничени, а неки и необновљиви. Зато она указује на нужност усаглашавања социотехничких система са еколошким могућностима, и ограничењима, у циљу очувања природе као оквира човековог живота. Социотехнички системи требало би да буду тако пројектовани, и остваривани, да не доводе до деградације природе, нарушавајући еколошку равнотежу у њој на недопустив начин и да су, у исто време, економски рационални.⁴⁵⁵ У оваквом настојању, под утицајем еколога, настао је концепт економског развоја који је назван *одржив развој*. По том концепту, најкраће речено, економски развој треба да буде усклађен са еколошким законитостима, на начин да не доводи до нарушавања еколошке равнотеже који би угрозило живот на планети Земљи.⁴⁵⁶

Решавање еколошких проблема као глобалних проблема, због њихове сложености које произилазе из сложености односа у систему „природа - друштво“, захтева комплексан мултидисциплинарни приступ у коме има своје место и еколошко образовање. То образовање представља процес стицања знања о еколошким проблемима, узроцима њиховог настанка потреби и могућности њиховог решавања у циљу заштите и очувања животне средине. Оно је перманентни процес обучавања и васпитања у циљу формирања еколошке културе и еколошке одговорности сваког становника планете. Ово образовање полази од сазнања да је друштво саставни део природе у којој постоји ограниченост и коначност природно системског (еколошког) потенцијала земље, и да је заједнички интерес људи у планетарном светском друштву, очување атмосфере, воде и земљишта у границама константне равнотеже енергетских материјалних токова.⁴⁵⁷

II. ДРЖАВА И НАЦИЈЕ У САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

1. ДРЖАВА

⁴⁵⁴ Опширније о еколошким проблемима видети: Др Данило Ж. Марковић, *Социјална екологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 2005.

⁴⁵⁵ Овакав приступ социјалне екологије усмеравању друштвеног развоја, који изражава потребу усаглашавања социотехничких система са еколошким могућностима, у уској је вези са њеним указивањем на повезаност, са еколошког становишта, животне и радне средине. Социјална екологија указује да је радна средина део животне средине, схваћене у ширем смислу речи, да су оне повезане вишезначним процесима који доводе до њихове повезаности, како у деградацији, тако и у заштити. *Ово сазнањс и указивање на повезаност животне и радне средине и треба да постане императив савременог цивилизацијског приступа друштвеном развоју на макро и микро плану и основно полазиште у формулисању принципа еколошке политике*. Конципирање и остваривање еколошке политике са становишта повезаности животне и радне средине захтева промене у схватањима о еколошким прилозима и њиховој социјалној димензији. А ове промене се не могу остварити, или не довољно успешно, без сазнања која пружа социјална екологија и без њеног развоја који треба да буде примерен цивилизацијским променама на прагу новог миленијума.

⁴⁵⁶ Опширније видети: В. И. Данилов-Данилијан - К. С. Ласев, *Еколошки изазови и устојчиво развој*, „Прогрес - Традиција, Москва, 2002.

⁴⁵⁷ Опширније о овоме видети и: др Данило Ж. Марковић, *Еколошко образовање и будућност цивилизације*, Ниш, зборник радова „Човек и радна средина“, 2005, стр. 11-20.

1.1. ПОЈМОВНО ОДРЕЂЕЊЕ ДРЖАВЕ

1. Држава је најстарија парцијална друштвена група. Она настаје распадом првобитне људске заједнице, тј. настанком класа и класног друштва. Од свог настанка она се на одређени начин прожима са друштвом и као сенка прати живот човека. Зато је од најстаријих времена привлачила пажњу оних који су настојали да открију суштину друштвеног живота и односа човека и друштва (државе). *У настојању да се открије суштина државе настало је и више различитих схватања (теорија) о њеном настанку и суштини.* Разлике у појмовном одређивању државе, као друштвене групе, настају, како из *политичких ставова* мислилаца који су се бавили овом проблематиком, тако и из *сложене природе саме државе* као друштвене појаве. Сложеност државе, као друштвене групе, састоји се, пре свега, у томе што је она организација владајуће класе, која штити интересе те класе применом физичког насиља, али, у исто време, врши и неке општедруштвене функције и за чије вршење, у начелу, није потребна употреба насиља.⁴⁵⁸ Због сложености државе, као друштвене појаве, и субјективности појединих научника која је долазила до изражаја при одређивању њеног појма, настао је већи број теорија о држави, као друштвеној групи. Многе од тих теорија због своје једностраности, мада указују на нека битна обележја државе, нису сагледале и изложиле сву сложеност државе. Као најпознатије теорије о суштини и настанку државе најчешће се наводе: *патријархална теорија, органска теорија, теорија силе, теорија друштвеног уговора, психолошка теорија и марксистичка теорија.*

По *патријархалној теорији*, чији је оснивач *Аристотел*, држава је настала *природним разгранаванјем једне породице прво у насеобину потом у племе и на крају у државу*. Овом теоријом настоји се да се оправда власт монарха. Он стоји на челу државе, која се схвата као велика развијена породица, као што отац стоји на челу сваке породице. На овај начин монархова власт се изједначава са очинском влашћу. Представници *органске теорије* сматрају да се држава може *изједначити са посебним живим бићем*, које има самостални организам и самосталну вољу. Воља државе, по њима, изражава се у законима и осталим правним прописима. Неки од присталица ове теорије поједине органе државе упоређују са деловима људског организма. Тако су владу упоређивали са мозгом, раднике и сељаке са ногама и рукама, а саобраћај и везе с нервима. По *теорији силе*, чији је оснивач *Л. Гумплович*, држава је настала на тај начин што је једно племе *покорило друго*. Победничко племе се потом претворило у експлоататорско, а побеђене начинило експлоатисаним. Да би сачували власт над побеђенима, победници су створили државу. Представници теорије *друштвеног уговора* (од којих су најпознатији *Хобс* и *Русо*) сматрају да је држава настала *на добровољном и међусобном договору свих људи на одређеној територији*. Људи који уговором стварају државу имају једнака права. Кад стварају државу, они један део својих права преносе на државу, а држава је дужна да им обезбеди несметано уживање осталог дела права, оног дела који не преносе на државу. *Психолошка теорија* (чији су представници *Гобино, Чемберлен*, и др.) сматра да се људи деле на два основна психичка типа. Први тип чине они који су по својим *психичким особинама предодређени да владају и који су зато позвани да буду господари у друштву*. Други тип чине они који су *предодређени да буду послушни и траже вољу који би их водио*.

⁴⁵⁸ „Држава је поливалентан и противречан феномен. Основна противречност државе је у томе што је она, с једне стране организација владајуће класе, али је с друге стране, истовремено и организација која је неопходна да би се обезбедио даљи прогресиван развој друштва и утолико је и општедруштвени феномен.“ (*Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982, стр 150).

Поред ових теорија о држави постоји још читав низ различитих схватања о држави. Тако *Келзен* државу схвата као *скуп правних норми*, она је наличје права узетог у целини. *Диги* сматра да је држава организација највеће силе, настала као резултат *друштвене солидарности*. Задатак државе је, по њему, да сачува и унапреди свеопшту друштвену солидарност. По *Хегелу* држава представља највећи степен развитка апсолутне идеје, у коме та идеја постаје свесна саме себе, и у којој се најпотпуније испољава слобода духа. Држава је, по њему виша духовна суштина и оваплоћење свеопштег разуме.⁴⁵⁹

2. Теорија о држави, на чију суштину смо указали, свака на свој начин, у извесној мери открива неке узроке настанка државе и нека њена обележја. Међутим, *ниједна не открива основни узрок настанка државе и не указује на њену праву суштину, на онај њен елемент по коме се она разликује од осталих друштвених појава*, и који би указивали да она нужно извире из друштвених односа на одређеним ступњевима развоја људског друштва. Такво објашњење државе даје марксистичка теорија друштва, која државу проучава историјско-материјалистички.⁴⁶⁰ Наиме, ова теорија државу схвата као историјску категорију која настаје на одређеном ступњу друштвеног развоја и има своје функције.

Марксистичко учење о друштву у објашњењу настанка и суштине државе полази од поделе појава у друштву на друштвену основу и друштвену надградњу. У контексту таквог схватања структуре друштва, *држава се посматра као саставни део правнополитичке надградње. Суштински обележје државе, по схватањима класика марксизма, као друштвене појаве је њен класни карактер*, тј. да је она организација *владајуће класе која штити онај начин производње који одговара владајућој класи* (штитећи производне односе у којима се она јавља власником средстава за производњу) и да ту заштиту врши помоћу *монопола физичког насиља*. Значи да је држава историјска категорија која се јавља са појавом класа као организација једне од тих класа, класе власника средстава за производњу, и не може бити сматрана као сила друштву и наметнута споља, а поготову не као ванкласна организација. „Држава, дакле, указивао је Енгелс, никако није друштву споља наметнута сила; исто тако она није „отеловљење моралне идеје“, „слика и отеловљење разума“, како тврди Хегел.

Битна обележја државе одређена су узроцима њеног настанка. Наиме, држава настаје онда када као последица развоја производних снага настаје стварање вишка производа и оформљење класа између којих настају *непомирљиви класни сукоби* око услова за присвајање тог вишка производа, око својине на средствима за производњу. *Да борба класа са супротним интересима не би исцрпљивала друштво и онемогућавала процес производње који је нужан, настаје држава као организација класе власника средстава за производњу која насиљем, и преко одређеног државног апарата, штити својину владајуће класе на средствима за производњу*. Наиме, да би држава „решила“ непроменљиве класне супротности, она примењује насиље, преко посебно организованих група, које су најјаче на њеној територији, односно има монопол физичког насиља. Значи, *држава има класни карактер, то је организација једне (владајуће) класе и располаже монополом физичког насиља, преко посебно организованог апарата, нарочитих одреда наоружаних људи, који штите својину на средствима за производњу владајуће класе, тј. њено „право „ на присвајање вишка производа*. Помоћу државе економски владајућа класа на основу својине на средствима за производњу, постаје и политички владајућа. *Помоћу државе владајућа класа намеће потчињеној класи*

⁴⁵⁹ Шире о погрешним теоријама о држави видети: Др Радомир Лукић, *Теорија државе и права*, „Савремена администрација“, Београд, 1964, стр. 71-85.

⁴⁶⁰ Опширније о марксистичком схватању државе видети: Др Боривоје Пупић, *Прилог марксистичком учењу о држави*, „Савремена администрација“, Београд, 1974.

своју вољу. Међутим, примењено насиље од стране државе омогућује производњу (нормалну продукцију и репродукцију), јер да њега није класно друштво би се распало у класној борби. Зато се држава⁴⁶¹ у одређеном смислу јавља као прогресивни фактор у историји, а интерес владајуће класе, иако у суштини супротан интересу експлоатисане класе, јавља се као интерес читавог друштва. Међутим, тиме тај интерес владајуће класе не престаје бити њен, класни интерес. У ствари, класни интерес владајуће класе представља дијалектичко јединство, јер је истовремено и класни и друштвени, а друштвени је зато што је класни, па му се зато и експлоатисана класа супротставља и њој се намеће насиљем. У том смислу, може се рећи, држава има прогресивну улогу све дотле док насиљем штити онај начин производње (производне, односно, својинске односе) у оквиру као целине. Међутим, она постаје реакционирана у тренутку када отпочне да штити начин производње у оквиру кога производни односи не омогућују развој производних снага. Прогресивну улогу државе не треба редуцирати само на заштиту развоја производних снага. Она је прогресивна и кад штити човека и његова достигнућа.

3. Поред класне функције, држава има и *општедруштвену функцију* за чије вршење није нужна употреба насиља. Међутим, вршење ових општедруштвених послова и није она карактеристика којом се држава разликује од осталих друштвених појава. Односно, у вршењу тих послова држава не иступа као класна организација, па и није држава, тј. не иступа као организација једне класе. Наиме, *иако настала као организација владајуће класе, држава се током времена осамостаљује и стиче релативну самосталност у односу на друштво и у односу на владајућу класу.* Како је указивао Енгелс она се „отуђује“ од друштва и добија своје сопствено кретање. „Као таква. Држава и самој владајућој класи намеће извесна понашања, регулише и њен положај такође силом. У том смислу она може натурити владајућој класи извесан интерес потлачене класе. Друштвена подлога за овакву делатност државе јесте релативно осамостаљен управљачки слој људи, оно што се зове бирократијом у суштинском смислу. Тај слој има интерес, пре свега, да држава постоји и да се развија несметано, јер тиме постоји његова власт, његов привилегован положај у друштву. А да би то постигао, он мора наметати и владајућој класи интересе потлачене класе“.⁴⁶²

Релативно осамостаљење државе, као „наткласне“ организације, наступа обично у оним друштвеним ситуацијама када постоји у извесном смислу равнотежа између основних класа. Такав положај имала је држава за време апсолутних монархија у 17. и 18. веку, а посебно у Француској за време Бонапарте. Међутим, *држава се не осамостаљује у извесним периодима у односу на владајућу класу као целину. Она може показивати знаке осамостаљивања само у односу на поједине делове владајуће класе чији су интереси супротни класном интересу класе као целине.* Јер, држава је организација класе као целине и служи за заштиту владајуће класе као целине.⁴⁶³ Својеврсно осамостаљивање државе у односу на основне класе. представља и појава „државе благостања“, крајем прве половине двадесетог века. Она настаје „као израз компромиса између реформаторске елите владајуће класе и радничког покрета представљеног у радничким социјалдемократским партијама, са циљем очувања економије капитала и

⁴⁶¹ Ф. Енгелс, *Порекло породице, приватне својине и државе*, „Култура“ Београд, 1950, стр. 174.

⁴⁶² Др Р. Лукић, *Теорија државе и права*, „Савремена администрација“, Београд, 1964, стр. 196.

⁴⁶³ Држава је организација владајуће класе за наметање интереса те класе потчињеној класи путем насиља. Остале њене функције и послови које она врши, или може вршити, споредни су у односу на њену основну функцију, функцију очувања одређеног начина производље путем насиља.

неутралисања радикалних захтева радничке класе, представља, на одређен начин, осамостаљену државу организацију у односу на основне класе“.⁴⁶⁴

Држава је, може се закључити, *парцијална територијална друштвена група у којој постоји посебан, од друштва одвојен апарат власти, који има моћ доношења општих обавезних правила понашања (правних прописа) и располаже легитимним монополом употребе физичке принуде, вршећи суверену власт на одређеној територији, штитећи класне и опште друштвене интересе*. Државни апарат, а посебно оружани део тог апарата, организован је по начелу хијерархије и поделе надлежности. Овако организован државни апарат уједињује у себи рационалност и ефикасност командовања од стране оних који се налазе у његовом врху и показује велику тежњу за проширивањем своје моћи. Управо зато, припадници овог апарата заузимају посебно место у социјалној структури и јављају се најчешће арбитрима у социјалним конфликтима.

⁴⁶⁴ Опширније о овоме видети: Силвестер Засловски, *Држава благостања*, „Радничка штампа“, Београд, 1975.

1.2. КЛАСИФИКАЦИЈА ДРЖАВА

1. Одређујући државу као организацију владајуће класе која располаже монополом физичког насиља и штити онај начин производње који одговара владајућој класи, одредили смо оне елементе који се налазе у свим државама, који су им заједнички и без којих и нема државе. Међутим, *када се поједине државе посматрају у њиховој историјској конкретности поред ових заједничких елемената откривају се и неки елементи по којима се оне међусобно разликују, или су заједнички само неким од тих држава, и на основу којих обележја оне чине посебне групе.* На основу ових обележја државе се могу класификовати у посебне групе.

Полазећи од изложеног појмовног одређивања државе сматрамо да се државе могу класификовати полазећи од ових елемената државе. Наиме, државе се могу класификовати, и најчешће се класификују, у посебне групе по њиховој *класној суштини*, а потом и према *организацији државне власти*.

Организација власти обухвата већи број елемената. Зато су и бројније класификације државе према организацији власти од класификације држава према њиховој класној суштини. *Као критеријуми за класификацију држава према организацији власти најчешће се узимају: облик владавине, облик политичког режима, друштвеног уређења и облик вршења правних функција.* Све ове критеријуме и поделе које су на основу њих вршене треба разматрати у условима када су настали и са становишта циљева којима су служили.

2. *Класни типови држава су групе држава одређене према владајућој класи у њима.* Како су до сада у историји биле владајуће четири класе (робовласничка, феудална, буржоаска и пролетерска) то се разликују и *четири типа државе: робовласничка, феудална, буржоаска и пролетерска.* Сваки од ових класних типова држава има заједничка обележја која се састоје, пре свега, у чињеници да се државом штити исти начин производње и исте класе власника средстава за производњу.

Робовласничке државе штите робовласнички начин производње који у класној структури доводи до поделе грађана на две основне класе: *робовласнике* који су слободни људи и *робове* - неслободне људе, чиме је обележена целокупна државна организација. *Феудалне државе* штите феудални начин производње чија је класна надградња испољена у феудалцима као слободним и кметовима који су правно полуслободни људи. *Буржоаска држава* се карактерише правном једнакошћу свих грађана, што одговара капиталистичком начину производње, без обзира на њихову класну припадност, а политички живот се одвија у форми буржоаске демократије засноване на формалној једнакости свих грађана. *Пролетерска држава* се карактерише тиме што је у њој пролетаријат владајућа класа. То се одражава на рад свих друштвених установа. Али, пролетерска држава је и држава која по марксистичкој теорији друштва треба да одумири, по мери *нестајања класних и других неједнакости у друштву.* Међутим, *историјско искуство са државама у којима је била укинута приватна својина и приступило се организовању државе у форми диктатуре пролетаријата, показује да не само што није дошло до одумирања државе, већ је држава јачала државни апарат постајао бројан и од друштва одвојен, не само влашћу којом је располагао, већ и својим економским позицијама.*⁴⁶⁵ Социологија треба да изучи овај експеримент са одумирањем државе, посебно са становишта најновијих збивања у земљама источне Европе.

3. Према *облику владавине*, тј. према организацији шефа државе, државе се деле на *републике* и *монархије*. Монархије су државе у којима су шефови држава физичка лица која то постају наслеђем и врше функцију доживотно. Иначе, монархије могу бити *неограничене* и

⁴⁶⁵ Настанак више социјалистичких држава у источној Европи, у петој деценији двадесетог века, поред Совјетског Савеза који је настао двадесетих година, и њихов нестанак, тј. промена друштвеног уређења у њима крајем осамдесетих година, захтева дубље теоријско промишљање ослобођено прагматског приступа.

ограничене. Неограничене или апсолутне су оне монархије у којима је владар једини носилац суверене власти. У ограниченим монархијама власт монарха је ограничена народном скупштином и саветима, који се састоје од представника владајуће класе. Овом типу монархије припадају и сталешке монархије. У савременом друштву монарси су обично ограничени уставом. Монархије у којима су монарси ограничени уставом, називају се уставном монархијом. Код уставних монархија разликују се парламентарне и дуалистичке монархије. У парламентарним монархијама, монарх влада, али не управља. Међутим, у дуалистичким монархијама, владар се налази на челу управних органа. Он поставља и отпушта министре. На тај начин, управни органи зависе од владара, а не од парламента. Тиме се успостављају два колосека власти.

Републике су државе, у којима је шеф државе физичко лице или колективни орган, који то постаје избором. По начину организације у вршењу власти разликују се републике са скупштинским системом и републике са председничким системом. У скупштинском систему тежиште власти се налази у скупштинама, а шефу државе припада споредна улога. У председничким републикама, председник и парламент упоредо врше, сваки своје, уставом одређене функције власти. На успостављању једног или другог типа републике утиче, тј. може утицати већи број друштвених фактора. Међутим, од тих фактора свакако су најважнији они који изражавају историјске околности у којима се овај облик владавине успоставља и тежња за доследнијим остваривањем демократских односа, у мањој или већој мери.

У савременом свету, монархије, као облик владавине, немају већи значај. Наиме, све већи број земаља су републике, тако да се може рећи да монархија као облик владавине припада прошлости. Међутим, *треба знати да монархија не означава аутоматски и аутократски облик политичког режима, као ни република демократски. Да ли ће република обезбеђивати демократски политички режим, а монархија означавати аутократију (недемократски политички режим), зависи од већег броја фактора у појединим земљама. Било је доста република у којима је било мало демократије и монархије у којима су постојали демократски режими.*⁴⁶⁶ Савремена историја у овом погледу пружа огромну грађу за теоријско уопштавање и ново промишљање облика владавине и политичких режима.

4. Према облику политичког режима, тј. према организацији сувереног органа у држави, разликују се аутократске и демократске државе. У аутократским државама највећи део становништва нема никакве права, ни могућности да утиче на вршење државних послова. Државни апарат у оваквим државама зависи најчешће од једног човека. Насупрот аутократији, у демократији као облику политичког режима, широки слојеви грађана бирају одређене органе, или представнике у појединим органима. Према томе, *демократија се, у најопштијем смислу, може означити као владавина народа.* Међутим, кад се приступи прецизнијем одређивању појма демократије, одређивању њене садржине као облика политичког режима, онда настају, и постоје, различита схватања демократије. По схватању присталица, и представника марксистичке теорије друштва постоје два схватања демократије. Једно схватање демократије је оно које се назива *грађанско-формалистичким* и које демократију тумачи као режим формалне једнакости у коме свако има право да учествује у одлучивању о јавним, државним пословима. По овом схватању демократије постоје два типа демократије: *непосредна* у којој непосредне одлуке доноси скупштина пуноправних грађана и *представничка* (посредна демократија) која постоји онда када државне послове решава скупштина коју народ бира на дужи или краћи рок. Овакво схватање демократије супротставља демократију

⁴⁶⁶ Опширније о овоме видети: Др Радомир Лукић, *Теорија државе и права*, I књига, „Научна књига“, Београд, 1958, стр. 230-238.

диктатури и не води рачуна о садржини демократије политичког режима. Дру го схватање је марксистичко учење које демократију схвата као облик класне владавине. Оно се разликује од грађанско-формалистичког схватања по томе што демократију посматра у њеној друштвено-историјској и класној условљености. Полазећи од одређивања демократије са њеног садржинског становишта оно сматра да демократија, као облик политичког режима, постоји у одређеним класним типовима државе, и у том смислу разликује онолико облика демократије колико има класних типова државе.⁴⁶⁷

Међутим, без обзира на разлике које постоје у схватању демократије, ако се пође од њене најопштије одредбе, она представља владавину народа, за њено остваривање, без обзира на модалитет њеног остваривања, потребно је да се остваре два услова: *да народ има своју политичку вољу и да држава својом организацијом омогућава да та воља народа буде сазната и од стране државе, државног апарата, остваривана.* Стварање воље народа је друштвени процес који зависи од одређених друштвених услова. Држава може помагати или одмагати остваривање тих услова. *Држава која тежи остваривању демократије треба својом организацијом да подстиче и омогућава стварање и исказивање воље народа.* У овом циљу она треба, пре свега, да обезбеди остваривање демократских права, од којих су најзначајнија: право на живот, право на личну слободу, слободу мишљења збора и договора, слободу пропагирања својих схватања и критику државних органа. У ствари демократска права треба да омогуће, како стварање воље народа, тако и њено остваривање преко државне организације. *А да би се ово постигло државна организација треба да предвиди не само начин изражавања воље народа, већ и поступке и средства њеног остваривања организацијом, тј. да државни органи ту вољу и врше.* На овај начин држава, ако је демократска, повезана је са народом. То повезивање државе са народом, врши се у два основна облика од којих се један означава као *непосредна*, а други као *посредна* демократија. *Најопштије речено, у непосредној демократији народ сам доноси, односно врши државну власт. У посредној, представничкој демократији народ бира органе државне власти који треба да остварује његову вољу.* Остваривање једног од ових облика демократије, у разним варијантама, условљено је многим друштвеним, пре свега, економским и историјским факторима, и има своје предности и недостатке, као и ограничавајуће факторе остваривања.⁴⁶⁸

У савременом друштву у демократским државама не постоје чисти облици непосредне и представничке демократије. *Најчешће се ради о представничкој демократији са елементима непосредне демократије.* Наиме, у представничкој демократији народ бира своје представнике који ће вршити државну власт, изражавати и извршавати његову вољу. А да би се ово основно начело посредне демократије остваривало, потребно је да, поред већ поменутих демократских права, постоји и право избора народних представника, право гласа на изборима, право кандидовања за представничко тело и право опозива изабраних народних представника. *Али, у систему посредне демократије најчешће се налазе и елементи непосредне демократије. Ти елементи непосредне демократије могу постојати, и најчешће постоје, како у погледу иницијативе доношења неке одлуке (тзв. народна иницијатива), тако и у доношењу саме одлуке непосредно гласањем - референдумом.* Међутим, остваривање демократије не зависи само од постојања формалних услова за њено остваривање, тј. од постојања правно инаугурисаних демократских права која су неопходна претпоставка за стварање народне воље

⁴⁶⁷ Наиме, разликује античку, феудалну, буржоаску и пролетерску демократију. Античка демократија постојала је у робовласничкој Атини. У њој су из одлучивања о јавним пословима били искључени робови, док је маса сиромашног слободног грађанства имала „демократско“ право да „бира“ владу из редова слојева. То је, у ствари, демократија за робовласнике.

⁴⁶⁸ Опширније о овоме видите: *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982, стр. 66-67.

и обавезе државних органа који ту вољу треба да остваре. Потребно је да заиста дође до стварања народне воље и да државни органи ту вољу остварују. *Формално постојање услова за остваривање демократије не значи још и остваривање демократије.* У овом смислу је указивано, и указује се, да у буржоаском друштву постоји формална демократија, тј. постоје формално сви услови за остваривање демократије, али се они и не остварују, или потпуно не остварују због стварно неједнаког економског положаја грађана и због ниске политичке свести широких народних слојева.⁴⁶⁹ *Зашто је изостало остваривање социјалистичке демократије, као вишег типа демократије, у условима укинуте приватне својине и успостављања различитих облика колективне, државне или друштвене својине, остаје да се на емпиријским чињеницама, уз пуно уважавање и сплета историјских околности, пружи научни одговор.* Наиме, потребно је да се пружи одговор да ли је теоријска основа овог облика демократије била утопијска и неостварљива, или нису релевантни друштвени услови за њено успостављање и остваривање били остварени. У тражењу овог одговора не може се избећи и критичко промишљање марксистичке теорије друштва, посебно државе.

5. Према облику државног уређења, који је одређен односом који постоји између централних и нецентралних органа власти у држави, државе се деле на *просте (унитарне)* и *сложене*. Наиме, држава је врло сложена организација у којој постоје, како *централни органи* чија се власт простире на целу територију државе, тако и *нецентрални органи* чија се власт не простире на целу државну територију, већ само на поједине делове територије или поједине групе њених грађана. У ствари, *не постоји држава у којој не постоји подела органа на централне и нецентралне*. Чак и у најнеразвијенијим државама ова подела постоји. Само су однос између централних и нецентралних органа различито уређени. И по томе како су ти односи уређени, државе се деле на просте и сложене.

Проста или унитарна држава је држава у којој нецентрални органи врше сву власт у име централног органа државе и њему су потчињени. У ствари, они постоје као делови тог централног органа и немају своју самосталну надлежност. И зато, *централни орган, или органи, имају пуну власт над нецентралним органима*. Одлуке нецентралног органа централни орган може укидати, мењати и обуставити од извршења. Тако *се проста држава јавља као организација у којој не постоји децентрализација*. Међутим, стварно је тешко наћи државу, ма колико била унитарна, у којој не би постојала децентрализација, тј. да нецентрални органи немају неку самосталност. Јер, кад би то био случај, онда ови нецентрални органи не би ни морали постојати.

Сложена држава постоји онда када је однос између централних и нецентралиих органа такав да означава децентрализацију у којој се *децентрализоване јединице сматрају државама*. Тако се, у ствари, *сложена држава јавља државом која је састављена од држава — чланца*. А по начину повезивања држава чланица у сложену државу најчешће се разликују два облика сложене државе: *конфедерација* и *федерација*. *Конфедерацију* чине државе чланице које су међународним уговором повезане у заједницу. Државе чланице уговором установљавају извесне заједничке органе у разним облицима и са различитом надлежношћу. Свака држдва чланица може напустити тј. иступити из конфедерације. *Федерација* је облик сложене државе коју чине државе чланице чврсто повезане, чвршће него у конфедерацији. Централни државни орган федерације у пуном и правном смислу речи је носилац државне - суверене власти. Одлуке овог органа су обавезне за све државе чланице и без њиховог пристанка. Државе чланица не иступају одвојено према иностранству. У односе са другим државама и, уопште, према иностранству иступа федерација. Али, зато државе чланице имају широку надлежност у погледу унутрашње државне власти, по чему се и разликују од разних

⁴⁶⁹ Опширније видети: *Социолошки лексикон*, цит. изд. стр. 68.

облика децентрализације власти у унитарној држави. Положај и надлежност чланица и федерације уређују се уставом.⁴⁷⁰ Међутим, постојале су и постоје државе које су по свом државном уређењу између федерације и конфедерације.

6. У свакој држави не само да се прописује понашање грађана, већ се утврђују и послови које треба да врше поједини државни органи. *И управо како постоје три основне правне функције државе: законодавна, управна и судска, тако постоје и органи који врше ове функције.* Наиме, све ове три правне функције могу вршити посебни органи мање или више независно једни од других, а може их вршити и један орган, *па се у овом смислу разликује систем поделе власти од система јединства власти.* Као разлог за увођење поделе власти наводи се потреба да се поједини органи специјализују за вршење одређених функција како би их успешније вршила. А као разлог за увођење јединства власти наводи се тежња да се обезбеди превласт једном органу над осталим и тиме омогући одговарајућим друштвеним (политичким) снагама остваривање њихових интереса. Међутим, стварни разлози за увођење једног или другог система могу се сазнати ако се узму у обзир друштвено-историјске околности, у којима се они уводе и остварују.

Подела власти постоји кад сваку од основних државних функција (законодавну, управну и судску) врше посебни органи, независно један од других. *Независност органа у вршењу посебних („својих“) функција испољава се на два начина.* Прво, органи ни једне власти не мешају се у постављање ни смењивање органа других власти. *Друго,* органи ни једне власти не мешају се у делатност органа других власти, тј. не могу поништавати наредбе какве акте да донесу и, посебно, не могу доносити такве акте уместо њих.⁴⁷¹ *Јединство власти представља облик уређења односа између законодавне, управне и судске власти у коме ове све три власти врши један орган* (то је јединство власти схваћено у ужем смислу) *или кад сваку од основних државних функција врши посебан орган, или низ органа, али су два органа потчињена органу (или органима) треће власти* (јединство власти у ширем смислу), *најчешће оном органу који врши законодавну функцију.* Утицај органа једне врховне власти у систему јединства власти на носиоце осталих (две) власти врши се на два начина: постављањем и смењивањем органа других двеју власти (и тако обезбеђују да раде онако како жели орган у чију корист је успостављено јединство власти) и правом да поништавају акте органа других двеју власти, одн. да наређују какве ће акте они донети, а у извесним случајевима и праву да сами доносе акте уместо ових органа.⁴⁷²

Уређивање односа између законодавне, управне и судске власти у појединим државама, у смислу прихватања, или неприхватања, поделе или јединства власти, зависи од многих чинилаца. На вршење правних функција, као и на облике државне организације утиче већи број фактора. Тако, на прихватање или неприхватање једног од основних облика уређивања односа између законодавне, управне и судске власти, могу утицати, и утичу, односи унутар владајуће класе, историјски развој појединих држава, национални односи, па и верске прилике. *Међутим, ни један од ових система, систем поделе власти или систем јединства власти, није као чист остварен, већ се у једном од њих, у већој или мањој мери, налазе и елементи другог.* Али, без обзира на то у којој се мери ови системи остварују, судска власт има већу самосталност у односу на управну, било да се ради о систему поделе или јединства власти. Већа самосталност судске власти постоји зато што она често одлучује и о законитости

⁴⁷⁰ Шире о разликовању простих и сложених држава видети: Др Радомир Лукић, *Теорија државе и права*, „Научна књига“, Београд, 1958, стр. 230-290.

⁴⁷¹ Опширније о овоме видети: *Правна енциклопедија*, друго издање, „Савремена администрација“, Београд, 1989, стр. 1132.

⁴⁷² *Правна енциклопедија*, цит. изд. стр. 575

акта законодавне и управне власти, а тиме се жели обезбедити, или створити привид да се обезбеђују, у мањој или већој мери, права грађана.

1.3. ДРЖАВА И САВРЕМЕНО ДРУШТВО

1. При појмовном одређивању државе и објашњавању њеног настанка, указано је да је она класна организација и да настаје са настанком класа. Исто тако, указано је да држава у класном друштву, штитећи интересе владајуће класе, у ствари, омогућава одржавање самог друштва, друштво би се без ње распало унутрашњим борбама класа. *Држава ово одржавање врши помоћу физичког насиља чија примена вређа човеково достојанство и тиме, у извесној мери, спутава развој човека (на тиме и друштва као целине друштвених односа), јер се виши облици развоја човека могу остваривати једино у слободи.*⁴⁷³ Стога је, због оваквог карактера, држава била често предмет расправе у смислу каква је њена будућност, а ако се признавала њена историјска пролазност, онда се постављало питање њеног нестајања.

Схватања о историјској судбини државе, у основи могу се поделити у три групе: *анархистичко, идеализаторско и марксистичко* схватање о одумирању државе. По *анархистичким* схватањима, која нису малобројна и која постоје у савременом друштву, држава је апсолутно зло које не треба да постоји. Она не треба да постоји и треба је срушити свуда где постоји. *Идеализаторска* схватања државу третирају као васпитну установу која је нужна због човекове несавршености. Она мора увек постојати. *Марксистичко* схватање државу разматра као класну организацију, нужну и корисну само у периоду класне историје друштва, која ће нестати у бескласном друштву. *Процес њеног одумирања може отпочети само у социјалистичком друштву, у коме ће отпочети процес нестајања класне подвојености и супротности.* Међутим, у савременом (модерном) друштву, нарочито од педесетих година, настају и нова схватања о држави. *Она државу у постиндустријском друштву разматрају као друштвену непролазну појаву која уз остале добија и социјалну функцију.*

Емпиријско истраживање и теоријско промишљање државе у савременом друштву указује да су основне карактеристике државе, као друштвене групе, много развијеније у савременом друштву него у претходним периодима људске историје, а да су настале и развиле се и неке њене функције које њој додају и нове карактеристике. *Оно чиме се одржава карактерише у савременом друштву је посебно развијен, бројан и професионално оспособљен државни апарат, развијен правни поредак на основу матрице нове социјалне структуре и социјалне моћи појединих друштвених група у њој, легитимитет монопола физичке принуде и власти на одређеној територији и грађанска права* (права и слободе грађана). Међутим, ово су само најопштије карактеристике државе и испољавање основних карактеристика има своје специфичности у појединим државама или групама држава.

2. У савременом друштву у држави се *концентрише огромна моћ*. Та огромна моћ државе произилази из пет њених основних карактеристика. *Прво*, она има монопол доношења општеобавезних правила понашања и способности да њихову примену обезбеди употребом репресивног апарата (војском и полицијом). *Друго*, њена снага заснива се и повећава, са све већом њеном интервенцијом у економски живот (од установљавања државне својине до све већег регулисања економских токова). *Треће*, она се на одређен начин јавља и титором друштва тиме што њен апарат врши прерасподелу путем опорезивања и тиме обезбеђује

⁴⁷³ Др Радомир Лукић, *Теорија државе и права I*, „Научна књига“, Београд, 1958, стр. 404

средства за своје вршење разних облика социјалне заштите. *Четврто*, она врши велики утицај на рад образовних институција и остварује контролу над државним масмедијима. *Пето*, врхови државног апарата и политичких странака самостално одлучују о свим значајнијим питањима развоја друштва. *У држави се оваквим карактеристикама и моћи која се на њима заснива, и из њих произлази, право и слободе грађана и кад су правно инаугурисани, тешко се остварују.* Зато се и поставило питање како ограничити власт државе, како обезбедити да државни апарат ради, пре свега, у интересу друштва. И насупрот теорији о одумирању државе, тј. државног апарата, која се није показала реалистичком, *развија се теорија о обуздавању државе, контроли друштва над државом - теорије демократске државе.*⁴⁷⁴

По теорији о демократској држави, да би друштво остварило контролу над државом, организација државе треба да се заснива на два принципа: на принципу *поделе власти* и на принципу *неутралности јавне администрације*. Примена првог принципа треба да омогући ограничавање државне моћи између законодавне (парламента), управне (влада) и судске власти. Други принцип, о неутралности јавне администрације, треба да обезбеди независност странака које се мењају на власти. Међутим, *организовање државе на овим принципима не значи да се аутоматски обезбеђује и демократски политички систем.* Пре свега, никада ни у једној држави, није доследно и до краја изведена подела власти. А велике су и разлике између појединих држава, које се декларишу као демократске, у томе у којој мери државна администрација служи целом друштву, или ужим социјалним групама, а у првом реду економски владајућој класи. „Велике су разлике и у погледу легитимности власти, степена у коме се она ослања на сагласност и подршку грађана, или пак на владавину голе силе, насиља. Државе у различитим друштвима показују потпуно различиту делотворност политичких права и слобода, њиховог поштовања или сталног нарушавања, свођења на права на папиру.”⁴⁷⁵ Зато је потребно и када постоји подела власти, као принцип организације државе, препознати, на основу одређених обележја, *демократске од недемократских политичких система.*

Успостављање и развијање демократског или недемократског система у појединим државама условљено је многим факторима који исказују друштвени миље појединих од њих. Од тих фактора посебан значај у овом погледу имају: *ниво развоја производних снага и карактеристике расподеле економског богатства између великих социјалних група*⁴⁷⁶ *и оформљеност и развијеност основних друштвених класа (буржоазије и радничке класе), средњих класа и других социјалних слојева, као и утицај радничког покрета на политички живот, и постојање социјалних и етничких супротности и сукоба.* Ови фактори у својој укупности, или сваки посебно, са другим факторима и различитим и друштвеним околностима (од којих не треба заборавити и међународно окружење) представљају социјалну основу за формирање демократског или недемократског типа државе. У успостављању демократског политичког система, у коме се држава налази под контролом друштва или недемократског, у коме држава влада друштвом и у коме су сужена, ако не и сасвим укинута, права и слободе грађана, значајан фактор је и *традиција која постоји у организовању државе више као ауторитарне или демократске.* Међутим, и демократске и недемократске државе међусобно се разликују. Наиме, недемократске државе се разликују по томе у којој мери је у њима

⁴⁷⁴ Опширније видети: Мирослав Печујлић, *Савремена социологија*, Новинско-издавачка установа „Службени лист СФРЈ”, Београд, 1991, стр. 175-178.

⁴⁷⁵ Мирослав Печујлић - Владимир Милић, *Социологија*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1991, стр. 219-220.

⁴⁷⁶ Однос између економске развијености и демократског политичког система и економске неразвијености и недемократског политичког система не треба схватити као општу правилност. Како нас историја учи, могу постојати недемократски политички системи и у економски развијеним земљама и демократски у економски недовољно развијеним земљама.

успостављена репресија над друштвом и постоји одсуство или непоштовање права грађана. Демократске државе се разликују по мери остваривања демократије у њима. *Најпознатији типови недемократске државе су ауторитарна и тоталитарна држава, а најдемократскија је, сматра се, социјална држава благостања.* Међутим, полазећи од ових општих ставова у сваком конкретном случају треба процењивати карактер појединих држава.

3. *Ауторитарна држава* јавља се у друштвима са неразвијеном економском основом, индустријски мање развијеним и економски сиромашним у којима постоје оштрији социјални и национални сукоби. Међутим, *ауторитарне државе се јављају у различитим друштвеним условима па зато и могу имати, и имају, различита обележја.* У социолошкој литератури указује се на два основна облика ауторитарне државе: ауторитарну државу у друштвима трећег света и ауторитарну државу у земљама тзв. „реалног социјализма“. *Ауторитарне државе у друштвима трећег света* настају у условима када у њима нису развијене модерне производне снаге, буржоазија је малобројна и зависи од државнопротекционистичких мера, малобројности радничке класе, зависности свих класа од моћне аутократске власти и постојања верских и националних конфликта. Политички системи у овим државама карактеришу се: неразвијеношћу демократске политичке културе, специфичним политичким плурализмом (од једнопартијске владавине до бројних и недовољно утицајних политичких партија); нестабилношћу демократских институција (које су под снажним утицајем државне бирократије), војском као значајним политичким фактором и непостојањем подређености војске цивилној власти и утемељеност ауторитарне власти на владавини јаке личности и малобројне елите. *Аутократска држава у државама тзв. „реалног социјализма“* означава се као партијска држава. Она настаје на тлу неразвијене економске основе, постојања малобројне и милитантне радничке класе, огромне масе сељаштва која живи у економском сиромаштву и радикализоване месијанске интелигенције. Интелигенција верује да има историјску улогу у рушењу неправедног класног друштва и стварању бескласног друштва социјалне правде.⁴⁷⁷ У оваквим условима настају снажна револуционарна партија и држава. Настаје „партијска држава“ коју карактерише једнопартијски систем,⁴⁷⁸ јединство власти и снажан државни апарат, посебан социјални слој, који своју моћ заснива на државној својини средстава за производњу.⁴⁷⁹ Али, иако посебан социјални слој са обележјима и класе, државни апарат (тј. држава), обезбеђује значајне егзистенцијалне потребе грађана, као што су: бесплатно школовање и здравствена заштита грађана, пуна запосленост и сл.⁴⁸⁰

⁴⁷⁷ Овакве друштвене околности су постојале, пре свега, у Русији и Кини. Сличне су друштвене прилике биле и у земљама источне Европе.

⁴⁷⁸ Партија одлучује о развоју друштва и о избору кадрова и њиховом постављању на свим нивоима државне организације.

⁴⁷⁹ „Партијску државу карактерише један низ особених друштвених функција и принципа организације. *Прво*, у друштвима „реалног социјализма“ велика је улога масовне репресије која преплављује цело друштво, разара све конкурентске социјалне групе и партије и која чини један од темеља поретка. *Друго*, држава управља целокупним економским животом, политика командује економијом. Успоставља се тотална друштвена својина, потпуно онемогућава развој самосталне иницијативе и предузетништва. *Треће*, она добија облик ауторитарне социјалне државе ниског ступња развијености.“ (Мирослав Печулић, *Савремена социологија*, цит. изд. стр. 182).

⁴⁸⁰ У досадашњим разматрањима о организацији, карактеристикама и социјалним функцијама државе у земљама тзв. реалног социјализма, било је доста упрошћавања, са идеолошким предзнаком, у смислу да су се људи у њима одрекли самосталности и могућности борбе за своје интересе, због задовољавања основних егзистенцијалних потреба, и нису учествовали ни на који начин у управљању државом, тј. да је репресија државне власти била фактор који је омогућавао постојање и опстајање ових држава. Међутим, биће потребно потпуније размотрити како настанак, тако и функционисање ових држава, пре свега са становишта јасног уочавања значаја унутрашњих и спољашњих фактора у свим овим процесима.

Тоталитарна држава разликује се од ауторитарне државе. У овом недемократском облику држава контролише све друштвене институције и облике друштвеног живота. Политичка моћ са којом држава располаже, налази се у рукама једне партије на чијем челу се налази вођа коме су подређени сви остали органи државе. У тоталитарној држави државна власт влада потпуно друштвом. Она укида све аутономне и независне социјалне групе и организације. У оваквом облику државе лојалност држави важнија је од лојалности друштвеним групама (нпр. породици). Међутим, и у тоталитарним државама постоје организације грађана као посредници између појединаца и државе. Али, кад и уколико постоје организације грађана, оне не само да нису аутономне већ су под контролом државе, и служе најчешће остваривању циљева државе. У овом облику недемократске државе, спутане су људске слободе и права више него у ауторитарној држави. У њој је репресија елемент вршења власти - то је терор система. Оваква организација државе и вршења државне власти оправдава се вишим циљевима и потребом јединства да се ти виши циљеви остваре.⁴⁸¹ У ствари, полази се од тога да остваривање виших циљева оправдава употребу репресивних поступака. Али, и у том јединству које се постиже репресијом државних органа, не могу се избећи конфликтне ситуације, а њихово разрешавање се врши, такође, најчешће употребом репресивних средстава.⁴⁸²

Демократска држава је држава која није изнад друштва, већ у којој постоји контрола друштва над државним апаратом. Таква држава постоји у западној Европи и Америци, успостављена је, и развија се, у условима високог степена економске развијености (на основама приватне својине средстава за производњу), широко оствареној урбанизацији богатству које има колонијални извор (порекло) и развијеног образовног система. Она за своју основу има специфичну социјалну структуру коју чине четири основне социјалне (класне) групе. Прво, то је буржоазија (класа власника) која је власник крупних средстава за производњу и крупног капитала. Друго, то су средње класе које располажу ситном и средњом својином. Треће, то је интелигенција која је власник знања које је све значајнији фактор у свим областима економског живота. Четврто, то је бројна и све образованија радничка класа, која није власник, али је организована у снажне синдикате и утиче на економски и политички живот. Све ове социјалне групе независне су од државе, аутономне су и представљају противтежу моћи државног апарата. Оне имају способност да самостално изражавају своје интересе и утичу на политику државе. Економске разлике између припадника ових слојева су значајне, али онима са најмањим богатством (примањима) није угрожена материјална егзистенција, па то представља значајан чинилац „класног мира“ и усаглашавања интереса и ставова између појединих социјалних група, тј. остваривања социјалних компромиса и споразума. На оваквој социјалној основи постоје различити облици демократије, засновани и на различитим социјалним интересима и идејно-теоријским полазиштима, који се могу свести на два основна типа: либерално-представнички тип демократије и тип демократске државе благостања.

Либерално-представнички тип демократије има три основне карактеристике. Прво, он за своју основу има економски либерализам, тј. схватање да приватна својина и слободно тржиште, сами по себи, обезбеђују слободу и благостање свих грађана и воде општем напретку друштва. Друго, држава се не меша у економски живот, народ бира на основу права и слобода грађана, слободно представнике који ће у његово име водити политику и одлучивати о јавним пословима. Треће, држава је организована на принципу поделе власти,

⁴⁸¹ Опширније о овоме видети и: Михаило В. Поповић, *Тоталитарни системи*, „Плато“, Београд, 1997.

⁴⁸² Ово су најопштије карактеристике тоталитарне државе. Разуме се да постоје и разлике између појединих тоталитарних држава у испољавању ових карактеристика. Сматра се да је фашистичка Немачка била најбољи пример тоталитарне државе.

тако да су међусобно ограничене три власти.⁴⁸³ Међутим. Остваривање либерално - представничке демократије са оваквим карактеристикама, има низ ограничавајућих фактора, који, пре свега, произилазе из економске неједнакости грађана.⁴⁸⁴

Демократска држава благостања настала је као израз компромиса између реформског крила буржоазије и организованог радничког покрета. Наиме, у циљу очувања приватне својине на условима рада, тј. капитала, и тежњи радничке класе (и других средњих слојева који се по свом економском положају приближавају њој) приступило се спровођењу друштвених и привредних реформи, које су поред приватне својине увеле и јавну својину. али нису прихватили потпуно подржављење услова рада. *У овом типу државе врши се прерасподела прихода из рада у корист сиромашних грађана, држава настоји да обезбеди пуну запосленост и обезбеди минимум животног стандарда за све грађане.* Значи, улога државе је овде значајна, зато против те и такве улоге државе устају представници неолиберализма критикујући социјалну државу, устајући против државне интервенције у привреди која је изведена из принципа правичности. Они траже да се држава (социјална) одрекне регулаторских функција, да се изврши реприватизација свих служби и да се тржишно понашање уведе снагом правних прописа. Захтева се снажна држава која може обезбедити релативно високу слободу бизниса (без обзира на интересе радних људи). Они су против социјалне државе и залажу се за државу која ће бити снажна и обезбеђивати ред и мир. Међутим, и без ове и овакве критике социјалне државе, њено остваривање наилази на препреке од којих су две значајније. *Прво*, њено остваривање је отежано појавом повремених економских депресија, које доводе до немогућности да се обезбеђује гарантовани минимум животног стандарда. *Друго*, државни апарат који у овој држави постаје све бројнији, постепено и сам не само да постаје корисник социјалне државе, већ постаје на одређен начин, у мањој или већој мери, титор над друштвом.

Темеље демократије и у либерално-представничком типу државе или типу демократске државе благостања представљају: *постојање заштите права грађана, принцип поделе власти, снажна и одговорна влада, самостална и рационално организована јавна администрација независна од смене политичких партија на власти.* Међутим, да би се демократија остварила, да би грађани учествовали у одлучивању о јавним (државним) пословима, *потребно је да се обезбеди егзистенцијални минимум за све грађане, који би на основу тога имали могућност да учествују у решавању о јавним пословима.* Јер, без развијених и остварених економских права нема могућности за остваривање политичких права. Али, исто тако, искуство остваривања демократије и у једном и у другом типу демократских држава⁴⁸⁵ показало је да су институционализоване форме демократије преуске да би могле задовољити све потребе у животним срединама човека, па стога постоје захтеви за различитим облицима партиципације грађана у управљању јавним пословима, чији су носиоци нови друштвени покрети.⁴⁸⁶

2. НАЦИЈА И НАЦИОНАЛНИ ОДНОСИ

⁴⁸³ Како ће поједине државе бити организоване, и које ће од ових карактеристика доћи више до изражаја зависи од многих фактора, који у сваком појединачном случају могу бити препознати.

⁴⁸⁴ Наиме, заборавља се да постоји одређен однос између, демократске слободе и одређеног степена економске једнакости који представља основу остваривања политичких права и слобода.

⁴⁸⁵ Издаци за здравство, социјалну заштиту и масовно школовање у „држави благостања“ иако представљају умањење профита капиталиста, па су зато у супротности са интересима појединачног капиталисте, они су у овом типу државе нужни. Они су неопходни за школовање модерне радничке класе, а задовољавање минимума егзистенције грађана доприноси и социјалној и политичкој стабилности система и основ је друштвене кохезије. Зато класа власника пристаје на њихово подмиривање порезом који плаћа.

⁴⁸⁶ Питање је практичне и теоријске природе да ли и у којој мери социјална држава (благостања) мења и саме основне карактеристике друштва које се заснива на приватној својини.

2.1. ПОЈМОВНО ОДРЕЂИВАЊЕ НАЦИЈЕ

1. Нације су глобалне друштвене групе које настају у периоду распадања феудализма и настајања капитализма.⁴⁸⁷ Настанак нација представља један процес који није до данас окончан, који је био проузрокован и условљен низом фактора који нису истоветни и подједнако не делују у свим друштвима. *За процес настајања нација у Европи може се рећи да је текао у знаку борбе за моћ.* Наиме, нације настају у борбама краља, цркве, племства и свештенства, али оне настају и коришћењем материјалних и духовних снага нижих сталежа и претварањем средњег сталежа у водећи део нације. „Затим се сви ови моменти укрштају са настанком заједничког језика и образовања... Томе треба додати улогу религије, посебно у Немачкој у време реформације, као и у ослободилачкој борби балканских народ против Турака“.⁴⁸⁸

Повећано интересовање научника (и политичара) за проблематику нација и националног питања јавља се у 19. веку. Оно је изазвано друштвено-политичком ситуацијом у Европи у којој је у већини земаља био завршен процес формирања нација, а у многонационалним државама (с поробљеним и разједињеним народима) почела да се испољава тежња за националном сувереношћу и независношћу. *Ово интересовање за проблематику нација довело је и до настојања да се нације ближе одреде појмовно и до првих теорија о нацијама.* Ове, и друге теорије о нацијама које касније настају, настоје да пруже објашњење нације као комплексног друштвеног феномена. Неке од тих теорија, у тежњи да открију основни фактор који је довео до формирања нација, предимензионирале су значај појединих елемената, док су друге, у нацији виделе остварење високог степена културног и духовног јединства које се манифестовало у стварању одређених друштвених тоталитета. Марксистичка теорија друштва узрок настајању нација тражи, пре свега, у економским условима живота и разматра их као форму људских заједница која је везана за одређен историјски период.

Теорије о нацијама, које су се јавиле међу првима, могу се поделити на *субјективистичко-психолошке* и *вулгарно-материјалистичке*. *Субјективно-психолошке* теорије о нацијама развиле су се нарочито код Немаца и Француза. По овим теоријама *припадност нацији детерминисана је свешћу о припадности тој заједници и тежњи за заједничким животом.* Ове теорије заснивале су се или биле у складу са Хегеловом филозофијом. А познато је да је Хегел сматрао да се у нацији манифестује апсолутни дух на одређеном ступњу у метаморфози апсолутног духа који се манифестује, пре свега, у држави. Отуда, по њему, нације које немају своју државу јесу нације без историје, Ове теорије у Аустроугарској добијају на посебан начин, свог представника у учењу *Лудвига Гумпловича*, који је „у вези са такозваном аустријском нацијом уочио да је и за њу, као и за сваку другу националност, битна културна и духовна заједница, коју ствара и развија држава, а да није нужно да се та заједница увек огледа у заједничком језику“.⁴⁸⁹ Слична овим теоријама су и она схватања која нацију изједначају са заједницом језика или религиозном заједницом, као становиште да је основна карактеристика нације и фактор повезивања народа у нацију заједничка историјска судбина народа који се због тога повезују у једну већу целину - у нацију.

По *вулгарно-материјалистичким теоријама* суштина нација се састоји у томе да *припадници једне нације живе и развијају се заједно као потомци истих предака.* Особине

⁴⁸⁷ Опширније о нацији видети у: *Социолошки лексикон*, „Савремена администрација“, Београд, 1982, стр. 378-380.

⁴⁸⁸ Љубомир Тадић, *Наука о политици*, „Рад“, Београд, 1988, стр. 203.

⁴⁸⁹ Др Жозе Горичар, *Социологија*, „Рад“, Београд, 1966, стр. 296.

предака се преносе са генерације на генерацију. Најдоследније схватање ових теорија изражава теорија расизма. *По овим теоријама раса је најбитнија особина нације, она је антрополошки одређена и има јединствени тип човека који је одређен статусом, обликом лобање и лица, бојом коже и косе.* Критеријуми ове теорије су неприхватљиви, јер се не може говорити о „чистим“ расама. Поред тога, друштвене појаве не могу се објаснити помоћу биолошког појма раса.⁴⁹⁰ На жалост, теорије о „чистим“ расама нису биле само предмет академске расправе. Оне су биле основа за нехумане политичке режиме.

2. Марксистичка теорија друштва, полазећи од чињенице да се нације јављају у капитализму, настоји да их објасни. у последњој инстанци, развојем материјалне производње. Наиме, она настоји да укаже који су то чиниоци деловали у економској сфери живота у капитализму који су довели и до појаве нација, и тиме је на путу да их појмовно потпуно одреди. *У овом смислу се указује да се нација као друштвена група јавља са настанком капитализма, са друштвено-економским условима који су омогућили несметан развој робно-новчаних односа и стварање великих јединствених тржишта.* Међутим, марксистичка теорија друштва не запоставља ни друге факторе који су утицали на настанак, уобличавање и однос нације.⁴⁹¹

При одређивању појма нације, треба поћи од тога да је нација специфична *народна заједница која настаје на основу друштвене поделе рада у капитализму на компактној територији у оквиру заједничког језика и блиске етничке и културне сродности.* Наиме, виши степен поделе рада, који је карактеристичан за продукционе односе капитализма, почео је уједињавати и економски их повезивати у националним групацијама. као што је ниже развијена друштвена подела рада уједињавала у локалним и провинцијски границама. Полазећи од оваквог приступа у појмовном одређивању нација, као друштвених група, може се рећи да се нације, као друштвене групе, могу дефинисати следећим речима: *Нација је тотална друштвена група настала под утицајем капиталистичких друштвено-економских односа на одређеној територији чији припадници имају заједнички књижевни језик, на основу економске повезаности људи у привредном животу, а који омогућује формирање посебне психичке конституције њених припадника и развој културе и заједничке националне свести.*

Основна обележја нације, као друштвене групе, по којима се она разликује од других друштвених група јесу следеће карактеристике: нација је *историјска категорија* која је настала под утицајем капиталистичких друштвено-економских односа; она представља *облик свесне друштвене повезаности* становништва на одређеној *територији*; нација се карактерише *јединственим књижевним језиком*, који омогућује учешће маса у културном животу; овај језик *настаје из народног говорног језика*, на основу економске повезаности маса у привредном животу; и најзад, књижевни језик нације омогућује *формирање посебне психичке конституције код припадника нације, која се изражава у заједници културе и у заједничкој националној свести.* Међутим, указивање да нације настају са развојем капиталистичких друштвено-економских односа не треба схватити да на њихов настанак нису деловали и други фактори специфични за њихов настанак у одређеном простору и у одређеним историјским условима. Зато настанак сваке нације треба и конкретно посматрати.

3. Нација је тотална друштвена група која настаје из народа и представља у основи израз потребе младе буржоазије да обезбеди друштвене услове за развој производних снага и новог типа продукционих односа. Наиме, привредна расцепканост и хетерогеност економских

⁴⁹⁰ Теорије које истичу значај само једног елемента у науци и сматрају га одлучујућим за настанак нације истичу да је нација заједница економских интереса, или територијална заједница и у том смислу нацију посматрају било као територијално, било као економско јединство.

⁴⁹¹ О нацији видети и: *Российская социологическая энциклопедия*, „Норма“, Москва. 1998. стр. 313-314.

интереса, која је постојала у народу и неразвијени економски односи, натурални карактер привреде, слабе трговачке и саобраћајне везе којима је промет роба споро текао, као и специфични облици личне везаности и зависности про извођача од власника средстава за производњу, нису погодвали ни брзом ни свестраном развоју производних снага, том основу и упоришту буржоаске класе која се формирала. *Зато је буржоазија свој развој морала да повезе са уклањањем ових препрека које су стајале на путу афирмације новог облика привређивања, и то, пре свега, оних које су кочиле развој робно-новчаних односа и стварање великих јединствених тржишта.* Буржоазија је морала првенствено да укине привредну расцепканост и *створи широко и јединствено тржиште* за несметани промет своје робе и радне снаге која се, ослобођена разних облика феудалне везаности, у слободним купопродајним односима креће по законима понуде и потражње. Фактичка граница коју ствара тржиште одређивала је стварне могућности његовог функционисања, па и могућности језичког споразумевања између различитих привредних субјеката када се у односима купца и продавца нађу на тржишту.

Тежња буржоазије да обезбеди услове за свој слободан развој, с једне стране повезала је исцепкане и изоловане феудалне делове, и с друге стране тражила државно јединство територије са становништвом које говори истим језиком уз отклањање свих препрека развоју језика и његово учвршћивање у књижевности. *Зато се и формирање нација јавља као процес у коме се врши економско, територијално и језичко уједињење једног ширег подручја, односно оног подручја на коме је могућ несметан развој производних снага.* У ствари, дефинитивна победа капитализма над феудализмом била је повезана са националним покретом. Економска основа тих покрета састојала се у победи робне производње и овладавању унутрашњим тржиштем од стране буржоазије. А за то је било потребно државно јединство, територија са становништвом које говори истим језиком, јер јединство језика представља основу за трговински промет и за повезивање сваког сопственика у капитализму са продавцем и купцем.

Поред економског фактора као основног, који је утицао на формирање нација и који је имао одлучујућу улогу у прерастању народа у историјски виши облик глобалне друштвене групе, *на настанак нације су утицали у конкретним друштвено-политичким ситуацијама и извесни други чиниоци који су убржавали или отежавали формирање појединих нација.*⁴⁹² Као такви фактори, који се сматрају одређујућим, наводе се: апсолутистичка монархија и народна династија, расни и културно-психолошки фактори, религија и географски фактор.⁴⁹³ У овом смислу карактеристичан пример прерастања народа у нације у условима апсолутистичке монархије је процес стварања француске нације. У периоду од 17. и 18. века у Француској „краљевска власт, ослањајући се на становнике градова, сломила је моћ феудалног племства и основала крупне, у суштини на националности базирани монархије, у којима су се развиле модерне европске нације и модерна европска друштва“ (Ф. Енгелс). Међутим, то су били само предуслови за формирање француске нације, која је настала тек са извршеном буржоаском револуцијом 1789. године. Као фактор чији се утицај на настанак нације такође може јавити је и расни чинилац. Наиме, иако су поједине нације расне и етнички чисте, хомогене, истраживања су показала да постоје и нације које нису етнички чисте нације и да се у њима

⁴⁹² Др Јоже Горичар, *Социологија*, „Рад“, Београд, 1965, стр. 293.

⁴⁹³ У овом погледу у многоне је карактеристичан и процес настајања нација код југословенских народа, где из једног народа настаје више нација. Наиме, тако су из српског народа настале српска и црногорска нација.

налазе елементи различитих народа и раса.⁴⁹⁴ Тако нпр. америчка нација је настала од припадника више народа и нација који су се доселили, и који се досељавају, у Америку.

2.2. НАЦИОНАЛНИ ОДНОСИ

1. Процес формирања нација у Европи је, углавном, завршен. У западној Европи овај процес је окончан још у току буржоаско-демократских револуција, док је буржоазија још била носилац друштвеног напретка. Међутим, у *неким деловима света процес оформљења нације је у току*. Врши се у другачијим привредним и, пре свега, другачијим политичким условима него што су били они у којима су се формирале европске и, посебно, западноевропске националности. Неки социолози су сматрали да данашњем процесу формирања нација главну карактеристику даје чињеница да буржоазија више није прогресивни, већ изразит реакционирани друштвени фактор. Међутим, ова схватања треба критички промислити са становишта промена које су настале или су у току у земљама у којима тече процес настанка и афирмисања нових нација у време значајних промена у развоју капитализма.⁴⁹⁵ и процес глобализације у свету.

Нације, и поред тога што имају заједничка обележја, представљају посебне индивидуалности. На основу њихове посебне индивидуалности конституише се и њихово *право на самоопредељење*. Наиме, право да се нације по свом опредељењу, друштвено-политички организују, било стварањем посебне државе, било удруживањем са неким другим народима у заједничку државу, данас је опште-прихваћено начело у међународним односима. Међутим, остваривање овог права ограничено је многим економским и идејним факторима у савременом друштву.

У радничком покрету вођена је дискусија о односу класног и националног, у смислу да ли је право нација на самоопредељење у супротности са интернационалистичким карактером борбе пролетаријата. О овоме је било различитих схватања. Међутим, данас је скоро општеприхваћено начело да права нација на самоопредељење није у супротности са интернационалистичким карактером борбе пролетаријата у савременом друштву. Наиме, не сматра се да су национални покрети радничких партија наднационални покрети. Напротив, *борба за националну независност је претпоставка борбе за мир у свету*, а мир ствара повољније услове за побољшање социјално-економског положаја радничке класе. *Борба за учвршћење националне равноправности представља у данашње време значајан фактор борбе за мир и друштвени прогрес*. „Таква борба не само што није у супротности са развојем најшире међународне сарадње, већ је полазна тачка за све веће зближавање међу народима, за даљи демократски развитак, за процес прогресивног повезивања свих земаља света у економском, политичком и културно погледу. Успешна сарадња и највиши степен разумевања могу се остварити само међу независним и равноправним народима“.⁴⁹⁶

Однос основних класа у капиталистичком друштву, према нацији и националном питању, одређен је, у основи, њиховим положајем у основном продукционом односу и тежњом за остварење класних интереса. Тако је владајућа, буржоаска класа користила и користи

⁴⁹⁴ Опширније о нацијама и националном питању, посебно о формирању нација на Балкану и код Јужних Словена, види књигу: Др Најдан Пашић, *Национално питање у савременој епохи*, „Радничка штампа“, Београд, 1973.

⁴⁹⁵ Опширније о овоме видети: Др Илија Станојчић, *Основи науке о друштву*, „Рад“, Београд, 1963, стр. 347-356.

⁴⁹⁶ Опширније о овоме видети у књизи: Стјепан Пулишелић, *Основи социологије*, „Народне новине“, Загреб, 1977, стр. 187-190.

властиту нацију за потчињавање других нација. Агресивни буржоаски национализам дошао је до изражаја одмах још у почетку конституисања првих нација, и присутан је у свим фазама развоја капитализма, па и у савременом капитализму. *Али, нису били ретки случајеви да се и пролетаријат појединих нација поведе за хегемонистичким жељама националних буржоазија и учествује у њиховом остварењу.* Међутим, организован раднички покрет супротстављао се уношењу националне нетрпељивости. Јер, *како је истицано, народ који угњетава друге народе не може бити слободан.* Пролетаријат, признајући равноправност и једнако право на националну државу свакој нацији, мора изнад свега ценити и стављати у први план и остваривање права на националну равноправност. Међутим, у савременом друштву долази до хегемонизације националних интереса уз запостављање класних разлика што утиче на односе између појединих држава.

2. Посебно место у теорији друштва заузима проблематика везана за историјски развој и будућност нације, као и питање права сваке нације на самоопредељење. Нације су настале на одређеном ступњу друштвеног развоја када су материјалне производне снаге захтевале јединство унутрашњег тржишта и када је закон неравномерног развоја капитализма, у мери у којој су постојале економске разлике, продубљивао и разлике између националних заједница.

Савремени степен развоја производних снага, са све сложеніјом поделом рада, у први план истиче нужност постојања опште човечанске заједнице и висок степен хомогености читавог друштва без обзира на националне границе. У том смислу се и може рећи да развој друштва уопште, као и економски развој појединих нација, може довести и до одумирања нација. Међутим, *општи ток друштвених промена, који води ка одумирању нација, не може бити схваћен као оправдањ за гушење еманципације појединих нација и остваривање њиховог права на националне државе на основу права на национални суверенитет.* Напротив, у савременом свету, у коме у све већој мери идеали правичности и равноправности постају начела међународне сарадње, признавање и поштовање националне равноправности треба да постану стварност у којој људи живе и манифестација нових хуманистичких односа међу људима, нацијама и државама.

По схватањима марксистичке теорије друштва, успостављање социјалистичких односа требало је да доведе до значајних промена у националним односима и до промена у самој бити нација.⁴⁹⁷ Међутим, успостављање социјалистичких друштвених односа и социјалистичких држава није довело до нестанка нација. ни до равноправности нација у оквиру неких од тих држава. *Национални сукоб, како између социјалистичких држава, тако и у самим државама био је само пригушен, тј. прикривен.* Од деведесете године, са променом друштвеног уређења у социјалистичким земљама, успостављањем плурализма својина и политичког плурализма, избили су национални сукоби у свој оштрини и примитивности. *Друштвеним наукама, а посебно социологији, као најопштијој науци о друштву, остаје да проучи зашто је, за сада, пропао социјалистички пројект преображаја друштва, да ли због утопијског карактера његове теоријске основе (марксистичке теорије друштва) или због недовољног теоријског утемељења усмеравања друштвеног развоја, тј. остваривања тог пројекта преображаја друштва, или и због једног и другог разлога и још неких фактора који су деловали у људској заједници крајем века у коме живимо.* У контексту таквог теоријског приступа потребно је теоријски промислити и зашто се није остварила визија марксистичке теорије друштва о историјском развоју нације. тј. о нестанку националних сукоба у социјалистичким земљама, па и о постепеном нестајању нација⁴⁹⁸.

⁴⁹⁷ Опширније о овоме видети: Јован Ђорђевић, *Федерализам, нације, социјализам*, Београд, 1971. и Најдан Пашић, *Национално питање у савременој епохи*, Београд, 1973.

⁴⁹⁸ О овоме видети опширније : Данило Ж. Марковић, *Самоуправљање на раскришћу*, Ниш, „Просвета“, 1990.

3.Национални односи, и сукоби, опстају у савременом глобализирајућем друштву и испољавају се на одређен начин кроз односе националних држава. Глобализација као процес уједињавања човечанства посредством новца, по правилу без употребе силе, или тачније са изузетком ако је то потребно и употребом силе доводи до стварања глобалног тржишта на коме доминирају мултинационалне корпорације које смањују улогу националних економија и могућност националних држава да остварују надзор над националним економијама. У ствари, глобално тржиште и на њему настало глобализирајуће ддруштво ограничавају сувереност националних држава, као легитимног представника народа који је настањују⁴⁹⁹.

Међутим, државе као облици политичког организовања нису само организације за вршење власти, а националне државе најчешће су заједнице заједничке етничке припадности, и најчешће изражавају и специфичности појединачних етничких заједница, које одређују њихове идентитете. И зато економску, и посебно политичку глобализацију, кад и колико доводе до негирања националних држава, народи доживљавају као угрожавање свог не само културног већ и националног интегритета и осећају потребу да се том негирању супротставе⁵⁰⁰.

У ствари, у промишљању сложених проблема савременог (глобализирајућег) друштва, посебно у промишљању облика угрожавања националног друштвеног интегритета и његове одбране, то промишљање мора указати на прожимање економске и политичке глобализације у условима настојања за формирањем монополарног светског поретка упркос вишеполарности савременог света као изразу историјског развоја људског друштва⁵⁰¹.

⁴⁹⁹ М.Матић, *Држава, Енциклопедија политичке културе*, Београд, „Савремена администрација“, цит. Издање, стр.266.

⁵⁰⁰ М.Матић, *Држава, Енциклопедија политичке културе*, Београд, „Савремена администрација“, цит. Издање, стр.266.

⁵⁰¹ . Опширније о овоме видети: Јевгениј Примаков, *Свет без Русије*, Београд, „Службени гласник“, 2010.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аконов, А.А. (1998): *Безопасность человека*, Москва МНЭПУ;
- Алексић, П., Петковић, В. (1991): *Социологија*, Београд, Економски факултет
- Афић, В. (1981): *Структура социолошке теорије*, Загреб, „Напријед“
- Бауман, З. (1969): *Марксистичка теорија друштва*, Београд, „Рад“
- Бауман, З. (1984): *Култура и друштво*, Београд, „Просвета“
- Булдаков, С.К. (2008): *История и философия науки*, Москва
- Божовић, Р. (1975): *Искушење слободног времена*, Београд, Младост
- Вајс, А. (1965): *Развитак цивилизације*, Београд, „Народна књига“
- Волков, Ю.Г. (1995): *Человек и гуманизм*, Ростов на Дону
- Горичар, Ј. (1962): *Социологија*, Београд, „Рад“
- Гурвич, Ж. (1966): *Социологија*, Загреб, „Напријед“
- Ђорђевић, М. (1975): *Основни проблеми активистичке социологије*, Београд, „Научна књига“
- Ђурић, М. (1972): *Стихија савремености*, Београд, СКЗ
- Живковић, Љ. (1960): *Друштвена надоградња*, Загреб, „Напријед“
- Зихерл, Б. (1977): *Основи марксистичке опште социологије*, Београд, „Рад“
- Иванов, Д.В. (2002): *Виртуализација общества*, Санкт-Петербург
- Илић, В. (1984): *Рад као култура*, Београд, „Вук Караџић“
- Илић, В. (1988): *Митологија и култура*, Београд, „Књижевне новине“
- Козић, П. (1991): *Социологија*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
- Кораћ, В. (1990): *Историја друштвених теорија*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
- Ковилев, А.И. (2008): *Человеческое общество*, Москва
- Лукић, Р. (1965): *Политичка теорија државе*, Београд, „Савремена администрација“
- Лукић, Р. (1974): *Социологија морала*, Београд, САНУ
- Лукић, Р. (1991): *Основи социологије*, Београд, „Хомос“
- Мајор, Ф. (1991): *Сутра је увек касно*, Београд, „Југословенска ревија“
- Малиновски, Б. (1970): *Научна теорија културе*, Београд, „Вук Караџић“
- Мандић, О. (1975): *Опћа социологија*, Загреб, „Информатор“
- Марковић, М. (1981): *Филозофски основи науке*, Београд, Српска академија наука и уметности

- Марковић, Ж. Д. (2001): *Изабрана дела*, II књига: *Општа социологија*, Београд, „Савремена администрација“, Ниш, „Просвета“
- Марковић, Ж. Д. (2001): *Изабрана дела*, II књига, *Социологија рада*, Београд, „Савремена администрација“ – Ниш, „Просвета“
- Марковић, Ж. Д. (2002): *Изабрана дела*, VI књига: *Социологија и глобализација* Београд, „Савремена администрација“, Ниш, „Просвета“. наставна средства
- Марковић, Ж. Д. (2005): *Социјална екологија*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
- Маркузе, Х. (1977): *Култура и друштво*, Београд, БИГЗ
- Митровић, М. (2005): *Социологија*, Београд, Правни факултет, центар за публикације
- Павићевић, В. (1970): *Социологија религије*, Београд, Завод за издавање уџбеника С. Р. Србије
- Пашић, Н. (1974): *Класе и политика*, Београд, „Рад“
- Печујлић, М., Милић, В. (1991): *Социологија*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
- Поповић, М. (1964): *Савремена социологија*, Београд, „Култура“
- Поповић, М. (1966): *Предмет социологије*, Београд, Институт друштвених наука
- Поповић, М. (1967): *Проблеми друштвене структуре*, Београд, „Култура“
- Пулишелић, С. (1964): *Основи социологије*, Загреб, „Народне новине“
- Радумировић, В. (1992): *Елементи социологије*, Београд, „Научна књига“
- Ранковић, М. (1996): *Општа социологија уметности*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
- Рашковић, В. (1971): *Социологија*, Београд, „Савремена администрација“
- Рихта, Р. и о. (1972): *Цивилизација на раскрићу*, Београд, „Комунист“
- Словић, Т. Љ. (1986): *Савремена социологија*, Београд, Завод за уџбенике и наставна средства
- Соколов, Е. Б. (1976): *Култура и личност*, Београд, „Просвета“
- Соколовић, Џ. (1971): *Култура и традиција*, Београд, „Култура“
- Станојчић, И. (1964): *Предмет опште социологије и њен однос према другим наукама*, Београд, „Савремена школа“
- Стојковић, А. (1974): *Основи марксистичке филозофије*, Београд, „Народна књига“
- Стојановић, Р. (1989): *Теорија привредног развоја у трећој технолошкој револуцији*, Београд, „Савремена администрација“
- Тојнби, А. (1970): *Истраживање историје*, Београд, „Просвета“
- Тодоровић, А. (1976): *Социологија*, Београд, „Савремена администрација“
- Фиаменго, А. (1977): *Основи опће социологије*, Загреб, „Народне новине“

- Флере, С., Марјановић, М. (1990): *Увод у социологију*, Београд, „Научна књига“
- Хелер, А. (1978): *Свакодневни живот*, Београд, Нолит
- Џиверовић, Б. (1980): *Култура без граница*, Београд, БИГЗ
- Џуверовић, Б. (1990): *Социологија и савремено друштво*, Београд, „Научна књига“
- Шушњић, Ђ. (1967): *Појам закона у социологији*, Београд, Институт друштвених наука
- Шушњић, Ђ. (1973): *Критичка социолошка метода*, Ниш, „Градина“
- Митровић, М. (2005): *Социологија*, Београд, Правни факултет - центар за публикације
- Гозабов, И.А. (2007): *Социална философија*, Москва
- Гиденс, Е. (2003): *Социологија*, Београд, Економски факултет
- Милић, В. (1998): *Транзиција савременог друштва*, Београд, Правни факултет
- Еляков, А.Д. (1991): *Информатизација общества*, Самара
- Стиглиц, Џ. (2002): *Противречности глобализације*, Београд, СБМ.
- Турен, А. (1980): *Постиндустријско друштво*, Загреб, Глобус
- Фукијама, Ф. (1997): *Крај историје и последњи човек*, Подгорица, ЦИД
- Хантингтон, Н. (1995): *Сукоб цивилизација и преобликовање светског поретка*, Подгорица, ЦИД
- Чомски, Н. (1995) *Што то (у ствари) хоће Америка*, Београд, Институт за политичке студије
- Чомски, Н. (1995) *Светски поредак - стари и нови*, Београд, Студентски културни центар
- Чумаков, А.Н. (2005): *Глобалистика*, Москва
- Зиновјев, А. (2002) *Запад, Феномен западњаштва*, Београд, Наш дом